МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ ПОДНІПРОВ'Я

НАУКОВИЙ МІЖВУЗІВСЬКИЙ ЗБІРНИК З ПРОБЛЕМ АРХЕОЛОГІЇ ТА ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2012

УДК 902/904 (477)
ББК 63.4/237 Укр/
П 09

Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2012 р.

Рецензенти:

засл. діяч науки, д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**
канд. іст. наук, доц. **О. Б. Супруненко,**

У збірнику вміщено публікації новітніх матеріалів, статті з проблем археології та історіографічні студії, рецензії. Розрахований на спеціалістів з археології та історії, вчителів, краєзнавців, студентів історичних факультетів та всіх тих хто цікавиться давньою історією України.

П 09 **Проблеми археології Подніпров'я** : наук. міжвуз. зб. з проблем археології та давньої історії / редкол. : І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін . – Д. : Вид-во ДНУ, 2012. – 132 с.

ISBN 978-966-551-384-1

Сборник содержит публикации новых материалов, статьи по проблемам археологии и историографические студии, рецензии. Рассчитан на специалистов по археологии и истории, учителей, краеведов, студентов исторических факультетов и всех тех, кто интересуется историей Украины.

Collection contains publications of new materials, articles on archaeological problems and historiography studios, reviews. Intended for specialists on archaeology and history, teachers, students of local lore, students of historical faculties and all those who are interested in history of Ukraine.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова** (відп. ред); канд, іст. наук, доц. **З. П. Маріна**; д-р іст. наук, проф. **О. І. Журба**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Отрощенко**; д-р. іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; д-р. іст. наук, проф. **С. А. Скорий**; д-р іст. наук, проф. **Г. І. Шаповалов**; ст. наук. співроб. **В. М. Шалобудов** (відп. секр.)

УДК 902/904 (477)
ББК 63.4/237 Укр/

Відповідальність за точність наведених даних несуть автори статей і публікацій.
Позиція редколегії може не співпадати з поглядами авторів

ISBN 978-966-551-384-1

© Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, 2012
© Видавництво ДНУ, оформлення, 2012

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ ПОДНІПРОВ'Я

Науковий міжвузівський збірник з проблем археології та давньої історії

Редактор В. П. Пименов
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор В. П. Пименов

Підписано до друку 06.08.2012. Формат 70×108 1/16. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 11,55. Ум. фарбовідб. 11,55. Обл.-вид. арк. 12,0. Тираж 100 пр.
Вид. № 1722. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.
ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050

СТАТТІ

УДК 902/904

И. Ф. Ковалева

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

СКЕЛЯНСКАЯ КУЛЬТУРА. ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Продовжено вивчення історіографії, присвяченої багатошаровому поселенню Стрільча Скеля і обґрунтуванню виділення скелянської археологічної культури.

Ключові слова: стратиграфія, культурний шар, новоданилівський культурний тип, скелянська культура.

Продолжено изучение историографии, посвященной многослойному поселению Стрильча Скеля и обоснованию выделения скелянской археологической культуры.

Ключевые слова: стратиграфия, культурный слой, новоданиловский культурный тип, скелянская культура.

Study of historiography, devoted to the multi-layered settlement Stril'cha Skelya and substantiation of distinguishing of skelyanska archaeological culture are continued.

Key words: stratigraphy, cultural layer, novodanilovski cultural type, skelyanska culture.

Настоящая статья является продолжением историографического обзора публикаций, посвященных неординарному памятнику – многослойному островному поселению Стрильча Скеля, – расположенному в русле Днепра напротив с. Волосское Солонянского района Днепропетровской области. В предыдущем выпуске сборника «Проблемы археологии Поднепровья» нами была рассмотрена история исследования, проведен обзор работ авторов, как непосредственно участвовавших в проводимых раскопках – В. Н. Даниленко, Д. Я. Телегина, так и являвшихся их современниками, что обеспечивало возможность получения информации «из первых рук», в частности, Т. Г. Мовши [4]. Первоначальной и основной целью являлся обзор современного состояния проблемы в связи с публикацией в этом же сборнике «Отчета о раскопках островного поселения Стрильча Скеля на Днепре» [10] днепропетровских авторов – И. В. Морковиной и А. В. Андросова. В процессе работы стала очевидной необходимость продолжить исследования в избранном направлении, о чем свидетельствовала острота дискуссии по вопросу правомерности выделения скелянской культуры и ряд других, не менее важных и спорных проблем современного энеолитоведения. Поэтому было заявлено продолжение историографического обзора в следующем выпуске сборника, который, по независящим от редколлегии и автора причинам, выходит только теперь.

В отличие от вышерассмотренных работ, современным киевским исследователем Ю. Я. Рассамакиным было предложено выделение, взамен «скелянской фазы» у В. Н. Даниленко или «дошнурового» этапа среднестоговской культуры Д. Я. Телегина, отдельной скелянской культуры. Ю. Я. Рассамакин в коллективной монографии «Давня історія України», со ссылкой на В. Н. Даниленко, не использовавшего в своих работах термина «среднестоговская культура», заменяемого отдельными периодами и фазами развития древнеямной культуры [1, с. 69],

© И. Ф. Ковалева, 2012

предлагает выделение «на базе типологического, хронологического и территориального размежевания памятников четырех культурных групп или культур, которые соответствуют отдельным этническим группировкам древнейших скотоводов: скелянской, стоговской, квитянской и дереивской» (здесь и далее перевод с украинского наш – *И. К.*) [11, с. 275].

Древнейшей из них, в нарушение хронологической схемы В. Н. Даниленко, выделявшего архаическую чигиринско-квитянскую фазу, преобразованную Ю. Я. Рассамакиным в квитянскую культуру, была названа скелянская, по эпонимному памятнику, культура, появление памятников которой отнесено Ю. Я. Рассамакиным к концу первой половины IV тыс. до н. э. Первичной территорией расселения ее носителей названо Днепро- Донское междуречье; генетической основой – носители нижнедонской культуры мариупольской общности [11, с. 275]. Причиной дальнейшего расселения скелянского населения названы изменения в демографической ситуации, вызванные ростом численности населения в условиях «территориально ограниченных речных долин». Со скелянским населением автор связывает появление погребений второй обрядовой традиции – произведенных в скорченном положении на спине, отмеченных на поверхности каменными закладками и первыми земляными насыпями, пришедшими на смену грунтовым могильникам мариупольского типа [11]. В их число вошли и погребения выделяемого Д. Я. Телегиным новоданиловского культурного типа, что не могло не вызвать дискуссии.

Уже в этой работе Ю. Я. Рассамакин акцентирует внимание на особой роли скелянского населения как «детонатора» последующих прогрессивных сдвигов в развитии степного энеолита [11, с. 277]. К последним им отнесены миграции в Юго-Западное Причерноморье, «где они известны под названием суворовской культурной группы», а также в Балкано-Карпатский регион, «где специалисты их назвали ранней степной инвазией», которая, по мысли многих как отечественных, так и зарубежных ученых, привела к гибели высокоразвитых земледельческих культур типа Караново VI–Гумельница–Коджадермен, а на территории Украины – местного варианта культуры Гумельница, известного под названием Болград–Алдень II. Сам автор не разделяет этой точки зрения, видя целью походов «скелянцев» в Балкано-Карпатский регион «взаимовыгодный обмен, стимулированный высоким развитием гумельницкого и варненского центров Балкано-Карпатской металлургической провинции» [11, с. 277]. В погребениях новоданиловского культурного типа, включенных автором работы в число погребальных памятников скелянской культуры, Ю. Я. Рассамакин видит специализировавшуюся на обменных операциях социально-выделенную «в границах общественной структуры скелянского населения» группу [11, с. 280–281]. Трудно удержаться и не привести следующий панегирик реконструируемой культуре: «Скелянское население господствовало не только в степях Северного Причерноморья, а и на территории Нижнего Дона, достигало Предкавказья и Северного Кавказа, где поддерживало тесные связи с местным населением домайкопского времени…», в подтверждение чему назван близкий свободненской керамике сосуд из Новоданиловского могильника [11, с. 281].

Поскольку первое из условий выделения культуры – ее развернутая характеристика – в цитируемой работе отсутствует, возможно, в связи с характером издания, обратимся к другим аспектам рассматриваемой работы. В обоснование посреднической роли «скелянских скотоводов» в распространении изделий из металлов и передаче практического опыта, приведшего к возникновению степных металлообрабатывающих центров, Ю. Я. Рассамакиным привлекаются данные работы Н. В. Рындиной [12, с. 25–26]. В этом же ключе рассматривается активность носителей «скелянской культуры» в восточ-

ном – Донском – регионе, с выходом последних в Поволжье и Предкавказье, что позволяет автору «присоединить» население скелянской культуры к выделяемой И. Б. Васильевым и А. Т. Синюком среднестоговско-хвалынской общности [11, с. 276–277].

Главным выводом, следующим из приведенного пространного обзора, имеющего целью в дальнейшем избежать объяснений предлагаемой Ю. Я. Рассамакиным концепции, является объединение в выделяемой культуре поселений с керамикой скелянского типа или, что более соответствует реальности, условно относимой к ней (в силу отсутствия четко определенных признаков энеолитической степной, в том числе «скелянской», посуды – *И. К.*) с обрядово сходными, но культурно и хронологически разнящимися погребениями, изредка содержащими разнокультурную керамику.

Отсутствие новых доказательных материалов в обоснование проводимой ревизии существующих концепций, равно как излишне декларативный характер изложения и явное преувеличение роли скелянской культуры не могли не вызвать критики. Ради объективности следует отметить крайне неудачно выбранное для публикации издание, не позволявшее автору развить систему доказательств, если таковые имелись.

В работе, вышедшей на английском языке в 1999 г. [16], Ю. Я. Рассамакин объявляет о создании новой модели, первый вариант которой был изложен им в работе 1994 г. [15]. Опираясь на опыт предыдущих исследований и новые источники [16, p. 73], автор, на основе разработанной ранее классификации погребальных памятников от Подонья до Дуная, путем их совмещения с керамическими коллекциями поселений предлагает выделение самостоятельных культурных комплексов, по традиции названных археологическими культурами: скелянской, квитянской, дереивской, нижнемихайловской, животиловско-волчанским культурным типом [16, p. 73–75].

Выделение скелянской АК основывается на признании самостоятельной керамической культурной традиции, которая отлична от представленной керамикой поселения Средний Стог II. Вместе с тем Ю. Я. Рассамакин признает, что для решения вопроса о характере соотношения памятников типа Стрильчей Скели и Среднего Стога II на сегодняшний день явно недостаточно данных [16, p. 75]. Очерчиваемый им круг поселений, на которых присутствуют аналогии скелянской керамике и наборам «типологически выдержанных кремневых и каменных изделий» [16, p. 76, fig. 3.8), включает все те же Александрию на р. Оскол, 4–5 слои Раздорского поселения на Дону, Раздольное на р. Кальмиус, Семеновку на р. Молочная, материалы которых в большей части остаются неизданными, что затрудняет оперирование ими. Автор также утверждает принадлежность к скелянской культуре погребальных комплексов, ранее выделенных в новоданиловский тип, а также объединенных с древнейшими погребениями могильника Александрия, древнейшей группы погребений могильника в г. Александровске на Северском Донце, части погребений могильника Игрень 8, предположительно ранних энеолитических погребений Виноградного острова и Дереивки 2. Вновь западным крылом скелянской культуры названы погребения суворовской группы, Кайнары, Касимча и др. В Подонье к ним отнесены курганные погребения хут. Попов и могильника в кургане 5 группы Мухин II у г. Аксай [16, p. 75, fig. 3.7:3–5, p. 77]. Основанием для объединения столь разных памятников названы «керамика скелянского типа» и кремневые комплексы [16, p. 76, fig. 3.8], по мнению автора, аналогичные скелянскому. При этом игнорируется тот несомненный факт, что подавляющее число погребений, территориально связанных со Стрильчей Скелей и определяемых В. Н. Даниленко как скелянские, безынвентарны, и предлагаемое объединение основано на формальной общности обряда погре-

бения. Автор основывается на крайне слабых, на наш взгляд, аргументах, пытаясь снять сомнения в правомерности объединения перечисленных выше поселений с погребальными комплексами, ранее известными как новоданиловские. Заставляет насторожиться утверждение: «Только в этом случае место новоданиловских погребений хорошо вписывается в систему степных древностей» [16, p. 77].

Критикуя Д. Я. Телегина и Т. Г. Мовшу за искусственное, по его мнению, поэтапное разделение процесса связей «степного и земледельческого населения в раннем энеолите», Ю. Я. Рассамакин утверждает: совершенно очевидно, что линия контакта поддерживалась не разным, а одним населением. Рассматривать находки, которые встречаются на кукутень-трипольских поселениях (керамика скелянского типа, скипетры, кремневые изделия), как влияние разных, к тому же разновременных культур «… совершенно нет оснований» [16, p. 102]. Распространение элитных групп посредников-торговцев, по его мнению, осуществлялось из определенной исходной зоны, каковой могла быть только область скелянской культуры [16, p. 102]. И хотя, как известно, история не терпит сослагательного наклонения, автор далее пишет о предполагаемых «оседлых базах» (форпостах), среди которых первой названа Стрильча Скеля. Однако со времени первых раскопок Е. Н. Мельник в 1888 г. и по наши исследования 1988–89 гг. реальных свидетельств этому не было найдено.

Формирование скелянской АК определяется названным автором по трипольским импортам ранним энеолитом (4500?/4000 гг. до н. э.) и связывается с «перегруппировкой в понтийских степях», вызванной возникновением «двух блоков высокоразвитых земледельческих культур – Коджадермен–Гумельница–Караново VI и Кукутени А/3-А/4–Триполье В» [16, p. 100]. Влияние последних, по Рассамакину, засвидетельствовано проникновением в Среднее Поднепровье балкано-трипольских импортов, в первую очередь медных и золотых изделий, булав, браслетов из раковин спондилус и конеголовых скипетров, хотя сам же пишет об отсутствии последних в Поднепровье, включенном в основную территорию скелянской культуры [16, p. 133–137].

Ю. Я. Рассамакиным делается ответственный вывод о том, что начало развития сферы престижного обмена послужило переломным моментом в жизни понтийских племен и способствовало становлению энеолита как эпохи [16, p. 100, 102]. По ходу знакомства с рецензируемой работой возникают вопросы относительно предлагаемой автором реконструкции системы обмена и поиска возможных эквивалентов, ответы на которые читатель найдет в критике работ Ю. Я. Рассамакина другими авторами. Здесь замечу, что приводимые им доказательства активных обменных и торговых связей, судя по наличию эквивалентов стоимости в виде «раковинных денег» и выделению лиц, осуществлявших обменно-торговые операции, по материалам собственно Стрильчей Скели отсутствуют. Вряд ли население Нижнего Поднепровья, испытывавшее недостаток качественного кремня, могло специализироваться на серийном производстве орудий для обмена. Что же касается изделий из кристаллических пород, то первые следы их массового изготовления на Стрильчей Скеле связаны со слоем катакомбной АК [5; 10]. Вместе с тем нельзя не согласиться с автором, что степной мир выступает специфической, но хорошо интегрированной частью торгово-престижной сети обмена, существовавшей в Юго-Восточной Европе [16, p. 104–105, fig. 3.37:1].

Таким образом, и в рассмотренной выше работе обосновывается объединение поселенческих памятников со «скелянской» керамикой с погребениями второй обрядовой традиции, включая новоданиловские, приводящем к появлению скелянской культуры. Ее создатель не счел нужным прибегнуть к давно апробированным методикам анализа и верификации культурных признаков, и, в таком виде, предлагаемое объединение носит искусственный характер и вызывает справедливую критику.

Следующей работой Ю. Я. Рассамакина по рассматриваемой проблеме является вышедшая в 2004 г. монография на немецком языке [17]. В отличие от предшествующих работ, ее характеризует обстоятельность и полнота привлекаемых материалов, что позволяет читателю составить собственное мнение по обсуждаемому вопросу. Заметно смягчены акценты, вместо категоричных утверждений, вызывавших закономерное раздражение оппонентов, появились определения, допускающие плюрализм во мнениях. Впервые (!) приводится обстоятельная характеристика погребений и сопутствующего им инвентаря всех выделяемых обрядовых традиций. Сказанное касается и поселенческих материалов, в частности Стрильчей Скели. Но основная идея осталась непоколебленной – погребения раннего горизонта второй погребальной традиции, по красочному описанию автора, распространенные на огромной территории от Волги на востоке до Дуная, западного побережья Черного моря и Семигорья на западе, от пограничья степи и лесостепи на севере до области Предкавказья на юго-востоке в хронологическом диапазоне 4750(?)–4100(?) ВС, были оставлены населением скелянской культуры. Последующие периоды – степного хиатуса и сменяющий его, – определены как время дальнейшего существования с последующим постепенным затуханием второй погребальной традиции.

Наши замечания вызывает игнорирование новых материалов по исследованиям Стрильчей Скели, позволяющих пересмотреть существующие стратиграфии. Множественное число, в данном случае, обусловлено природными условиями острова, на котором аккумуляция грунта определялась наличием скальных западин, чем объясняются расхождения в количестве и последовательности культурных слоев в используемых автором отчетах. Ряд замечаний вызывает приводимое в работе стратиграфическое соотношение погребений «квитянской» (постмариупольской – *И. К.*) культуры и животиловско-волчанских и ряд других моментов.

Безусловный интерес представляет в свете вышеизложенной концепции Ю. Я. Рассамакина работа И. В. Манзуры «Владеющие скипетрами» [9]. Принимая выделение скелянской культуры, названный автор имеет собственное мнение по ряду вопросов. Достоинство выводов Ю. Я. Рассамакина, по И. В. Манзуре, заключается в том, что они «довольно успешно» объясняют присутствие в энеолите северопонтийских степей разнообразных проявлений («признаков») земледельческих культур; недостаток – в неопределенностях «по целому ряду весьма существенных вопросов» [9, с. 239]. К последним отнесены: неясность природы постулируемых Рассамакиным торговых отношений скелянского населения с носителями культур Балкано-Карпатского региона; отсутствие ясности в определении таких понятий как «престижный обмен» или же «престижная торговля»; сомнительность заинтересованности в поступлениях донецкого кремня, поскольку население Балкано-Карпатского региона имело собственные источники и высокую технологию его обработки. Но главное замечание вызывает отстаиваемое в работах Ю. Я. Рассамакина существование внутри скелянской культуры элитарной группы, мирным путем удерживающей под контролем обменные операции на огромных территориях с разноэтничным населением [9, с. 238]. Подвергаются критике также объяснения причин выделяемого в развитии степных культур «хиатуса», который, по Ю. Я. Рассамакину, обусловлен упадком восточно-балканских металлургических центров, вызванным инвазией энеолитических племен Степи в мир Балкано-Карпатских земледельческих культур [9, с. 138].

Выделяя две фазы, Ю. Я. Рассамакин первую определяет как время расцвета и связывает со скелянской культурой (точнее – с той ее частью, которая представлена погребениями новоданиловского типа – *И. К.*). Вторая фаза,

соответствующая «хиатусу», по-видимому, совпадает со временем среднестоговской культуры и утратой «прежних связей и растущей изоляцией отдельных культурных единиц» [9, с. 238]. Поскольку последняя обнаруживает, как известно, крайнюю бедность металлом, И. В. Манзурой закономерно ставится вопрос – почему, если принять версию о вторжении, «захватчики»-среднестоговцы не обогатились захваченной добычей?

С точки зрения И. В. Манзуры, предположение Ю. Я. Рассамакина о деградации скелянской культуры с угасанием балканского металлургического центра не подтверждается фактами. Им приводятся данные Н. В. Рындиной о наблюдаемом подъеме производства. «В силу этого, по-видимому, нет серьезных предпосылок для вывода о резком обрыве торговых связей, на которых строилось благополучие лидеров социума, представленного скелянской культурой. Но тогда и предполагаемый «хиатус» в развитии степных культур вовсе не обязательно был спровоцирован событиями на Восточных Балканах, а мог объясняться иными причинами» [9, с. 240].

Такие признаки новоданиловских погребений, включенных Ю. Я. Рассамакиным в скелянскую культуру, как скипетры, роговые или костяные застежки-цирки, дисковидные раковинные бусы, пекторали из клыков кабана, по мнению И. В. Манзуры, имеют широкое распространение и не являются определяющим признаком скелянской культуры. Их концентрация отмечается в балкано-карпатских культурах. В то же время находки булав, наконечников стрел и дротиков маркируют Азово-Днепровский регион, явно уменьшаясь в восточном направлении. По наблюдениям И. В. Манзуры, наибольшее число находок предметов вооружения тяготеет к пограничью с земледельческим ареалом [9, с. 268]. «Горизонт войны мы находим на западе… в насыщенных оружием погребениях Варненского могильника, в памятниках суворовской группы и скелянской (по-видимому, имеются в виду новоданиловские погребения – *И. К.*) культуре» [9, с. 269]. С точки зрения цитируемого автора, наблюдаемое затухание признаков погребального обряда «с запада на восток» указывает вероятное направление миграции. И. В. Манзурой приводятся доводы в пользу «воинской природы» новоданиловских погребений, которая кажется ему более очевидной, «нежели отнесение их к мирным культуртрегерам», проводимое в работах Ю. Я. Рассамакина.

С этих позиций предлагается пересмотр традиционного степного происхождения керамики с раковинной примесью в тесте. Именно она маркировала временную позицию скелянской АК по трипольской периодизационной схеме [9, с. 263]. Однако, изучив трипольские импорты в материалах поселения Стрильча Скеля, Манзура приходит к выводу о принадлежности фрагментов так называемой борисовской керамики к неолитическому слою, что характерно и для других неолитических памятников Поднепровья. Фрагменты расписной керамики, происходящей из энеолитического слоя Стрильчей Скели, атрибутированы им «завершающим этапом Триполье В1-В2 или Кукутень А-В». Присутствие сосудов, орнаментированных «гусеничкой», по трипольским аналогиям, указывает на вторую половину периода Кукутень А-В. Манзура видит в них «единственные трипольские импорты на памятниках скелянской культуры» [9]. Отсюда следует вывод: «скелянская керамика в областях, занятых трипольской культурой, датируется раньше, чем в собственном ареале». При картографировании пунктов с керамикой скелянского типа основная их часть (около 30) концентрируется в ареале Кукутень А–Триполье В1, что явно превышает упоминаемые Ю. Я. Рассамакиным в работе 1999 г. 10 памятников с аналогичным типом керамики [16, p. 75–83]. При этом называемые им пункты находок разбросаны на огромных расстояниях – в Поволжье, Предкавказье, Днепро-Донецком регионе. Повышенная

концентрация в пределах последнего памятников со «скелянской» керамикой объясняется Манзурой близостью к исходному трипольскому региону, хотя вопрос об истоках керамики с раковинной примесью, распространившейся в ареале культуры Кукутень А–Триполье В1, «не до конца ясен». Манзурой предлагается, со ссылкой на И. В. Палагуту, возможность ее появления путем включения в трипольский социум т. н. «степных жен» [9], о чем неоднократно писала и Т. Г. Мовша.

Определенный интерес для нашей темы представляет рецензия С. Н. Кореневского [6] на работу Ю. Я. Рассамакина 2004 г. [17]. Характеризуя ее содержание, С. Н. Кореневский рассматривает приводимую Рассамакиным четырехэтапную схему периодизации историко-культурных процессов, имевших место в развитии степного энеолита, отмечая при этом последовательность автора рецензируемой работы в ревизии концепций и упорядочении ранее действовавших моделей путем «разработки новой таксономии (понятий и названий) энеолитических культур Северного Причерноморья и Приазовья» [6, с. 153].

В связи с нашей темой важным является замечание: «принципиальной новацией работы стал ввод понятия «скелянская культура" вместо среднестоговской и новоданиловской культур…» [6, с. 155]. Приводя критические отклики на представленную концепцию, С. Н. Кореневский отмечает, что последние вызваны тем, что вводимые Ю. Я. Рассамакиным культурологические понятия не стали следствием накопления нового материала, а «появились в результате пересмотра или ревизии прежних источников» [6, с. 156]. И продолжает: «Здесь речь прежде всего идет о памятниках Новоданиловского типа совместно с суворовской группой, которые поглотила скелянская культура». Приводимые в рецензии данные Н. С. Котовой по радиокарбонному датированию памятников среднестоговской культуры [8, с. 13] не только «подтверждают ранее сделанный Д. Я. Телегиным вывод о том, что ее начальный этап соотносится с Трипольем конца периода А, периодов В1–В1/В2», но и исключают возможность объединения в единой скелянской культуре материалов энеолитического слоя Стрильчей Скели, в схеме Рассамакина относимого к первому хронологическому этапу, с памятниками новоданиловского типа, синхронными с ранними фазами дереивской культуры. С. Н. Кореневский отмечает: «Пять ранних дат среднестоговской культуры (5190–4250) (Котова, 2005, С. 13, Табл. 2) будут соответствовать датам хвалынской культуры Поволжья и Нальчикскому могильнику в Центральном Предкавказье… Н. С. Котова справедливо рассматривает их как более ранние по отношению к памятникам типа Дереивки. Даты дереивской культуры (группы) моложе: 4450/3960–3770/3500 гг. до н. э. С ранними фазами дереивской культуры полностью синхронизируются памятники новоданиловской группы (культуры)» [6, с.156].

Вышеприведенные данные позволяют С. Н. Кореневскому сделать следующее заключение: «Может быть, увеличивающаяся источниковая база по степному энеолиту Северного Причерноморья ставит на повестку дня выделение среднестоговской общности времени Триполья А-В1, Триполья В1-В1/В2 с составляющими ее группами памятников и отдельными культурами. Практически это означает возврат к терминологии Д. Я. Телегина, только на новом уровне научного понимания» [6, с. 158].В рецензии картографических материалов, в частности, определения территории скелянской культуры, относительности по поводу понятий «прогресс» или «регресс», применяемых автором монографии, сказано следующее: «конечно, можно считать степное Поволжье, как и Предкавказье, географическими окраинами, куда доходили формы престижных вещей из меди, но понятие «отсталые»… конечно относительно и условно» [6, с. 157].

Имеет безусловный интерес точка зрения по вопросу выделения и взаимодействия культур эпохи энеолита Северо-Причерноморской степи, содержащаяся в работах В. А. Дергачева. В качестве примера, иллюстрирующего «повествовательный» стиль ряда научных публикаций современных исследователей, Дергачевым были избраны работы Ю. Я. Рассамакина. Им были рассмотрены и сопоставлены три схемы автора «новой модели» развития энеолита Северо-Причерноморских степей: 1993, 1994, 1999 гг. [2, с. 194]. «Эти схемы, согласно автору, – отмечает В. А. Дергачев, – отражают квинтэссенцию «новой модели» структурных и хронологических связей курганного обряда культур причерноморских степей. Но вглядитесь в эти схемы – они совершенно различны и по взаиморасположению обряда погребения, и, в особенности, по их хронологическим параметрам». И далее: «Разумеется, любой автор имеет право и даже обязан непрерывно корректировать свои взгляды и концепции. Но такие резкие корректировки возможны в двух случаях: при резком возрастании общего фонда источников и, во-вторых, при новом, более обширном и углубленном, анализе известных или вновь накопленных материалов». В. А. Дергачевым задается вопрос автору – «изменилось ли за последние 6–7 лет, отделяющих первую и третью версию, что-то радикально в объеме фонда источников по рассматриваемым культурам? Ответ один – нет! Приведены ли этим автором более широкие и углубленные аналитические исследования? Как будто бы нет, а если да, то почему не обнародовать?». Ответ заключается, по мнению Дергачева, в неуверенности автора «в собственных убеждениях» [2, с. 195].

Что касается непосредственно выделения скелянской культуры, специально этот вопрос не рассматривался. По-видимому, последняя отнесена к «победителям» – степным восточноевропейским племенам, «визитной карточкой» которых, по В. А. Дергачеву, «является керамика с примесью ракушки, которая впервые появляется в период Кукутень А– Триполье В1, а затем внедряется в керамический комплекс последующих этапов развития этой культуры. Можно оспаривать конкретные истоки этой керамики – среднестоговские или скелянские (по Ю. Я. Рассамакину), но они оттуда – восточноевропейские, степные или лесостепные» [2, с. 224].

В монографии «О скипетрах, о лошадях, о войне: Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас» [3] В. А. Дергачев со ссылкой на работы Ю. Я. Рассамакина [11, 15–17] пишет, что последний выступает «резким противником миграционной теории, объясняя взаимовстречаемость тех или иных материалов скотоводческих культур в среде раннеземледельческих обществ и, наоборот, как естественный процесс культурно-исторического взаимодействия, основанный на взаимовыгодном обмене и торговле» [3, с. 24]. На стр. 219, говоря об исследовательской стилистике, автор рассматриваемой работы делает заключение, что Ю. Я. Рассамакин и отнесенный к его последователям И. В. Манзура по сути «выступили против основы основ теоретического осмысления сходства и различия обществ с разными культурно-хозяйственными типами и, в частности, специфики обществ с преимущественно скотоводческим укладом хозяйства, о культурном, социальном и даже психическом своеобразии которых так много и часто писали и ведущие археологи, историки, и в особенности этнографы… о чем со всей очевидностью ничего неизвестно авторам «новой модели»» [3]. Прямые упоминания об обоснованности выделения понятия «скелянская» культура и его содержании в данной работе отсутствуют.

Приведенными работами не ограничивается круг публикаций, посвященных дискуссии вокруг проблемы выделения «скелянской» культуры или, что более широко, предлагаемой Ю. Я. Рассамакиным «новой модели». Среди последних достаточно назвать сводку источников Б. Говедарицы [14], работы Н. С. Кото-

вой [7; 8] и др. В публикуемом обзоре нами, в первую очередь, были рассмотрены те из них, которые имеют прямое отношение к эпонимному памятнику – Стрильчей Скеле.

Библиографические ссылки

1. **Даниленко В. Н.** Энеолит Украины / В. Н. Даниленко. – К., 1974.

2. **Дергачев В. А.** Два этюда в защиту миграционной концепции. К проблеме взаимодействия раннескотоводческих и древнеземледельческих обществ энеолита-ранней бронзы Восточной и Юго-Восточной Европы / В. А. Дергачев // Stratum plus. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест. – 2000. – № 2. – С. 188–236.

3. **Дергачев В. А.** О скипетрах, о лошадях, о войне: Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас / В. А. Дергачев. – Спб., 2007.

4. **Ковалева И. Ф.** Комментарий к «Отчету». Историография проблемы / И. Ф. Ковалева // ПАП. – Д., 2009. – С. 27–36.

5. **Ковальова І. Ф.** Стрільча Скеля: ремісничий центр бронзової доби Дніпровського Надпоріжжя / І. Ф. Ковальова, І. В. Нікітенко // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія: «Історія та археологія». – Д., 2010. – С. 300–311.

6. **Кореневский С. Н.** Рецензия на монографию «Rassamakin Jurij Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit: Gräber aus der Mitte des 5. jts. – bis Ende des 4. jts. v. Chr. T. I, II. Archaologie in Eurazien. Bd. 17. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2004» / С. Н. Кореневский // Российская археология. – 2008. – № 1. – С. 153–158.

7. **Котова Н. С.** Бассейн Северского Донца в эпоху энеолита / Н. С. Котова // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2004. – Вип. 3. – С. 5–29.

8. **Котова Н. С.** Игреньский энеолитический могильник / Н. С. Котова // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – Луганськ, 2005. – С. 88–103.

9. **Манзура И. В.** Владеющие скипетрами / И. В. Манзура // Stratum plus. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест. – 2000. – № 2. – С. 237–297.

10. **Морковина И. В.** Отчет о раскопках островного поселения Стрильча Скеля на Днепре 1989 г. / И. В. Морковина, А. В. Андросов // ПАП. – Д., 2009. – С. 3–27.

11. **Рассамакін Ю. Я.** Світ скотарів / Ю. Я. Рассамакін // Давня історія України. – К., 1997. – Т. 1. – С. 273–301.

12. **Рындина Н. В.** Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы: автореф. дис… д-ра ист. наук. / Н. В. Рындина. – М., 1993.

13. Среднестоговская и Новоданиловская культуры энеолита азово-черноморского района / Д. Я. Телегин [и др.]. – Луганск, 2001.

14. **Govedarica B.** Zeptertrager – herrscher der Steppen. Die frtihen Ockergraber des altelen Aneolithithikums im karpatenbalkanishen Gebeit und im Steppenraum Süddost – und Ostcurupas. – Mainz am Rhein, 2004.

15. **Rassamakin Y. Y.** The main directions of the development of early pastoral societies of northern Pontic zone: 4500–2450, in *Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian Culture: 5000–1650 BC* // Baltic-Pontic Studies 2. – Posnan, 1994. – P. 29–70.

16. **Rassamakin Y. Y.** The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 BC // Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe. – Cambridge, 1999. – P. 59–182.

17. **Rassamakin Ju. Ja.** Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit: Gräber aus der Mitte des 5. jts. – bis Ende des 4. jts. v. Chr. T. I, II. Archaologie in Eurazien. Bd. 17. – Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2004.

Надійшла до редколегії 10.05.2012.

УДК 930.1(477.63/.64)

А. С. Струкуленко
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВИСВІТЛЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК ЕНЕОЛІТУ – БРОНЗОВОЇ ДОБИ У ПУБЛІКАЦІЯХ ВЧЕНИХ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Розглянуто концепцію етноісторичного розвитку давнього населення північностепового Подніпров'я за часів енеоліту – бронзової доби, створену вченими Дніпропетровського національного університету на основі матеріалів, здобутих ними під час новобудовних досліджень у регіоні.

Ключові слова: енеоліт, бронзова доба, археологічна культура, курган, Подніпров'я.

Рассмотрена концепция этноисторического развития древнего населения северостепного Поднепровья эпохи энеолита – бронзового века, созданная учеными Днепропетровского национального университета на основе материалов, полученных ими во время новостроечных исследований в регионе.

Ключевые слова: энеолит, бронзовый век, археологическая культура, курган, Поднепровье.

The author considers the conception of ethno-historical development of ancient population in northsteppe Dnieper region during eneolith – bronze age, created by the scientists of Dnipropetrovsk state university on the basis of materials, they have got as a result of new-building researches in the region.

Key words: eneolith, bronze age, archaeological culture, burial mound, Dnieper region.

Внесок археологічної новобудовної експедиції ДНУ (далі – АНЕ) до вивчення давньої історії північностепового Подніпров'я визначається як великим масштабом власне польових досліджень, так і подальшим осмисленням і науковою інтерпретацією їх результатів. Цьому сприяло видання власного наукового збірника, присвяченого проблемам археології Подніпров'я і дозволяє оперативно знайомити наукову громадськість з новими відкриттями АНЕ. У 1977–1979 рр. він виходив під назвою «Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э.», 1980 р. – «Курганы Степного Поднепровья», а 1981 р. – «Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках», 1982–1983 рр. – «Древности Степного Поднепровья (III–I тыс. до н. э.)».

У 1984 р. збірник отримав постійну назву «Проблеми археології. Подніпров'я» (далі – ПАП) і статус міжвузівського фахового видання.

На сторінках збірника введено до наукового обігу близько 45 % досліджених АНЕ пам'яток та викладено наукові спостереження, які згодом склалися у цілісну концепцію етноісторичного розвитку населення регіону в хронологічних рамках від енеоліту по середньовіччя, отже ПАП можна вважати основним джерелом з археології регіону. З нагоди 35-річчя з моменту виходу його першого випуску підведемо певні підсумки і розглянемо основні положення цієї концепції стосовно до відрізку часу від енеоліту до кінця бронзової доби.

Найранніші – кін. IV тис. до н. е. – кургани у північностеповому Лівобережжі Дніпра залишені племенами, поховання котрих характеризувалися «простягнутим» положенням орієнтованих на схід скелетів та іншими культуроутворюючими ознаками, що дозволило проф. І. Ф. Ковальовій у 1973 р. запропонувати їх виділення в окрему археологічну культуру. Оскільки на даній території в хронологічному вимірі їй передували колективні ґрунтові могильники маріупольського типу, дослідницею запропонована назва «постмаріупольської» АК, що врахо-

© А. С. Струкуленко, 2012

вує генезу і хронологічне положення ранньої групи пам'яток [5; 18]. У ході робіт АНЕ одержані підстави для датування пам'яток цієї АК та виділення територіальних груп, розглянута взаємодія з іншими культурами, зокрема Трипіллям, вивчені матеріальна культура, поховальний обряд, ідеологія, пластика тощо [3; 5; 6; 8; 12; 18; 21]. У докторській дисертації [7] І. Ф. Ковальова робить висновок про культурну своєрідність супутнього інвентарю і встановлює відповідність у матеріалах попередніх дніпро-донецької та маріупольської спільнот, що дає підстави для пошуку генетичного зв'язку «постмаріупольців» із попереднім у часі нео-енеолітичним населенням лівобережного Лісостепу. У рамках відносної хронології горизонт постмаріупольських поховань передує похованням як животилівського типу, так і ранньоямним. І. Ф. Ковальовою наводиться низка дат, котрі вказують на існування культури в межах останньої чверті IV – поч. III тис. до н. е. [18].

Не залишилися поза розглядом питання соціальної організації постмаріупольського суспільства, зокрема, встановлена наявність неординарних поховань, в яких присутні функціонально-престижні речі (сокири-молоти, стріли, металеві ножі та прикраси) [19]. Їхні кургани відрізняються збільшеними розмірами і складною архітектурою. Наявні поховання з ознаками прижиттєвої професійної спеціалізації у галузі металообробки, зокрема, два поховання ливарників-ковалів із виробничим та ковальським знаряддям.

У пізньому енеоліті історична ситуація регіону характеризувалася складністю та багатокомпонентністю взаємодіючих культур. Одним із проявів цього процесу стало відкриття на півдні Дніпропетровської області групи постмаріупольських поховань з ознаками взаємодії з пізньотрипільським населенням [6]. Синтез різних поховальних традицій демонструють і досліджені в курганах Орільско-Самарського межиріччя (далі – ОСМ) поховання виділеного І. Ф. Ковальовою *животилівського культурного типу* (24–22 ст. до н. е.), які відображають процес взаємодії постмаріупольського, пізньотрипільського та нижньомихайлівського населення із носіями майкопської культури Передкавказзя [15; 16].

Подальший розвиток історії давнього населення регіону пов'язаний із формуванням *ямної культурно-історичної спільноти* (ЯКІС). В ОСМ експедицією ДНУ було досліджено 927 поховань ямної культурної належності, які датуються сер. III – поч. II тис. до н. е. [7]. У публікаціях І. Ф. Ковальової [18] та З. П. Маріної [25; 30] розглянуто планування курганних груп, розміщення ямних поховань у підкурганному просторі та типи могильних споруд. Масовий характер здобутих матеріалів забезпечив можливість їх статистичної обробки, зокрема, для виділення обрядових груп та стратиграфічних горизонтів ямних поховань. Першим ґрунтовним дослідженням з цієї теми стала дисертаційна робота З. П. Маріної [32]. Специфіка будівництва і функціонування давніх курганних споруд із численними підпохованнями, викидами з могил, досипками дозволила дослідниці застосувати стратиграфію для побудови періодизаційної схеми: нею було виділено 10 обрядових груп поховань, які розподілено між 4-ма стратиграфічними горизонтами, що відповідають чотирьом етапам у розвитку ямної культури регіону. На цій підставі авторкою обґрунтовується виділення дніпровського лівобережного варіанту ЯКІС, специфіку котрого складає незвичайно високий для України відсоток ранніх поховань першого загальнодавньоямного горизонту, якому стратиграфічно передували поховання перед'ямного часу [26; 32], рання поява південної орієнтації похованих, щедре використання вохри, геометризм могил, розповсюдження культу вогню та нечисленність поховань, здійснених у положенні скорчено на боці [25; 31].

За присутністю поховань І хронологічного горизонту ямні поховання Лівобережжя Дніпра змикаються з районами первинного розселення давньоямних племен, зокрема нижньоволзьким. Культурна «чистота» ранньоямних комплексів району, на думку З. П. Маріної, пов'язана з відсутністю інокультурних впли-

вів, помітних у південних степових районах [32]. Для II етапу характерний початок активної міграції давньоямних племен, що завершився виникненням у Правобережжі Придніпровського центру. В ямних пам'ятках ОСМ зберігається східна орієнтація похованих, але разом з тим з'являються нехарактерні для Поволжя та західної частини ареалу поховання південно-східної та південної орієнтації, що дозволяє вважати їх специфічними лише для Дніпровського Лівобережного району. На наступному етапі поширюються поховання у західній орієнтації, що З. П. Маріна пов'язує з проникненням груп населення з Подоння. Завершують розвиток ЯК ОСМ поховання IV стратиграфічного горизонту, в якому проявляються свідчення контактів із середньодніпровською культурою. Останні розглянуто у статтях І. Ф. Ковальової [18] та З. П. Маріної [24]. Зростаючий катакомбний вплив, який простежується і для інших територій, в ОСМ виступає особливо яскраво, вказуючи на певний етап співіснування культур, що призводить до появи т. зв. ямно-катакомбних поховань [30; 32].

Пам'ятки ямної культури Дніпровського Надпоріжжя та північностепового Правобережжя досліджувалися Д. Л. Тесленком, яким також виділяються 4 хронологічні періоди у її розвитку [49]. Поховання І-го з них маркірують появу ямного населення в регіоні. Обрядові відмінності між похованнями різних територіальних груп свідчать на користь існування у цей час на правобережжі Дніпра невеликих, відокремлених один від одного та різних за походженням колективів. Упродовж II періоду на всій території регіону з'являється значна кількість поховань, які характеризуються спільними обрядовими рисами. Пам'ятки I–II періодів датуються третьою чвертю III тис. до н. е., і автор припускає місцеве походження населення, що їх залишило, на користь чого свідчать й антропологічні матеріали [49]. Найбільша диференціація ознак поховального обряду спостерігається протягом III періоду. Обрядові риси, притаманні похованням попередніх етапів, втрачаються. На загальному тлі занепаду зведення насипів та ямних досипок, саме у III періоді наявні кургани зі складними архітектурними конструкціями, найбільша кількість знахідок кераміки, яка має аналогії вже у катакомбному посуді. Пам'ятки цього періоду датуються кінцем III тис. до н. е. За Д. Л. Тесленком, це час пересування до Дніпровського Надпоріжжя та правобережного Передстепу ямного населення з Приазов'я, де з'являються найраніші катакомбні пам'ятки. На IV етапі (кін. III – поч. II тис. до н. е.) знову спостерігається певна ритуальна єдність. У регіоні вже перебувають носії катакомбної культури, якими ямні племена частково асимілюються, а частково витісняються до Передстепу, де найбільша кількість поховань належить саме до цього періоду [49].

Окремими сюжетами у працях співробітників АНЕ були розглянуті матеріальна культура [26; 45; 47; 48], соціальна структура [19; 27; 46], ідеологічні уявлення ямних племен [18; 26; 46], свідчення культурних контактів та взаємодії [29].

Під час робіт АНЕ виділений потужний шар пам'яток *катакомбної культури* (КК), здійснене їх типолого-хронологічне членування, встановлені закономірності співвідношення між окремими групами та іншими катакомбними АК, а також із попередньою ямною і наступною культурою багатопружкової кераміки (бабинською). Також був вивчений матеріальний комплекс, поховальний обряд, здійснена реконструкція соціальної організації катакомбного суспільства, виокремлені поховальні комплекси із ремісничим інвентарем, вивчені транспортні засоби та ідеологічні уявлення [7; 10; 14; 23; 30; 50–52]. В ОСМ було досліджено 649 поховань КК, серед яких 24 ямно-катакомбних. У своїй більшості катакомбні поховання впущені до ямних курганів. Основним типом поховальної споруди є катакомба, яка складалася з вхідної ями та камери; другим типом, представленим незначною групою ямно-катакомбних поховань, є ґрунтові ями зазвичай прямокутної форми, іноді зі сходинкою уздовж однієї з подовжніх стін і мілким підбоєм під іншою [30; 52].

На думку І. Ф. Ковальової [7; 10; 14], КК в лівобережному Передстепу з'являється у «готовому» вигляді за рахунок проникнення населення донецької та інгульської АК. У статті З. П. Маріної та Є. Л. Фещенка встановлюється присутність у Присамар'ї пам'яток із матеріалами передкавказької КК, що дає підстави констатувати «сравнительно широкое проникновение группы волго-манычского населения в Днепровское Левобережье и длительность его пребывания здесь» [28, с. 60].

КК ОСМ присвячена низка публікацій І. Ф. Ковальової [9; 10; 13; 14] та розділ її дисертації [7]. Спираючись на випадки прямої стратиграфії, дослідниця виділила 3 обрядово-хронологічні групи: ранню – зі скорченим на спині положенням померлих; середню – з простягнутими на спині скелетами, обрядово близькими інгульській КК; пізню – зі скорченими на боці скелетами у супроводі інвентарю волго-маницького типу і прикрас з фаянсу.

У господарській діяльності катакомбного населення Передстепу провідну роль відігравало скотарство при менш виражених ознаках землеробства. Археологічні матеріали дозволяють дослідити рівень технології керамічного, кісткорізного та деревообробного виробництв і зробити висновок про соціальний характер організації ремесла: ряд комплексів свідчать про прижиттєву професійну спеціалізацію похованих, серед яких були майстри з виготовлення вістрів стріл, обробки каменя, ювеліри тощо [14].

Соціальна диференціація катакомбного населення знаходить прояв у кількості праці, витраченої суспільством на поховання. Ознаками поховань родової знаті є посмертне портретування, присутність у могилах возів, зброї та людських жертвоприношень [19]. Розглядаючи духовну культуру населення КК північностепового Лівобережжя, І. Ф. Ковальова зупиняється на обрядах підготовки тіла до поховання шляхом ритуальних дій: відмічені посмертна трепанація черепів, розчленованість окремих скелетів, яка відображала ідею посмертного знищення і була особливою формою ритуальної страти для суспільно небезпечних небіжчиків. Розміщення похованих лицем до виходу з камери повинне було підкреслити можливість їх переходу до зовнішнього «надземного світу» [14; 19]. У релігійних уявленнях простежується культ поклоніння бику, який був символом чоловічого верховного божества, та обожнювання барана, пов'язаного із покровителем майстрів-металургів.

Катакомбній культурі на Правобережжі присвячена дисертація Є. Л. Фещенка [51], в якій простежено територіальне розмежування у типах поховальних споруд, виділено 3 обрядово-хронологічні групи, вивчено випадки прямої стратиграфії. Дослідник стверджує продовження розвитку ЯК у ранньокатакомбний період, оскільки основні характеристики поховального обряду раннього етапу КК північностепового Подніпров'я визначаються попередніми культурними традиціями. Поява перших катакомб в якості провідної форми поховальної споруди розглядається як результат «міграції ідеї» у давньоямне середовище, існування ж локальних відмінностей викликане різним ступенем сприйняття місцевим населенням культурних новацій [51].

Виділення середнього етапу КК обумовлене її культурно-історичною специфікою, викликаною процесом деструкції попередньої лінії розвитку, що сходила до ямної та ранньокатакомбної (донецької) традицій, і формуванням під впливом інгульської АК нового культурного утворення. Для завершального етапу (18–17 ст. до н. е.) характерний високий ступінь стандартизації поховального обряду. З цією групою пам'яток пов'язується існування складної соціальної стратифікації суспільства, розповсюдження розвинених релігійно-культових обрядів і ритуалів, що відображає більш високий рівень організації суспільного життя пізньокатакомбних племен [51].

Головним джерелом вивчення пам'яток *культури багатопружкової кераміки* (КБК) регіону є присвячений їм розділ праці І. Ф. Ковальової [17], підрозділ у

її ж докторській дисертації [7] та ряд публікацій, серед котрих – стаття Н. В. Чернявської [53]. І. Ф. Ковальовою було доведено, що поховання КБК є основними або впускними до ямних чи катакомбних курганів і займають більш раннє положення порівняно із ранньозрубними (бережнівсько-маївськими, за В. В. Отрощенком) похованнями. Для ОСМ відмічено підвищене розповсюдження поховань КБК, їх культурна єдність та змикання з пам'ятками зрубної культури. Характерною рисою поховань є «ящичні гробниці», які, на думку І. Ф. Ковальової, виникли за межами степової зони через наслідування прийомів житлового будівництва з деревини. На Правобережжі переважаючою формою поховальних споруд КБК є овальна чи підпрямокутна ґрунтова яма; у перекритті наявні камінь та дерево. Зустрічаються т. зв. «пакетовані» поховання, поховання у дерев'яних колодах та ящиках.

В обряді помітна роль належала культу вогню, що простежується за розміщенням вогнищ на перекритті могил, присутністю попелу й вугілля у заповненні, кремацією останків [17]. Господарство племен КБК мало характер рухливого скотарства, знахідки кісток тварин і риб вказують на наявність полювання та рибальства. Хоча виготовлення кераміки відзначене рисами деякого занепаду, в деревообробці спостерігається значний прогрес. Засвідчено також ткацтво, плетіння та різьблення [7]. Соціальні реконструкції за даними поховального обряду КБК представляють труднощі [19]. Виключення становлять поховані із дерев'яними чашами, в яких І. Ф. Ковальова вбачає осіб, пов'язаних із відправленням культу [17]. Хронологічні межі існування КБК визначаються 17–15 ст. до н. е. [7].

Вивчаючи походження пам'яток КБК Передстепу, І. Ф. Ковальова висловила припущення про участь у цьому процесі крім КК східного ареалу також пережитково-ямного населення середньодніпровського регіону. Процес розглядається нею як відродження ямного поховального обряду з поверненням пізньоямного населення на старі місця мешкання. Разом з тим, дослідниця вважає, що «зыбкость культурных границ, взаимопроникновение элементов ни в коей мере не лишают КМК статуса самостоятельной культуры» [17, с. 76].

З другої пол. II тис. до н. е. історія населення регіону визначається етапами розвитку *зрубної КІС*. За матеріалами АНЕ зрубні пам'ятки склали найчисленнішу збірку (1466 поховань у Лівобережжі, 230 – у Правобережжі). Завдяки цьому з'явилась можливість для вивчення курганного будівництва, поховального обряду, матеріальної та духовної культури, соціальної структури зрубного суспільства; було виділено етапи розвитку, встановлена їх хронологія, розглянуто зв'язки з іншими синхронними культурами [1–3; 7; 11; 17; 20; 22].

Ранньозрубні (15–14 ст. до н. е.) поховання північностепового Лівобережжя Дніпра виділено І. Ф. Ковальовою в локальний варіант (надалі – культурний тип), що одержав назву маївського [20; 22]. Під «маївським типом» дослідниця розуміє сукупність археологічних пам'яток, яким властиві: 1) курганні насипи, споруджені спеціально для зрубних поховань; 2) значні за розмірами та глибиною могили прямокутної або абсидовидної форми; 3) широке використання деревини у поховальних спорудах; 4) присутність напутньої їжі в могилі та жертовної – на перекритті зрубу; 5) біритуалізм поховального обряду: інгумація, рідше – кремація; 6) розвинений культ вогню; 7) присутність на давньому горизонті ритуальних майданчиків, з якими пов'язані вогнища та жертовники з черепів свійських тварин, переважно коня; 8) поєднання в керамічному комплексі рис КБК, доно-абашевської та бережнівської ЗК [3; 17], яке відображає реальну історичну ситуацію, що склалася у північностепових районах Дніпровського Лівобережжя у сер. II тис. до н. е., коли місцеві племена КБК зазнали значного тиску з боку синхронних культурних утворень Доно-Волзького межиріччя. У працях І. Ф. Ковальової та С. С. Волкобоя однією з рис, властивих маївській кераміці розвиненого етапу, визнається присутність у похованнях ОСМ кубкоподібних посудин, які засвідчують проникнення у Подніпров'я носіїв андронівської культурної спільноти [2].

Похованням маївського культурного типу значною мірою властиві ознаки соціальної стратифікації, що позначилося на виділенні в ОСМ 33,3 % поховань соціально значущих осіб, для яких характерні індивідуальність та конструктивна складність насипу, наявність ритуального майданчика в межах підкурганного простору, рову, багатократних тризн та ін. В інвентарі, зазвичай, присутні не менше двох керамічних і дерев'яних посудин, причому кераміка відрізняється досконалістю обробки та складними формами, а дерев'яні посудини прикрашені бронзовими фігурними накладками і розглядаються як свідчення належності поховань служителям культу або представникам родоплемінної знаті. До престижно-функціональних речей дослідниками віднесено також бронзові ножі, стрекала та шила. Зустрічаються набори альчиків, призначених для ворожінь і ритуальних дій, та кам'яних фішок; у жіночих похованнях – скроневі підвіски, персні, голки тощо [19].

Ідеологічні уявлення зрубного населення розглядаються І. Ф. Ковальовою із залученням текстів Ригведи та Авести [19]. У поховальному обряді присутні свідчення вірувань у перевтілення, ритуально-магічну силу вогню і тілоспалення як засіб переміщення у потойбічний світ, шанування водної стихії. З району Передстепу походять посудини із зооморфними зображеннями, інколи зустрічаються рослинні елементи, що символізують світове дерево. Особливе місце належить астрономічним та числовим символам, пов'язаним із виробничою магією. До останніх належать «знаки» на т. зв. календарних посудинах, які мали відношення до аграрного культу.

На основі матеріалів АНЕ В. А. Ромашком була розроблена схема зміни населення Лівобережного Передстепу за часів пізньої бронзової доби, яка передбачає активні контакти населення принаймні чотирьох АК: *бондарихінської, білогрудівської, ранньочорноліської та білозерської*. Розкопки ряду поховань 12–10 ст. до н. е. та поселень Бузівка [40] і Залінійне [38] у середньому Приоріллі дозволили автору уточнити кордони їх присутності в регіоні, визначити специфіку представлених на них синкретичних комплексів, що знайшло віддзеркалення у статтях, дисертаційній роботі та навчальному посібнику [34–43]. Згідно з В. А. Ромашком, у 12 ст. до н. е. до лівобережного Передстепу з лісостепової України просунулися носії бондарихінської культури, причиною чому стали внутрішній соціально-економічний розвиток та зміна екологічної ситуації [41]. Найповніше уявлення про характер бондарихінської АК Приорілля одержане в ході розкопок біля сс. Бузівка Дніпропетровської та Залінійне Харківської обл. [40]. З останнім пов'язаний ґрунтовий могильник, в якому відкрито 5 поховань, здійснених шляхом кремації із вміщенням решток до ям у супроводі посудин. Поряд із бондарихінськими, лівобережний Передстеп освоюють племена білогрудівської та ранньочорноліської культур, що просунулися з Правобережжя під тиском з боку фракійських племен. Унаслідок контактів цих груп населення в басейні р. Орелі складається особливий тип культури зі своєрідним керамічним комплексом, що включає провідні типи як бондарихінського, так і білогрудівсько-ранньочорноліського посуду. На думку В. А. Ромашка, керамічний комплекс поселень Бузівка і Залінійне показує, що їх населення було новим етнічним утворенням, яке увібрало до себе культурні традиції населення попереднього часу. У складанні культури кінця бронзової доби лівобережного Передстепу автор вбачає також участь окремої групи фракійських племен, судячи з деяких зразків кераміки поселення і могильника біля с. Залінійне [41].

Під час робіт на новобудовах Західного Донбасу під керівництвом В. А. Ромашка були досліджені поселення Павлоградське, Богуслав 1 і 2, результатом чого стало виділення ще одного етнокультурного компоненту – зрубно-білозерського, що представляв на фінальному етапі бронзової доби культуру пізніших зрубних племен. Дослідником уточнені межі розповсюдження цієї культури, встановле-

ні закономірності розташування поселень, здійснена реконструкція домобудівництва в лісостеповому й степовому варіантах зрубно-білозерської культури [43], простежені особливості організації культових місць та виявлений генетичний зв'язок ритуалів із зороастрійськими культами іранських народів [42]. Виділення групи зрубно-білозерських поховань дозволило провести зіставлення з поховальним обрядом населення постзрубного часу Нижнього Подоння, Прикубання й Поволжя. Введення до наукового обігу цих матеріалів не тільки значно розширило джерельну базу, а й сприяло вивченню питання про історичні долі зрубних племен України рубежу бронзової – ранньої залізної доби [36; 37].

Менш вивченою залишається доба фінальної бронзи Правобережжя у межах північностепової зони, представлена нечисленними пам'ятками, до яких належить, зокрема, поселення на березі Шолохівського водосховища Нікопольського р-ну. У культурно-хронологічному відношенні його матеріали належать до сабатинівської та білозерської АК [39].

Таким чином, результатом наукової діяльності дніпропетровських дослідників стало заповнення лакун, що існували до початку робіт АНЕ (70–90 рр. XX ст.) в археологічному вивченні давньої історії північностепового Подніпров'я. І. Ф. Ковальова виділила постмаріупольську культуру, животилівський та маївський культурні типи, що дозволило внести суттєві корективи до схеми розвитку степового енеоліту – бронзової доби, а також вперше зробила предметом спеціального розгляду питання соціальної організації та духовної культури населення Передстепу зазначеного періоду. З. П. Маріною обґрунтована культурна своєрідність дніпровського лівобережного локального варіанту давньоямної КІС, особливо важливе значенння мало виділення найранішого горизонту давньоямних поховань, синхронних хвалинсько-бережнівському етапу розвитку останніх у Поволжі, чим була встановлена спільність етнічних процесів формування давньоямної КІС в її основних ареалах. Д. Л. Тесленко узагальнив дослідження пам'яток ямної культури Дніпровського Надпоріжжя та правобережного Передстепу, який протягом довгого часу залишався «білою плямою». Він вперше реалізував сучасні методики аналізу поховального обряду для регіонального дослідження, запропонував регіональну схему трансформації поховального обряду, в якій відбилася історична ситуація кінця III – початку II тис. до н. е. Відсутність узагальнюючої роботи по катакомбній культурі регіону обмежувала уявлення про характер конкретних пам'яток цієї території, взаємодію і співвідношення ямних культурних елементів у процесі оформлення КК, культурно-територіальне розмежування з синхронними культурними утвореннями і по цілому ряду інших вузлових проблем історії ККІС. Є. Л. Фещенком були узагальнені й систематизовані поховальні пам'ятки КК північностепового Подніпров'я і Передстепу, дана їх культурно-історична характеристика, що дозволило заповнити цю прогалину. Стосовно доби пізньої та фінальної бронзи, В. А. Ромашком узагальнені всі відомі на той час пам'ятки, проведений їх системний аналіз із залученням широкого круга аналогів, визначене місце пам'яток у системі культур південно-східної Європи, а також розглянутий взаємозв'язок господарської діяльності населення Передстепу із природним середовищем і кліматичними умовами. Досліджені ним поселення Бузівка та Залінійне відносяться до числа найвиразніших пам'яток бондарихінської культури і введені до довідкових та узагальнюючих видань з археології України.

Бібліографічні посилання

1. **Волкобой С. С.** Раннесрубные могильники Днепровского Левобережья / С. С. Волкобой // Тез. докл. XVIII конф. Института археологии АН УССР «Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.». – Д., 1980. – С. 53–54.

2. **Волкобой С. С.** Срубные погребения с кубками в Днепровском Левобережье / С. С. Волкобой // Курганы Степного Поднепровья. – Д., 1980. – С. 69–75.

3. Исследование курганных могильников у с. Верхняя Маевка в Степном междуречье рек Орели и Самары / И. Ф. Ковалева, С. С. Волкобой, З. П. Марина и др. // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1977. – С. 8–113.

4. **Ковалева И. Ф.** 30 лет работ археологической экспедиции Днепропетровского национального университета / И. Ф. Ковалева // ПАП. – Д., 2002. – С. 3–23.

5. **Ковалева И. Ф.** «Вытянутые» погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита / И. Ф. Ковалева // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1979. – С. 61–79.

6. **Ковалева И. Ф.** Зеленогайский комплекс антропоморфной пластики: культурная принадлежность и семантика / И. Ф. Ковалева // Курганы энеолита – бронзы в Криворожском течении Ингульца. – Д., 2003. – С. 102–127.

7. **Ковалева И. Ф.** История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке : дисс. … доктора ист. наук : 07.00.06 / Ковалева Ирина Федоровна. – К., 1987.

8. **Ковалева И. Ф.** К вопросу о культурной принадлежности вытянутых подкурганных энеолитических погребений / И. Ф. Ковалева // Курганы Степного Поднепровья. – Д., 1980. – С. 50–55.

9. **Ковалева И. Ф.** Катакомбные погребения волго-манычского типа в Степном Поднепровье / И. Ф. Ковалева // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Д., 1976. – С. 36–43.

10. Ковалева И. Ф. Катакомбные погребения Орельско-Самарского междуречья / И. Ф. Ковалева // Древности Степного Поднепровья. – Д., 1982. – С. 35–45.

11. **Ковалева И. Ф.** Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы / И. Ф. Ковалева // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Д., 1988. – С. 20–33.

12. **Ковалева И. Ф.** Новые энеолитические постмариупольские погребения Приорелья / И. Ф. Ковалева, И. Д. Потехина // ПАП. – Д., 1991. – С. 50–68.

13. Ковалева И. Ф. О новом типе деревянных катакомбных повозок / И. Ф. Ковалева // ПАП. – Д., 1999. – С. 97–104.

14. **Ковалева И. Ф.** Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины) : Учеб. пособие / И. Ф. Ковалева. – Д., 1983.

15. **Ковалева И. Ф.** Погребения животиловского типа в Присамарье / И. Ф. Ковалева // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1978. – С. 46–54.

16. **Ковалева И. Ф.** Погребения с майкопским инвентарем в левобережье Днепра (к выделению животиловского культурного типа) / И. Ф. Ковалева // ПАП. – Д., 1991. – С. 69–88.

17. **Ковалева И. Ф.** Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда) : Учеб. пособие / И. Ф. Ковалева. – Д., 1981.

18. **Ковалева И. Ф.** Север Степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке / И. Ф. Ковалева. – Д., 1984.

19. **Ковалева И. Ф.** Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины) / И. Ф. Ковалева. – Д., 1989.

20. **Ковалева И. Ф.** Срубные курганные могильники Нижнего Приорелья / И. Ф. Ковалева, С. С. Волкобой // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1978. – Вып. 2. – С. 32–38.

21. **Ковалева И. Ф.** Этнокультурная ситуация в Северостепном Поднепровье IV – пер. пол. III тыс. до н. э. / И. Ф. Ковалева // Матеріали міжнар. археол. конф. «Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя)». – Д., 1999. – С. 31–35.

22. **Ковальова І. Ф.** Маївський варіант зрубної культури / І. Ф. Ковальова, С. С. Волкобой // Археологія. – К., 1976. – Вип. 20. – С. 3–22.

23. **Лихачев В. А.** Об одном типе сосудов катакомбного времени / В. А. Лихачев // ПАП. – Д., 1981. – С. 72–76.

24. **Марина З. П.** К вопросу о связях ямной и среднеднепровской культур / З. П. Марина // ПАП. – Д., 1985. – С. 54–61.

25. **Марина З. П.** Культурно-хронологическое положение погребений Орельско-Самарского междуречья в системе древнеямных памятников / З. П. Марина // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1979. – С. 80–87.

26. **Марина З. П.** Левобережный вариант древнеямной культурно-исторической общности / З. П. Марина // Курганы Степного Поднепровья. – Д., 1980. – С. 63–68.

27. **Марина З. П.** Некоторые аспекты социальной структуры и идеологии древнеямного общества / З. П. Марина // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Д., 1981. – С. 66–71.

28. **Марина З. П.** Новые погребения Манычского типа в Днепровском Левобережье / З. П. Марина, Е. Л. Фещенко // ПАП. – Д., 1989. – С. 50–61.

29. **Марина З. П.** О культурных контактах в энеолите – бронзовом веке племен Левобережного Предстепья и Северного Кавказа / З. П. Марина // ПАП. – Д., 1999. – С. 70–81.

30. **Марина З. П.** О погребениях так называемого ямно-катакомбного типа / З. П. Марина // Древности Степного Поднепровья (III–I тыс. до н. э.). – Д., 1982. – С. 46–50.

31. **Марина З. П.** Периодизация и хронология погребений ямной культуры в междуречье Орели и Самары / З. П. Марина // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1978. – С. 55–69.

32. **Марина З. П.** Энеолит – ранний бронзовый век степного Левобережья Днепра : дисс. … канд. ист. наук : 07.00.06 / Марина Зоя Павловна. – Д., 1981.

33. **Пустовалов С. Ж.** К методике периодизации катакомбной культуры по данным погребального обряда / С. Ж. Пустовалов // Новые методы археологических исследований. – К., 1982. – С. 90–93.

34. **Ромашко В. А.** Некоторые особенности погребального обряда чернолесской культуры Левобережья Днепра / В. А. Ромашко // ПАП. – Д., 1984. – С. 106–114.

35. **Ромашко В. А.** Павлоградское поселение эпохи бронзы (к вопросу о территории распространения и культурной принадлежности памятников обиточненского типа) / В. А. Ромашко // ПАП. – Д., 1995. – С. 114–134.

36. **Ромашко В. А.** Погребальный обряд позднесрубных племен Украины: критерии отбора источников, региональные особенности / В. А. Ромашко // ПАП. – Д., 1999. – С. 119–138.

37. **Ромашко В. А.** Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины (XII–X вв. до н. э.) / В. А. Ромашко. – Д.: ДГУ, 1995.

38. **Ромашко В. А.** Поселение и могильник начала I тыс. до н. э. у с. Залинейное на Харьковщине / В. А. Ромашко // Древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1983. – С. 54–60.

39. **Ромашко В. А.** Поселение позднего бронзового века у с. Шолохово на р. Базавлук / В. А. Ромашко // ПАП. – Д., 2002. – С. 91–99.

40. **Ромашко В. А.** Поселение финальной бронзы – раннего железного века у с. Бузовка Днепропетровской области / В. А. Ромашко // Древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1982. – С. 54–60.

41. **Ромашко В. А.** Предскифский период в пограничье лесостепи и степи Днепровского Левобережья (XII – начало VII вв. до н. э.) : дисс. … канд. ист. наук : 07.00.06 / Ромашко Владимир Андреевич. – Д., 1990.

42. **Ромашко В. А.** Святилища и жертвенники на поселениях срубной культуры Украины / В. А. Ромашко // ПАП. – Д., 1993. – С. 79–91.

43. **Ромашко В. А.** Типология сооружений срубно-белозерской культуры Украины / В. А. Ромашко // ПАП. – Д., 2000. – С. 134–142.

44. **Телегин Д. Я.** Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии энеолита юга Украины / Д. Я. Телегин // СА. – 1977. – № 2. – С. 6–26.

45. **Тесленко Д. Л.** Погребения эпохи ранней бронзы Поднепровья с реповидной керамикой / Д. Л. Тесленко // Проблемы изучения ККИО и КИОМК. – Запорожье, 1998. – С. 55–60.

46. **Тесленко Д. Л.** Ритуальные раскраски черепа в погребениях ямной культуры / Д. Л. Тесленко // Материалы междунар. конф. «Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит – бронзовый век)». – Т. I. – Донецк, 1996. – С. 28–31.

47. **Тесленко Д. Л.** Ямные погребения Днепровского Надпорожья и правобережного Предстепья с изделиями из металла / Д. Л. Тесленко // ПАП. – Д., 1998. – С. 27–37.

48. **Тесленко Д. Л.** Крем'яні вироби з поховань ямної культури Дніпровського правобережжя / Д. Л. Тесленко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: «Історія та археологія». – Вип. 8. – Д., 2000. – С. 148–154.

49. **Тесленко Д. Л.** Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Передстепу (аналіз поховального обряду) : дис. … канд. іст. наук : 07.00.04 / Тесленко Дмитро Леонідович. – К., 1999.

50. **Фещенко Е. Л.** К вопросу об использовании охры в катакомбных погребениях Днепровского Предстепья / Е. Л. Фещенко // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. – Запорожье, 1990. – С. 97–99.

51. **Фещенко Е. Л.** Погребальный обряд населения катакомбной культуры северостепного Поднепровья и Предстепья (опыт изучения с использованием формализованно-статистических методов) : дисс… канд. ист. наук : 07.00.06, 07.00.08 / Фещенко Евгений Леонорович. – Д., 1993.

52. **Фещенко Е. Л.** Типология катакомбных погребальных сооружений Орельско-Самарского междуречья / Е. Л. Фещенко // ПАП. – Д., 1991. – С. 89–99.

53. **Чернявская Н. В.** Погребения культуры многоваликовой керамики в Днепровском Левобережье / Н. В. Чернявская // Курганные древности Степного Поднепровья (3–1 тыс. до н.э.). – Д., 1979. – С. 88–97.

Надійшла до редколегії 22.02.2012.

УДК 902/904

Н. А. Николаева

Московский государственный областной университет

КАВКАЗ И БЛИЖНИЙ ВОСТОК В РАННЕБРОНЗОВОМ ВЕКЕ: ПРОБЛЕМА ДАТИРОВКИ ЛИСТОВИДНЫХ КОПИЙ С ЧЕРЕНКОВЫМ НАСАДОМ

Розглядається проблема контактів між Кавказом та Східною Анатолією ранньодинастичного ІІІ та Аккдаського періодів. Обидва регіони пов'язані знахідками бронзових листоподібних списів з черенковим насадом. На думку автора, аргументи, наведені проти ранньої дати цих списів *ca.* 3000 до н. е. підтримуються незалежною датою для дольменів Новосвободної (кінець ІІІ тис. до н. е.), котрі отримані на основі аналогій металокомплексу в пам'ятках аккадської епохи Месопотамії (23–21 ст. до н. е.), і кубано-терської культури ІІІ/ІІ тыс. до н. е., що не суперечить системі відносної хронології пам'яток енеоліту та епохи бронзи Центральної та Південно-східної Європи, та абсолютними датами, котрі узгоджуються з історичними датами даної епохи Егеїди та Малої Азії.

Ключові слова: Кавказ, Новосвободна, куро-аракська культура, Східна Анатолія, Арслантепе, ранньобронзова доба, хронологія, листоподібні списи з черенковим насадом.

Рассматривается проблема контактов между Кавказом и Восточной Анатолией в раннединастическом ІІІ и Аккадском периоде. Оба региона связаны находками бронзовых листовидных копий с черенковым насадом. По мнению автора, аргументы против ранней даты этих копий *ca.* 3000 до н.э. поддерживаются независимой датой для дольменов Новосвободной (конец ІІІ тыс. до н. э.), полученных на основании аналогий металлокомплексу в памятниках аккадской эпохи Месопотамии (23–21 вв. до н. э.), и кубано-терской культуры ІІІ/ІІ тыс. до н. э., что не противоречит системе относительной хронологии памятников энеолита и бронзового века Центральной и Юго-Восточной Европы, и абсолютными датами, согласующимися с историческими датами этой эпохи Эгеиды и Малой Азии.

Ключевые слова: Кавказ, Новосвободная, куро-аракская культура, Восточная Анатолия, Арслантепе, раннебронзовый век, хронология, листовидные копья со штыковым насадом.

This article deals with the problem of the contacts between the Caucasus and the Eastern Anatolia in the Early Dynastic III and Akkadian periods and their dates. These regions are linked with the leaf-shaped butted tang spears. In author's opinion the arguments against the early date of Arslantepe tomb (ca.3000 B.C.) are supported by the independent

© Н. А. Николаева, 2012

dates for the Novosvobodnaya dolmens and the Kuban-Terek Culture which were received on the base of traditional historical chronology of the Central European and Near Eastern Bronze Age monuments.

Key words: Caucasus, Novosvobodnaya, kuro-arack culture, East Anatolia, Arslantepe, early bronze age, chronology, leaved spears with bayonet attachment.

В III тыс. до н. э. Северный Кавказ находился в орбите культурно-исторических процессов, происходящих на Ближнем Востоке. Связующими между памятниками раннебронзового века Северного Кавказа, Закавказья, Восточной Анатолии, Северной Месопотамии и Южного Двуречья являются, в частности, комплексы, содержащие листовидные копья с черенковым насадом, датировавшиеся до недавнего времени периодами Раннединастический III (далее – РД) – Аккадский, 25 – 22 вв. до н. э.

В результате исследования памятника Арслантепе (Малатья, Восточная Анатолия) появились факты, которые, по мнению авторов раскопок этого памятника, свидетельствуют о возникновении подобных копий в анатолийских и закавказских центрах в период Позднего Урука [35, с. 287 – 454; 37, с. 105, 132]. Эти выводы были перенесены отечественными археологами на аналогичные материалы Северного Кавказа и стали широко использоваться в качестве подтверждения удревнения памятников раннебронзового века (далее – РБ) вплоть до начала IV тыс. до н. э. [10, с. 123; 29, с. 43 – 49; 33]. Однако датировка майкопских и новосвободненских памятников IV тыс. до н. э., как и надежность датировки листовидных копий с насадом из Арслантепе могут быть оспорены.

В настоящее время нет единого мнения о датировке раннебронзового века Северного Кавказа. Некоторое время тому назад (1950 – 1970-е годы) существовало консолидированное мнение о датировке этих памятников, основывшееся на ближневосточных параллелях из районов Малой Азии и Северо-Западного Ирана, определяемых по исторической шкале хронологии. Так, майкопские памятники датировались 25 – 23 вв., а дольмены Новосвободной – 23 – 21 вв. до н. э. [7; 30; 14; 20, с. 9 – 29; 21]. Однако 30 лет тому назад майкопская культура была передатирована концом IV тыс. до н. э. на основании аналогии одной форме майкопской керамики в сиро-месопотамских памятниках времени Позднего Урука и сходства изобразительного стиля Майкопа и отдельных персонажей на серебряном сосуде Большого Майкопского кургана 1897 г. с реалистическими изображениями львов и быков на печатях Южного Двуречья Протописьменного периода и на вотивных предметах Додинастического Египта [1, с. 39 – 56; 2, с. 22 – 34]. Передатировка Майкопа принята почти всеми археологами.

По нашему мнению, дата Большого Майкопского кургана 24 – 23 в. до н. э. максимально обеспечена типологически более точными параллелями ***всему*** майкопскому комплексу исключительно в памятниках конца Раннединастического III – Аккадского периода [27, с. 63 – 105; 21, с. 29 – 63; 26, с. 242 – 258, рис. 62 – 75] и находит свое подтверждение в исторической ситуации в Месопотамии аккадской эпохи [28, 2003, с. 34 – 35, 416].

Согласно данным раскопок в Телль-Хазне I (Северная Месопотамия), т. е. *там же, откуда мы вели происхождение комплекса Большого Майкопского кургана,* в погребении периода РД III была найдена классическая майкопская керамика [18, 2002, с. 31 – 32, рис. 10, 12]. Время керамики и всего погребения №32, определенное авторами раскопок в пределах второй половины III тыс. до н. э., либо исключает возможность датировки Майкопа временем Позднего Урука, либо указывает на широту бытования подобных сосудов, сделанных на кругу, с круглым дном и резко отогнутым венчиком, от Протописьменного IVA до Аккадского периода, от 30 – 22 гг. до н. э. и таким образом, исключает керамику из датирующих для майкопской культуры категорий.

Однако тенденция удревнения раннебронзового века Северного Кавказа, заложенная передатировкой Майкопа, имела свое продолжение. В конце XX века произошла кардинальная передатировка раннебронзового века Северного Кавказа (РБ) как на основе получения калиброванных дат непосредственно для майкопских погребений – 36 – 34 вв. до н. э. [11, с. 84, табл. 2], так и на основе массовых открытий поселений и погребений так называемого «домайкопского» горизонта [32; 10, с. 12 – 15] и определения калиброванных радиокарбонных дат для них в интервале 44 – 23 вв. до н.э. [10, с. 123; 11, табл. 1]. Поскольку часть поселений «домайкопского горизонта» отнесена к майкопско-новосвободненской общности в соответствии с долей майкопской керамики в них [11, с.84], это привело к закреплению удревнения даты Большого Майкопского кургана и связанных с ним памятников.

Нетрудно заметить, что столь длительное бытование так называемых поселений «домайкопского» горизонта не соответствует мощности их культурного слоя, и растягивать существование этих поселений на 1000 лет неоправданно. Их связь с погребальными памятниками классической майкопской культуры типа Большого Майкопского кургана (БМК) нельзя считать доказанной.

Калиброванные даты позволили непосредственно синхронизировать памятники раннебронзового века без учета аргументов сравнительно-типологического анализа и стимулировали появление радикальных выводов о происхождении майкопской культуры. Согласно таким новым концепциям, в начале IV тыс. до н. э. убейдско-урукская экспансия в Закавказье оставила там следы в виде сиони-цопи и лейла-тепинской культуры Восточного Закавказья докуро-аракского времени и положила начало формированию майкопской культуры на Северном Кавказе [32; 33; 10, с. 92 и сл.]. На наш взгляд, ни типология керамики, ни историческая ситуация на Древнем Востоке начала IV тыс. до н. э. не показывают связи между убейдским и всем майкопским комплексом Большого Майкопского кургана. Речь может идти только об одной форме, интервал бытования которой – от Убейда до Аккада.

Сравнение калиброванных дат энеолитических слоев Арслантепе, с одной стороны, и так называемых майкопских поселений Притеречья и новосвободненских погребальных памятников, с другой, показывает, по мнению исследователей, хронологический приоритет Северного Кавказа относительно ближневосточных памятников. Это, в свою очередь, позволило выдвинуть тезис о большей древности майкопской цивилизации Северного Кавказа сравнительно с ближневосточными [32; 10; 11, с.88]. Однако, по нашему мнению, этот тезис не подтверждается ввиду отсутствия корней для майкопской культуры на Северном Кавказе в виде предшествующих культур, которые бы демонстрировали генетическую связь с майкопской культурой и могли бы стать фундаментом для ее возникновения.

Ко второму, позднему, этапу раннебронзового века Северо-Западного Кавказа относятся памятники новосвободненской культуры, среди которых, важным для нашего исследования, является дольмен №1, где было обнаружено листовидное копье с черенковым насадом [24, табл. XI а]. По мнению исследователей, под влиянием культуры Новосвободной происходит трансформация майкопской культуры на этапе РБ II с образованием майкопско-новосвободненской общности [10; 33][1]. На наш взгляд, происхождение керамического комплекса и мегалитических конструкций Новосвободной из Европы создает базу для независимого от

[1]В зарубежной литературе нечетко представляют тонкости различения двух культур, употребляя термин «майкопский» по отношению к памятникам новосвободненского типа, что отрицательно сказывается на исторической интерпретации событий III тыс. в кавказо-анатолийском регионе [37, с. 121].

ближневосточной линии синхронизации датировки Новосвободной [22, с. 162 и сл.]. Таким образом, дольмен №1 у ст. Новосвободной, содержавший копье с насадом, может явиться ключевым памятником в датировке конца раннебронзового века Северо-Западного Кавказа.

Дата новосвободненских дольменов, определение которой является предметом нашей статьи, связана с общим удревнением майкопской культуры в соответствии с данными археологии северокавказских поселений домайкопского горизонта, с одной стороны, и зависит от даты листовидных копий с черенковым насадом, удревняемой по данным анатолийских источников, с другой.

В этой связи следует вспомнить первую находку листовидных копий с черенковым насадом в составе клада в помещении A 113, относимого к слою VIA Арслантепе (Малатья, Восточная Анатолия). По мнению исследователей памятника, эти копья существуют в неизменном виде в промежутке ca. 3300 – 2900 гг. до н. э., в интервале периодов VIA – VI B по стратиграфии Арслантепе, что соответствует хронологическому интервалу Протописьменный IVA – Джемдет Наср по периодизации Южного Двуречья [34, с. 388, table 2]. Этот вывод, на первый взгляд, подтверждает и гипотезу М. В. Андреевой, и общую тенденцию в датировании начала РБ Северного Кавказа концом IV тыс. до н. э. Однако обстоятельства нахождения этих артефактов вызывают сильные сомнения.

Вторая находка подобных копий связана с так называемой «царской» гробницей в Арслантепе, датируемой *ca.* 3000 г. до н. э. Это выдающееся открытие всесторонне освещено в коллективной статье [37, с. 105 – 139, fig. 1 – 27]. Дата гробницы в Арслантепе и найденных в ней копий вызывает определенные сомнения, поэтому следует обратиться к описанию памятника[2], где были найдены не только аналогии копью из дольмена №1 у ст. Новосвободной **(рис. 1: Ia:1),** но и весь комплекс финального этапа куро-аракской культуры Южной Осетии и Имеретии **(рис. 1: II),** синхронизируемый с дольменами Новосвободной [12].

По мнению авторов раскопок, совместное присутствие в гробнице керамики местной традиции, восходящей к сиро-месопотамской, с новыми элементами, связанными с раннебронзовой культурой Закавказья **(рис. 1: III),** указывает, что «взаимодействие между этими двумя мирами (анатолийским и закавказским – *Н.Н.*) было очень интенсивным в начале III тыс. до н.э., что и вызвало коллапс местного (анатолийского) дворцового комплекса времени Позднего Урука» [37, с. 105, 113 – 120].

[2]«Царская гробница», датированная ca. 3000 г. до н. э., была устроена на западном склоне холма Арслантепе вне связи с постройками. Она представляла собой прямоугольную яму 4,35 × 3,45 × 1,10 м), в которую поставлен каменный ящик (2,05 × 1, 20 × 0,6 м), выложенный по дну тремя большими каменными плитами и перекрытый 2 плитами. Внутри каменного ящика находился скелет взрослого человека на правом боку, в скорченном положении и с согнутыми перед лицом руками. Он был покрыт тканью и лежал на деревянных носилках. На покровных плитах каменного ящика лежали скелеты двух подростков с двумя булавками, кольцевидными медно-серебряными подвесками и диадемами из медной ленты. Кроме этого, в могиле находились две женщины без всяких даров. Богатый металлический инвентарь (64 ед.) подчеркивал высокий статус погребенного. Он включал в том числе 9 медных листовидных копий с насадом, 2 меча, 3 ножа с цельнолитой рукоятью, плоские топоры, шилья, полукруглые долота, пластинчатый пояс, серебряные сдвоенные двуволютные булавки, булавки со скрученной головкой, спиральные подвески, 15 браслетов, золотые и серебряные большие бусины, а также около 100 цилиндрических бус из известняка. В могиле находилось много сосудов. Шесть больших светлоглиняных неорнаментированных, плоскодонных с цилиндрической шейкой и жгутовидным венчиком были сделаны на кругу и принадлежали местной анатолийской традиции, испытавшей влияние Позднего Урука. Три из них орнаментированы лощением. С ними найдены чернолощеные сосуды на красной «подкладке» [37, с. 110, рис. 15], т. е. сосуды куро-аракской/хирбет-кераксой культуры (рис. 1:III).

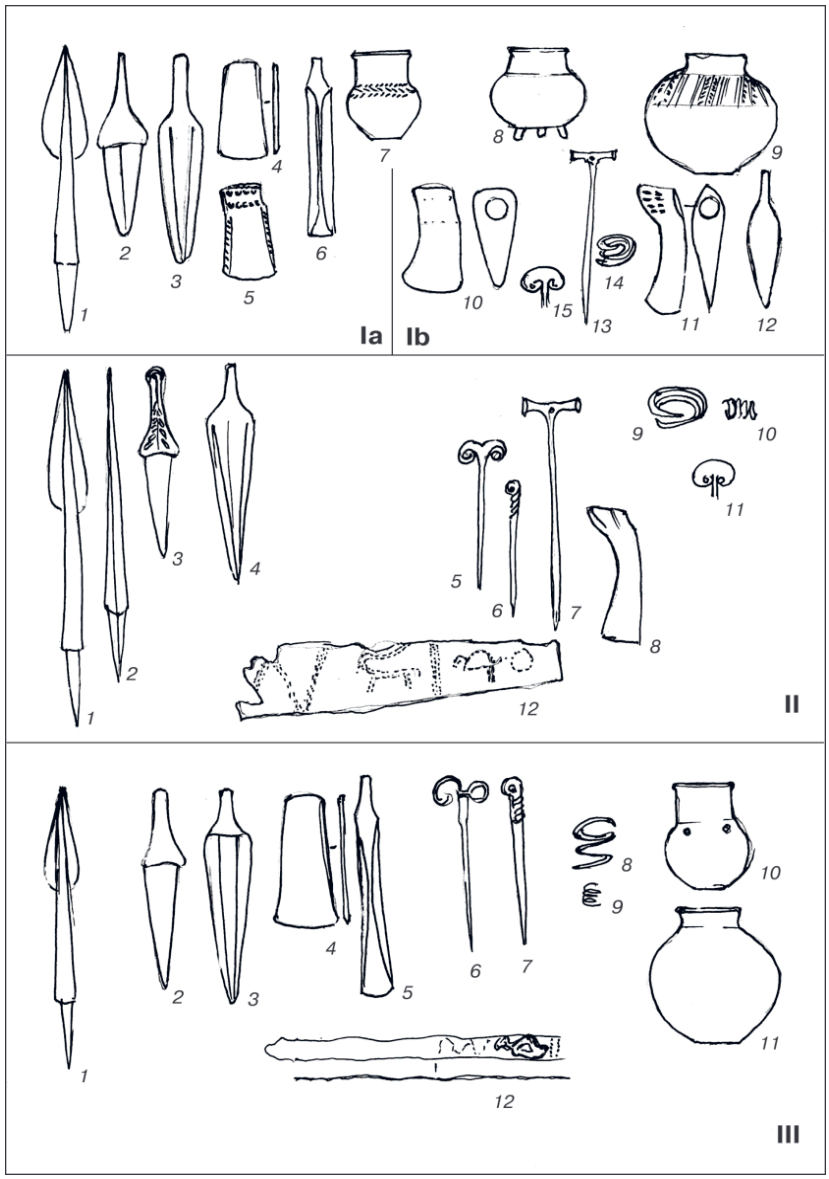

Рис. 1. Сравнение погребального инвентаря раннебронзового века Северного Кавказа, Закавказья и Анатолии

Ia– предметы из дольменов Новосвободной:
1 – копье с черенковым насадом; 2 – нож с цельнолитой рукоятью; 3 – кинжал; 4 – тесло; 5 – желобчатое долото; 6 – проушной топор (орнамент–насечки и выпуклины); 7 – керамика.
Ib – предметы из погребений кубано-терской культуры I и II этапов: 8 – трипод, Дзуарикау 1/19; 9 – амфора, Ногир 1/6; 10 – проушной топор, Дзуарикау 1/19; 11, 12 – трубчато-проушной топор с защипами на обухе и нож, Дзуарикау 1/15; 13 – Т-образная булавка, Нальчик 2/1; 14 – браслеты, Дзуарикау 2/6, 3/2; 15 – навершие двуволютной булавки, Нальчик 2/1;
II – погребальный инвентарь финальной поры куро-аракской культуры: I – копье с черенковым насадом (реконструкция отливки с литейной формы в Амиранис Гора); 2 – штыковое копье из Царцис Гора (к/п); 3 – кинжал с цельнолитой рукоятью (орнамент Царцис Гора «защипы» как на топоре из Дзуарикау 1/15); 4 – кинжал; 5 – двуволютная булавка; 6 – булавка «кипрского типа», Квацхелеби; 7 – Т-образная булавка с катушечной головкой (Квацхелеби; Сачхере); 8 – трубчато-обушной топор (Царцисгора); 9 – браслет; 10 – спиральная подвеска, 11 – навершие двуволютной булавки (Царцис гора); 12 – пластинчатая диадема с зооморфными изображениями, выполненные пуансонным орнаментом, Квацхелеби.
III – инвентарь царской гробницы в Арслантепе

Вместе с тем, данные стратиграфии, по нашему мнению, отчетливо показывают более поздний возраст захоронения в гробнице, чем это было заявлено М. Франжипане. Так, «царская» могила срезала платформу здания XXIX, относящегося к периоду Арслантепе VI A, и заполнена слоями из горизонта VI B1. Поскольку данные прямой стратиграфии с горизонтом VI B2 утрачены, могила могла быть впущена и из более поздних слоев горизонта VI C, что соответствует эпохе Раннебронзового II Анатолии (2750 – 2500 гг. до н. э.) и даже Раннебронзового III (2500 – 2000 гг. до н. э.) [даты приведены по: Frangipane, 2001, p. 132]. Данные стратиграфии ставят под сомнение возраст листовидных копий *ca.* 3000 г. до н. э., тем более что некалиброванная дата гробницы – *BP* 4335 ± 65 (лет до наших дней)[3], т. е. 24 в. до н. э., хорошо соответствует традиционной исторической шкале хронологии, т. е. периоду РД III/Аккад, в памятниках которого отмечены находки подобных копий (Ур, Телль Асмар, Тиль Барсиб, Каркемиш, Гавра VI и др., перечисленные в работе М. Франжипане [37]. Следует не забывать, что широко масштабный переход на калиброванные даты для памятников III тыс. до н. э. инициирован заявлением К. Ренфрю о несовпадении радиокарбонных дат с историческими для памятников Египта Древнего царства, что не находит подтверждения в целой серии дат в новой египетской калиброванной хронологии.

Сравнение керамических комплексов периодов Арслантепе VIA, VIB1, VIB2, проведенное М. Франжипане, показывает, что эволюция керамических форм, представленных как местной анатолийской керамической традицией, так и куро-аракской (хирбет-керакской) шла медленно, и поэтому керамика не играет датирующего значения при определении хронологической позиции копий. Никаких других датирующих предметов, кроме спорного металлокомплекса, в гробнице не обнаружено.

Тот же вывод можно сделать и относительно уже упоминаемых листовидных копий с насадом из здания III (A 113) горизонта Арслантепе VIA. Надежность отнесения клада к этому горизонту и, следовательно, к дате *ca.* 3300 – 3000 гг. до н. э. сомнительна, поскольку он представляет собой изолированную находку, не связанную ни с другими частями здания, ни с другими компонентами комплекса Позднего Урука. Если этот клад – впускное захоронение, то не ясно, с какого слоя впущена яма с ним в помещении A 113 в Арслантепе VI A, состоящим из 12 копий и кинжалов.

Авторы раскопок отмечают, что гробниц, подобных рассматриваемой, нет в энеолите Анатолии, к которому и относятся периоды Арслантепе VII и VIA. Аналогии конструкции гробницы в Арслантепе они находят в гробнице новосвободненской культуры в кургане 31 урочища «Клады», которую неправильно называют «майкопской», а также в куро-аракской культуре, в курганах Восточной Грузии. Гробница в Арслантепе не является также изолированной находкой в бронзовом веке Анатолии. Ближайшие аналогии ей находятся в ряде каменных гробниц некрополя Беречик (пров. Газьянтеп, Восточная Турция), Хассек Хююк, Каркемиш, Кара Хасан, относимых к раннебронзовому веку Анатолии [37, с. 115, 119, 121–122].

М. Франжипане отмечает широкий «хронологический разброс листовидных копий с черенковым насадом» в пределах 3000 – 2200 гг. до н. э. [37, с. 119]. Следует отметить, что это важное заключение М. Франжипане не принимается во внимание отечественными археологами, потому что в противном случае, рассматриваемые копья и дольмены Новосвободной пришлось бы датировать в рамках 3000 – 2200 гг. до н. э. при том условии, если ранняя дата этих копий (3000 г. до н. э.) в Арслантепе была бы обоснованной.

[3]Существенно важно мнение Е.Н. Черных и Л.Б. Орловской о том, что горизонт Арслантепе VIA/VIB должен относиться гораздо к более позднему времени, чем 3000 г. до н. э. [31, с. 261].

Исходя из выше разобранных фактов и датировки металлокомплекса «царской» гробницы *ca.* 3000 г. до н. э., М. Франжипане воссоздает картину исторических событий, происходящих в РБ Анатолии следующим образом. Согласно ее схеме, государственность в восточноанатолийских центрах складывалась под сильным влиянием Позднего Урука (период Арслантепе VIA) и была прервана экспансией пастухов из Закавказья, признаком появления которых считают смену строительной традиции (вместо сырцовой архитектуры появились хижины из плетня с обмазкой, период Арслантепе VI B1). Со временем возобладала местная традиция, выражающаяся в сырцовых постройках при сохранении закавказской компоненты, устойчиво присутствующей в культуре долин Верхнего Евфрата вплоть до конца РБ III [37, с. 135–136].

Изложенная гипотеза М. Франжипане не может быть принята. В силу невозможности привести развернутую контраргументацию этой точке зрения в рамках данной работы, ограничимся конспективным изложением своего взгляда на стратиграфию Арслантепе и картину древних событий в рассматриваемый период.

По нашему мнению, в конце IV тыс. до н. э. было две миграции из районов Восточного Средиземноморья: первая по времени – так называемая «урукская» экспансия последней четверти IV тыс. до н. э.[3, с. 138], представлявшая собой, на наш взгляд, расселение прасеверносемитов на север, в Анатолию, и в Междуречье, и вторая – миграция пракартвелов из Восточной Анатолии или Северо-Западной Сирии в Закавказье (эквивалент – куро-аракская/хирбет-керакская культура) [15, с. 15; 28, с. 163 – 165, рис. 30 – 32; 23]. Миграция пракартвелов, вполне вероятно, приостановила процесс развития в Юго-Восточной Анатолии государственности типа «Урук – Протописьменный IVA», но направление движения пракартвелов (и хирбет-керакской культуры как их археологического эквивалента) проходило с юго-запада на северо-восток, поскольку сирийские памятники хирбет-керакской культуры (Амук H) древнее куро-аракской культуры Закавказья. И этот вывод прямо противоположен гипотезе М. Франжипане о приходе пастухов из Закавказья, прервавшем развитие местной цивилизации в Малой Азии.

Разбираемая в статье категория листовидных копий сопровождается в Закавказье комплексом, датирующимся не ранее финального периода куро-аракской культуры[4], которому предшествуют три этапа куро-аракской культуры в Закавказье, соответствующие Раннединастическому I – III периодам Южного Двуречья, но пик развития металлообработки приходится именно на финал куро-аракской культуры (далее – КАРК). Если принять хронологию М. Франжипане, то можно сделать только вывод, что подобные долгоживущие формы копья не являются датирующим предметом, так как хронологический разрыв между одинаковыми артефактами в Арслантепе и в позднекуро-аракских центрах достигает почти 1000 лет, что нереально.

Отдельные изделия из куро-аракских центров Закавказья[5] и памятников Северного Кавказа позволяют включать в хронологический горизонт Раннебронзового III Закавказья не только комплексы новосвободненской культуры, но и древ-

[4]Данные о северокавказских и закавказских копьях с черенковым насадом, как и обо всем комплексе финала куро-аракской культуры, приведены см. в:[15, с. 42, табл. 12: 42–51].

[5]Это – листовидные копья с черенковым насадом в дольмене Новосвободной и топор сачхерского типа в погребении Дзуарикау 1/15 [Николаева, 2011, с. 469], коррелирующиеся между собой, а также со штыковыми копьями, Т-образными булавками с катушечной головкой, булавками с двуволютным навершием, кинжалами с цельнолитой рукоятью [12, табл.LIX, LX, LXV, LXVIII; 15, табл. 12] (рис. 1).

нейшие комплексы первого и второго этапов кубано-терской культуры (далее КТК) (рис. 1: Ib). Раннебронзовый III период, таким образом, становится общим горизонтом для Кавказского, Анатолийского и Месопотамского регионов. Даты Новосвободной и первого этапа кубано-терской культуры, определяемые независимо, по центральноевропейской шкале относительной хронологии, [23, с. 182, 201] могут корректировать и дату финального этапа куро-аракской культуры, и дату гробницы в Арслантепе.

Весь металлокомплекс «царской» гробницы в Арслантепе (ножи, копья, плоские топоры, желобчатые долота, цилиндрические белые бусы, диадемы с пунсонным орнаментом) (рис. 1: III) находит убедительные аналогии в финальных куро-аракских памятниках Закавказья (типа Сачхере) (рис. 1: II), но не более ранних периодов, что позволяет большую часть инвентаря последних считать синхронными с каменной гробницей Арслантепе. Вместе с тем в куро-аракских памятниках типа Сачхере найдены также трубчато-обушные топоры и Т-образные булавки, отсутствующие в Арслантепе, но встречающиеся в памятниках КТК на Северном Кавказе. Таким образом, куро-аракские памятники синхронны северокавказским памятникам первого и второго этапа КТК.

Чтобы составить представление о степени влияния куро-аракской культуры (КАРК) на формирование КТК, нами было сделано следующее: 1) выделены памятники с куро-аракскими артефактами на Северном Кавказе, рассредоточенные в комплексах КТК; 2) показана синхронность синкретичных памятников КТК/КАРК на Северном Кавказе в пределах общекавказского горизонта РБ III [23, с. 194 – 195].

Так, трубчато-обушной топор[6], по Куфтину [16, с. 39, рис. 12] найден в погребении второго этапа КТК [23, с. 442, 469, рис. 4]. Такие топоры найдены на поселении Караз, в курганных погребениях Сачхере [12; 15, с. 73, рис. 12], датирующихся поздним периодом РБ III в Закавказье, а в абсолютных датах – 22 – 21 вв. до н. э. В подкурганных погребениях района Сачхере (Корети, Начеркезеви, Царцисгора) такие топоры находят в комплексе с Т-образными булавками, двуволютными булавками, пастовыми длинно-цилиндрическими бусами, бронзовыми кольцевидными и спиралевидными подвесками, браслетами, со штыковыми и листовидными копьями с черенковым насадом [12, табл. LIX, LX, LXV, LXVIII][7]. Кроме Сачхере, комплекс таких предметов находят в слоях поселений Амиранис Гора, в верхних слоях Караза, в Хизанаантгора «В» и Квацхелеби «В», т. е. в памятниках РБ III Закавказья или в абсолютных датах 2300 – 2000 гг. до н. э. [15, с. 18]. На поселении Квацхелеби «В», помимо металла, найдены двуручные, большие «кратеры» и кружки, аналогичные сосудам из Дзуарикау 2/6 КТК в Северной Осетии [23, с. 457, 473]. В поселениях Хизанаантгора «В» – Квацхелеби «В» найдены кувшины с геометрическим орнаментом [13, 1970, рис. 26], зафиксированным на кувшинах в Дзуарикау 7/1 – 3 [23, с. 457, 458, 482]. Сказанное относится и к Т-образным булавкам, встречающимися только в Имеретии, Юго-Осетии, Северной Осетии и в Кабарде [9, с. 12 – 24].

[6]Аналогичные медные проушные топоры найдены в Балановском могильнике [4, с. 178, рис. 115]. Анализ топоров из Балановского могильника [4, с. 368] указывает на центрально-европейское происхождение металла, зафиксированного и в позднетрипольском металлокомплексе, и в металлокомплексе среднеднепровской культуры, что корректирует дату топоров на Кавказе по центральноевропейской линии хронологизации.

[7]Однако Б.А. Куфтин указывал, что такие топоры известны в Нижнем Подунавье, в фатьяновской культуре и не известны в Малой Азии, Греции, поэтому он предполагал движение топоров с запада на Кавказ [12, с. 71].

Параллельно явлению закавказского металлокомплекса на Северном Кавказе в погребальном обряде населения позднего этапа куро-аракской культуры на территории Южной Осетии отмечены инновации, выразившиеся в курганах, которые можно рассматривать как результат контактов населения Северного Кавказа и Закавказья или скорее как уход части «курганного» населения Северного Кавказа в Закавказье[8]. Это обстоятельство может свидетельствовать в пользу миграции населения Северного Кавказа (индоевропейской его части, см. ниже) в Анатолию и Северную Месопотамию.

О прямых контактах носителей КАРК и КТК [23, с. 41 – 42] свидетельствуют памятники КАРК в горных районах Северной Осетии [23, с. 193 – 195; 25, с. 24 – 45, рис. 1, 2] и в Чечне [16, с. 194 – 195]. Культурная атрибуция памятников Бамута и Саади Котар, содержащих сосуды типа Дзуарикау к.7 и 9, трубчато-обушные топоры типа Дзуарикау 1/15 [23, с.469, рис.4] и бронзовые стрелы с штыковым насадом, [5, с. 70, рис. 3 – 18] остается пока открытой. Очевидно только, что это смешанные памятники.

Время распространения памятников с листовидными копьями с черенковым насадом от Северного Кавказа (гробницы Новосвободной) до Юго-Восточной Анатолии (23 в. до н. э.) и лингво-культурная атрибуция их носителей может иметь отношение к проблеме появления хеттов и путей их миграции в Малую Азию, которая, в свою очередь, зависит от решения проблемы локализации позднеиндоевропейской прародины и определения протохеттских памятников в Юго-Восточной Европе.

Существуют косвенные основания поддерживать высказанную в 1930-х годах идею о том, что носители индоевропейского хеттского языка пришли в Малую Азию извне, через Кавказ [26, с. 242–258, рис. 62–75]. Гипотеза о продвижении хеттов из Северного Причерноморья через Кавказ в том числе, связана с фразой в хеттском «Гимне Солнцу»: «Из-за моря ты приходишь в вышину, небесный Солнца Бог» [6, с. 105] и позволяет предположить изначальное присутствие хеттов в Северо-Западном Причерноморье (там, где находится ареал трипольской культуры IV – III тыс. до н. э. – *Н.Н.),* Проживая в этом регионе, протохетты действительно имели возможность наблюдать восход солнца из-за моря.

В пользу хеттской атрибуции «классической» трипольской культуры (период Триполья В) существует много аргументов. В частности, согласно выводам лингвистов, хеттский язык не прошел тех этапов эволюции, какие прошли другие европейские языки индоевропейской семьи. Это говорит о том, что археологический эквивалент хеттского языка должен занимать обособленное положение среди других индоевропейских культур, а его носители покинули Европу до широкомасштабных индоевропейских миграций. Таким эквивалентом является трипольская культура, близкая к культуре Гумельница (лувийцы), и позднепраиндоевропейской культуре Лендьел. Что касается следов трипольской миграции через Кавказ, то в чистом виде мы их не наблюдаем, только опосредованно через миграцию на Северный Кавказ носителей новосвободненского археологического комплекса, сформировавшегося в том числе на базе поздней трипольской

[8]Курганы северо-западной группы куро-аракской культуры устраивались вне поселений, на заброшенных участках. Курганы имели диаметр 15–20 м и высоту 1.5–2.0 м. Курганы – каменные с кромлехами. Подкурганные могилы в грунте засыпались булыжником или обкладывались камнями. Захоронения устраивались в каменных ящиках или склепах. Дно обмазывалось глиной; отмечены выкладки дна галькой; могила зачастую перекрывалась плахами. Погребения совершались скорченно на боку; часто руки помещались перед лицом [15].

культуры [21; 23]. Вторым компонентом новосвободненского комплекса стали элементы культур севера Центральной Европы (культуры воронковидных кубков, шаровидных амфор и шнуровых керамик), имеющих древнеевропейскую лингвистическую атрибуцию [26], трансформировавших в III тыс. до н. э. трипольскую культуру и ставших причиной ее исчезновения.

Происхождение культуры гробниц Новосвободной из области позднетрипольской культуры [23, с. 182–192], датировка ее началом последней четверти III тыс. до н. э. по аналогиям листовидному копью в памятниках Северной Месопотамии аккадского времени с черенковым насадом из дольмена №1 у ст. Новосвободной и доказательства древнеевропейско-хеттской атрибуции новосвободненских памятников [26, с. 205 – 217, рис. 59–60] могут рассматриваться как свидетельство присутствия протохеттов на Северном Кавказе на отрезке 24 – 22 вв. до н. э. Дальнейшее их продвижение в Малую Азию, возможно, прослеживается по мегалитическим гробницам типа «царской» гробницы в Арслантепе, которые встречены на территории Сирии.

По нашему убеждению, факт миграции древнеевропейцев и протохеттов из Юго-Восточной Европы на Кавказ подтверждают заимствования из хеттского и «древнеевропейского» в грузинско-занском языке [8, с. 13, 115, 123] и свидетельствуют о существовании носителей хеттского языка и древнеевропейцев уже в конце III–начале II тыс. до н. э. на Кавказе.

Библиографические ссылки

1. **Андреева М. В.** К вопросу о южных связях майкопской культуры / М. В. Андреева // Советская археология. – 1977. – № 3.

2. **Андреева М. В.** Об изображениях на серебряных майкопских сосудах / М. В. Андреева // Советская археология. – 1979. – № 1.

3. **Антонова Е. В.** Месопотамия на пути к первым государствам / Е. В. Антонова – М., 1998.

4. **Бадер О. Н.** Балановский могильник / О. Н. Бадер. – М., 1963.

5. **Багаев М. Х.** Новый могильник эпохи бронзы в Чечено-Ингушетии / М. Х. Багаев // Новое в археологии Северного Кавказа. – М., 1986. – С. 66–74.

6. **Иванов Вяч. Вс.** (пер.) Гимны Солнцу / Вяч. Вс. Иванов // Луна, упавшая с неба. – М., 1977.

7. **Иессен А. А.** К хронологии «больших кубанских курганов» / А. А. Иессен // Советская археология. – 1950. – № 12.

8. **Климов Г. А.** Древнейшие индоевропеизмы картвельских языков / Г. А. Климов. – М., 1994.

9. **Кореневский С. Н.** Т- и У-образные булавки эпохи средней бронзы Большого Кавказа и Закавказья / С. Н. Кореневский // Этнокультурные проблемы бронзового века Северного Кавказа. – Орджоникидзе, 1986.

10. **Кореневский С. Н.** Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья / С. Н. Кореневский. – М., 2004.

11. **Кореневский С. Н.** Современные проблемы изучения майкопской культуры / С. Н. Кореневский // Археология Кавказа и Ближнего Востока. – М., 2008. – С. 71–122.

12. **Куфтин Б. А.** Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию / Б. А. Куфтин. – Тбилиси, 1949.

13. **Кушнарева К.Х.** Древние культуры Южного Кавказа / К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили – Л., 1970.

14. **Мунчаев Р. М.** Кавказ на заре бронзового века / Р. М. Мунчаев. – М., 1975.

15. **Мунчаев Р. М.** Куро-аракская культура / Р. М. Мунчаев // Археология СССР. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. – М., 1994а.

16. **Мунчаев Р.М.** Майкопская культура / Р. М. Мунчаев // Археология СССР. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. – М, 1994б.

17. **Мунчаев Р. М.** Погребальные комплексы с сосудами на ножках из Бамутских курганов эпохи бронзы / Р. М. Мунчаев //Новое в археологии Северного Кавказа. – М., 1986. – С. 27–39.

18. **Мунчаев Р. М.** Телль Хазна 1: раскопки 2001 года / Р. М. Мунчаев, Н. Я. Мерперт // Российская археология. – 2002. – № 4.

19. **Николаева Н. А.** Происхождение дольменной культуры Северо-Западного Кавказа / Н. А. Николаева, В. А. Сафронов // Сообщения Научно-Методического Совета по охране памятников культуры Министерства культуры СССР. – Вып. VII. – М., 1974. – С. 174–199.

20. **Николаева Н.А.** Проблемы классификации, периодизации, хронологии и этнической атрибуции майкопской культуры в археологической литературе / Н. А. Николаева // Проблемы хронологии раннебронзового века Северного Кавказа. Орджоникидзе, 1982.

21. **Николаева Н. А.** Происхождение майкопского искусства / Н. А. Николаева, В. А. Сафронов // Проблемы хронологии раннебронзового века Северного Кавказа. Орджоникидзе, 1982.

22. **Николаева Н. А.** Проблемы исторической реконструкции в археологии, калиброванные даты и новые решения майкопской проблемы / Н. А. Николаева // Вестник Московского гос. обл. университета. Серия «История и политические науки». – 2009. – № 1.

23. **Николаева Н. А.** Этнокультурные процессы на Северном Кавказе в III–II тыс. до н. э. в контексте древней истории Европы и Ближнего Востока / Н. А. Николаева. – М., 2011.

24. **Попова Т. Б.** Дольмены станицы Новосвободной / Т. Б. Попова. – М., 1963.

25. **Ростунов В. Л.** Вопросы бытования куро-аракских памятников на Центральном Кавказе и их роли в этнокультурном процессе второй половины III–начала II тыс. до н. э. / В. Л. Ростунов // Этнокультурные проблемы бронзового века Северного Кавказа. – Орджоникидзе, 1986.

26. **Сафронов В. А.** Индоевропейские прародины / В. А. Сафронов. – Горький, 1989.

27. **Сафронов В. А.** Происхождение и хронология майкопской культуры по археологическим и историческим данным / В. А. Сафронов // Хронология бронзового века Северного Кавказа. – Орджоникидзе, 1982.

28. **Сафронов В. А.** История Древнего Востока в Ветхом Завете / В. А. Сафронов, Н. А. Николаева. – М., 2003.

29. **Трифонов В. А.** Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита–бронзы Северного Кавказа / В. А. Трифонов // Между Азией и Европой. Кавказ в IV – I тыс. до н. э. К 100-летию со дня рождения А.А. Иессена. – СПб, 1996.

30. **Формозов А. А.** Каменный век Прикубанья / А. А. Формозов – М., 1965.

31. **Черных Е. Н.** Феномен майкопской общности и ее радиоуглеродная хронология / Е. Н. Черных, Л. Б. Орловская // Археология Кавказа и Ближнего Востока. – М., 2008.

32. **Trifonov V.A.** The Caucasus and the Near East in the Early Bronze Age (IV-III mill. B.C. / V.A. Trifonov // Oxford Journal of Archaeology. – 1994. – № 13 (3).

33. **Rezepkin A. D.** Das frühbronzezeitlische Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukazien / A. D. Rezepkin – Rahden/Westf, 2000.

34. **Conti A. H.** When worlds collide cultural developments on Eastern Anatolia in the Early Bronze Age / A. H. Conti, C. Persiani // Between the Rivers and over the Moutains. – Roma, 1993.

35. **Frangipane M.** A protourban centre of the Late Uruk period / M. Frangipane, A. Palmieri // Origini. XII-2, 1983.

36. **Frangipane M. Cultural developments at Arslantepe at the beginning of the third millennium** / M. Frangipane, A. Palmieri // Origini XII-2, 1983a.

37. **Frangipane M.** New Symbols of a New Power in a «Royal» Tomb from 3 000 BC Arslantepe, Malatya (Turkey) / M. Frangipane, G. M. Di Nocera, A. Hauptmann // Paléorient. – V. 27, N2. – 2001.

Надійшла до редколегії 15.03.2012.

УДК 902.2 (477.63)

Е. Л. Фещенко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЗАХОРОНЕНИЯ ВО ВХОДНЫХ ШАХТАХ КАК ЭЛЕМЕНТ ПОГРЕБАЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ

Розглядаються поховання у вхідних шахтах як особливий елемент поховальної обрядовості катакомбної культури. Аналізуються особливості поховальної практики цієї групи захоронень. Зроблена спроба їх інтерпретації.

Ключові слова: катакомбна культура, поховання, вхідна шахта, жертвоприношення.

Рассматриваются захоронения во входных колодцах как особый элемент погребальной обрядности катакомбной культуры. Анализируются особенности погребальной практики этой группы захоронений. Сделана попытка их интерпретации.

Ключевые слова: катакомбная культура, погребение, входная шахта, жертвоприношение.

Burials in the entrance wells are considered to be the special element of funeral ceremoniality of catacomb culture, closely linked with the ceremonies of crossing, providing the passage of the soil to the word of ancestors. The peculiarities of funeral practice of this group of burials are analysed in this issue. It is also made an attempt to interpret them.

Key words: catacomb culture, burials, entrance wells, oblations.

В древних обществах погребальная практика рассматривалась как способ взаимодействия с миром предков и богов, которому приписывалась способность влиять на мир живых [3]. Погребальная обрядность, направленная на перевод души в мир предков, обеспечивала изменение социальной позиции умершего человека и, тем самым, восстанавливала нарушенный смертью мировой порядок [1; 25, с. 172; 21, с. 81; 2, с. 18; 19, с. 163, 164; 17, с. 271]. Успешное осуществление перехода души умершего в иной мир гарантировало благополучие и процветание живых членов общины. Этнографические материалы указывают на существование в архаических обществах представлений о значительных трудностях и опасностях, подстерегавших душу умершего на этом пути. Она могла ослабеть и заблудиться, вернуться в мир живых, ее могли захватить демоны и т. д. Благополучный исход во многом определялся не только прижизненными поступками человека, но и точным выполнением погребального обряда. По нашему мнению, судя по значительному количеству зафиксированных кенотафов и захоронений расчленных скелетов (т. н. «зимников»), у катакомбников существовали верования, в основе которых лежали представления, что без проведения таких обрядов души умерших продолжали оставаться среди живых, ставя под угрозу нормальное существование всей общественной структуры.

Для архаических обществ, со свойственным им доминированием мифологического мышления, характерны семиотические системы с одной общей структурой значений [17, с. 278]. На вопросы семантики катакомбного погребального обряда в русле концепции «обрядов перехода» уже обращалось внимание в литературе [12]. Обряды перехода, в том числе погребальные, в определении В. Тернера, состоят из трех основных фаз: разделение (separantion), грани (limen, лиминального периода) и восстановлени (reaggregation) [4, с. 17].

Первая фаза включает в себя символические действия, означающие открепление личности или группы от занимаемого раннее места в социальной структуре или от определенных культурных обстоятельств («состояния»), либо от того и другого сразу [17, с. 277]. В каждом конкретном случае погребальная деятель-

© Е. Л. Фещенко, 2012

ность, необходимая, с точки зрения социума, для «открепления» умершего (место в могильнике, форма сопутствующего погребального сооружения, инвентарь и т. д.), определялась целым комплексом факторов (причиной смерти человека, его статусом, местом смерти и т. д.) и соотносилась с мифологическими преданиями [17, с. 274]. Во время «лиминального» периода субъект проходит через ту мифологическую область, у которой мало или совсем отсутствуют свойства прошлого и будущего. Наконец, в третьей фазе – переход завершается, и субъект обретает новое качество [30, с. 168, 169; 17, с. 274].

Археологические материалы не позволяют в полной мере восстановить весь комплекс ритуальных действий, связанных с переводом души умершего в потусторонний мир, и реконстуировать связанные с ними религиозные представления древних людей. Особенно сложным является воссоздание обрядов связанных с фазами разделение (separantion) и восстановлени (reaggregation), которые совершались до и после совершения захоронения. Ключевым положением для реконструкции всего комплекса погребального обряда является восстановление действий связаных с лиминальной фазой, воплотившихся в погребальном комплексе.

На наш взгляд, наиболее конструктивная гипотеза интерпретации семантики катакомбной погребальной конструкции была предложена А.В. Кияшко. Указанный автор рассматривает катакомбу как символическое воплощение женской утробы, репродуктивных органов, обеспечивающих переход души от смерти к новому воплощению [12, с. 201]. Действительно, конструктивно и семантически катакомба делится на две относительно самостоятельные части, каждая из которых выполняла свою функциональную нагрузку в процессе перевода души в мир предков: шахту и камеру. Особенно наглядно это размежевание прослеживается в ранних катакомбах, в которых с помощью длинного дромоса, высокой ступеньки, узкого входа, подчеркивается смысловое разделение зон погребального сооружения. Аналогично рождению (смерть второе рождение), процесс перехода души осуществлялся из лона (камеры) через вход (колодец).

Пространство погребальной камеры предназначалось для подготовки к переходу: придания телу умершего определенного положения, размещения инвентаря и т. д. Как показали исследования С. Н. Кореневского, расположение инвентаря и тела погребенного взаимообусловлено и отражало «представления древних людей о жизненной силе или душе умершего, переходе покойного сородича в мир иной» [14, с. 27]. По-видимому, у катакомбников существовала конкретно орудийная (конкретно-предметная) модель верований, в соответствии с которой предполагалось, что «умерший человек в загробном мире будет ими действовать и держать их в руках. Поэтому все эти предметы должны быть рядом с ним» [14, с. 36]. Перемещение души, по-видимому, предполагалось через ведущий в камеру вход, на что, в частности, указывает расположение рядом с ним охровых «стоп».

Входной колодец, вероятно, функционально был связан с лиминальной фазой, т. е. непосредственным процессом перехода души. Об этом свидетельствуют особенности оформления этой части погребального сооружения. Так, во входном колодце п. 10 к. 4 к. гр. 2 у с. Терны Днепропетровской обл. [13], вероятно, было сооружено святилище. В южной части ступеньки входного колодца было вертикально установлено бревно (деревянный идол?) диаметром 0,2 м и длиной 0,85 м, нижний конец которого ровно обрезан. В северной части ступеньки лежали череп и конечности коровы. Между ними, ближе ко входу в камеру, помещен фрагмент сосуда. Близкая по семантическому содержанию конструкция была обнаружена в п. 4 к. 1 у с. Велико-Зиминово Одесской обл. В заполнении колодца была установлена известняковая плита подтреугольной формы (стела?), размерами 80 × 75 × 15 см. Еще одна плита (80 × 60 × 20 см) лежала на уровне основания первой плиты. Под ними, на ступеньке, находилось скопление костей домашних животных: двух особей крупного рогатого скота и одной овцы [20, с. 79]. Следует

подчеркнуть, что присутствие каменных антропоморфных стел во входных колодцах катакомб отмечается многими исследователями [16, с. 28; 32, с. 108; 5, с. 21; 33, с. 15]. Возможно, во входных колодцах устанавливались антропоморфные изображения и из недолговечных материалов, на что, в частности, указывают находки в катакомбном погребении 6 к. 1 у с. Преображенное Луганской обл. В нем вход в камеру был закрыт одиннадцатью тонкими плахами и кольями высотой до 1,5 м. На трех кольях зафиксированы резные антропоморфноподобные изображения. Сами же колья, заостренные внизу, по мнению авторов раскопок, напоминают жезлы [15, с. 101, 102].

На особое функциональное значение входных колодцев в системе погребального обряда указывают и декоративные особенности их оформления: орнаментация стенок взаимопересекающимися линиями, имитирующими плетеные конструкции стен жилищ, нанесение изображений («древо жизни» в п.2/9 у Зимогорья [5, с. 54]). Н. А. Николаевой и В. А. Сафроновым опубликован барельеф, выбитый над входом в камеру во входном колодце катакомбы у г. Горска Ворошиловградской обл., изображающий лицо человека [18, с. 13]. Однако ряд исследователей выражают сомнение в его достоверности [5, с. 55; 6, с. 44]. По мнению С. Н. Братченко, стенки входных шахт могли драпироваться рогожами или коврами, с нанесенными на них изображениями. Так, остатки рогожи с красными охровыми полосами зафиксированы на стенке шахты раннекатакомбного погребения 5/6 у с. Благивка [5, с. 55]. Остатки циновки обнаружены и на стенах входной ямы п. 12 к. 5 могильника Бага-Буруд в Калмыкии [35, с. 158]. В погребении 8 к. гр. Шахаевская II сохранилась окраска стен входной шахты в темно-синий цвет.

Завершение фазы «откребления» покойного было связано с закрытием камеры, т. е. символическим восстановлением непорочности. Необходимость проведения действий по установлению границ между символическими зонами «этого» и «того» миров в погребальной обрядности отмечается Д. В. Дубровским: «Похоронный обряд … может быть описан как перемещение из *своего* в *чужое* (= *путь*), которое обязательно сопровождается действиями по восстановлению *границы*. Ритуальные действия так или иначе сопряжены с практиками оформления «своего» пространства в отличие от «чужого», презентацией упомянутой границы» [11]. Кроме утилитарной функции – не допустить попадания земли из заполнения шахты в камеру, заклады имели и чисто культовые задачи, на что указывает их изготовление из таких непрочных материалов как тонкие планки, растительные циновки и т.д, а так же использование в качестве закладов сакрально-культовых предметов: колес, костей животных [13; 27]. Так, во входном колодце захоронения мастера (п. 13 к. 37 Балабинского I могильника Ростовской обл.) зафиксирована решеткообразная конструкция из планок [27]. В п. 25 к. 1 к. гр. 1 у с.Целинное в Крыму при сооружении заклада были использованы стебли растений толщиной 0,2 – 0,5 см, отпечатки которых сохранились на заполнявших колодец глиняных вальках [9, с. 16]. Закрытие входов в камеру коврами и рогожами, изготовленными из грубых ниток или стеблей растений, отмечается и для раннедонецких погребений на Северском Донце [5, с. 20]. Ритуальное значение процесса «запечатывания» камеры подчеркивается наличием сложных конструкций закладов из дерева, камня или использованием специальной глины. Например, в п. 10 к.14 к.гр. 3 у с. Головковка Кировоградской обл. устье входа в камеру было закрыто пробкой из серо-голубой глины толщиной до 0,25 м. На поверхности пробки с обеих сторон сохранились глубокие вертикальные оттиски прутьев [23, с. 10, 11]. В п. 5 и 11 к. 5 могильника Бага-Буруд в Калмыкии входы в камеры забиты илом и прикрыты циновкой из осоки [35, с. 157, 158].

Вероятно, в соответствии с религиозными представлениями катакомбников, после осуществления «перехода» души, само тело утрачивало сакральность. Именно этим можно объяснить бесцеремонное отношение к костям покойников

при осуществлении подзахоронений. Останки предыдущего погребенного либо сдвигались в кучу под одну из стен, либо просто выбрасывались из погребения.

При изучении особенностей катакомбной погребальной практики перевода души в загробный мир, обращают на себя внимание неординарные случаи обнаружения останков погребенных во входных колодцах катакомб.

В 1984 г. в кургане 2 (к. гр. 1) у с.Терны было исследовано катакомбное погребение № 4. Захоронение произведено в 14,9 м. к северо-северо-востоку от условного центра. Входной колодец, прослеженный в материке, имел сегментовидную форму и размеры 0,7 × 0,45 м. Проход в камеру находился под южной стенкой. Камера имела овальную форму и площадь дна 1,7 × 1,25 м. Разница в уровнях дна с входным колодцем составляла 0,3 м. На дне погребальной камеры, под восточной стенкой, обнаружены конечности животного (коровы).

Скелет взрослого человека был обнаружен лежащим частью в колодце, частью – в камере, то есть на разных уровнях, в положении скорченно на груди (ничком) головой на юг. По-видимому, в первоначальном положении тело закрывало грудью вход в камеру. Вероятно, вскоре после совершения захоронения произошло проседания свода, в результате чего тело сползло в камеру. В это время скелет еще сохранял анатомическую целостность.

В 1970 г. экспедицией Днепропетровского исторического музея у с. Войкове на Криворожье в восточной поле кургана 2 исследовано ка-такомбное погребение № 13. Входная шахта имела округлую форму и размеры 1,3 × 1,1 м. Дно незначительно понижалось к западной стенки, где находился вход в камеру. Погребальная камера овальной формы площадью 2,3 × 1,5 м., разница в уровнях дна со входным колодцем составляла 0,4 м. В камере, на подстилке из органического материала посыпанной охрой, лежал на спине скелет мужчины, ориентированный головой на юго-восток. Автор раскопок, Л.П.Крылова, предполагает, что первоначально погребенный лежал на правом боку с незначительно согнутыми ногами. За черепом находился кремневый наконечник копья с четко выделенным черешком и челюсть жеребенка.

Второй скелет, по определению автора раскопок, принадлежал молодой женщине. Нижняя часть (кости ног, таза сохранивших положение in situ) обнаружены на дне входной шахты, а верхняя половина, так же сохранившая анатомическую целостность скелета, завалилась в камеру и лежала на спине, головой вниз. Л. П. Крылова отмечает, что, вероятно, первоначально женщина «сидела» на дне колодца, закрывая спиной вход в камеру. У черепа и среди грудных костей женщины обнаружено 19 костяных пронизок длиной от 0,6 до 1 см.

В п. 11 к. 1 к.гр.5 у с. Соколово округлый в плане входной колодец размерами 1,1 × 0,95 м был заполнен материковым суглинком. Неправильно-овальная погребальная камера (2,0 × 1,28 м) соединялась с колодцем дромосом длиной 0,35 м. На дне камеры встречались отдельные угли и тлен растительной подстилки. Погребение человека и инвентарь отсутствовали. На дне колодца, у входа в камеру, обнаружен череп ребенка.

Размещение погребенных на дне входных колодцев зафиксировано и на других территориях ККИО. В 1978 г. Северо-Крымской экспедицией Института археологии АН УССР у с. Болотное Джанкойского района Крымской области в кургане 15 исследовано погребение № 6. Входная шахта диаметром 1,0 м, дно камеры ниже дна входной шахты на 0,3 м. Погребальная камера овальной формы размерами 1,8 × 1,65 м, ориентирована по оси северо-запад – юго-восток. Погребение произведено в скорченном положении на правом боку, ориентировано головой на юго-восток.

Во входной шахте обнаружен скелет погребенного в сидячем положении. Под тазом зафиксирован древесный тлен. В заполнении колодца найден обломок кремневой ножевидной пластины. [8, с. 23–24].

Вероятно, к рассматриваемой группе захоронений можно отнести и основное погребение 1 кургана № 4 у с. Стенка Полтавской области. Погребальное сооружение состояло из овальной в плане входной шахты размерами 1,15 × 2,05 м и овальной камеры-подбоя размерами 0,99 × 2,12 м. Во входной шахте сооружены две ступеньки. Скелет мужчины 40–50 лет, сохранивший анатомическую целостность, сполз вниз по ступенькам шахты, сохранив положение «вытянуто» на левом боку и отчасти на животе, лицом вниз. На дне погребальной камеры обнаружена посыпка мелом, несколько угольков, обломок стенки лепного сосуда.

Особенности расположения останков позволяют предположить, что при совершении погребального обряда во входной шахте в качестве своеобразного заклада было использовано тело человека, закрывающее грудью вход в камеру. Обрушившийся свод камеры сместил останки вскоре после совершения захоронения, на что указывает анатомическая целостность скелета [28, с. 21–25].

По-видимому, подобный обряд зафиксирован и в катакомбе кургана 9 того же могильника. Погребение в камере отсутствовало, а останки женщины 25 – 35 лет, по наблюдениям авторов раскопок, «недбало було вкинуто до поховальної ями» [29, с. 14]. Скелет лежал на спине, между шахтой и камерой.

Могила захоронения № 2 к. 50 II Павловского могильника Воронежской обл. представляла собой двухкамерную катакомбу. Вдоль юго-западной и северо-восточной стен обширной (2,8 × 2,4 м) шахты оставлены две ступеньки со следами органической подстилки. Камеры были вырыты под северо-западной и юго-восточными стенами. В каждой из них прослежены остатки органических подстилок, посыпка мелом, локальные пятна охры и жаровни с углями.

В шахте, на юго-западной ступеньке, находились два детских скелета, сопровождаемые жаровней из боковины сосуда и бараньим астрагалом. Авторы раскопок интерпретировали захоронение как кенотаф [22, с.62].

Погребальное сооружение № 12 кургана 10 у с. Богачевка [7, с. 20] состояло из овальной входной шахты, размерами 1,0 × 0,84 м и камеры, размерами 2,1 × 1,4 м, соединенных длинным дромосом (0,46 × 1,1 м). В заполнении камеры встречены обломки костей животных.

Во входной шахте обнаружены зуб и фаланги пальцев ребенка, деревянная планка, фрагмент стенки лепного сосуда. Отсутствие следов преднамеренного разрушения, концентрация останков ребенка и инвентаря в центре колодца, позволяют рассматривать это погребение как кенотаф, в шахте которого был погребен ребенок.

Таким образом, анализ особенностей погребального обряда рассмотренных погребений (отсутствие следов вскрытия погребальных сооружений, характер размещения костяков), позволяет констатировать, что захоронения в колодцах совершались одновременно с проведением погребального обряда и не являются более поздними подзахоронениями. Они имеют широкое распространение, встречаясь как в лесостепных, так и в степных зонах, охватывая ареал целого ряда культур и локальных вариантов катакомбной культурно-исторической области. Следует отметить, что этот неординарный обряд использовался в погребальной практике на протяжении значительного хронологического периода. Появляясь достаточно рано, он доживает до позднекатакомбного периода.

В колодцах представлены захоронения всех половозрастных групп: мужчин и женщин, взрослых и детей (причем детей чаще). Наблюдается устойчивая закономерность: на каждую отдельную камеру – одно захоронение во входной шахте. В обычных однокамерных катакомбах во входную шахту помещался один костяк, в двухкамерных – два. Причем, эта закономерность сохраняется вне зависимости от наличия или отсутствия в погребальной камере тела умершего.

При совершении захоронений в колодцах не использовалась охра, мел, т. е. не осуществлялись ритуалы, связанные с подготовкой тела для перехода в загробный

мир. Не прослеживается связь захоронений в шахтах с социальным статусом либо определенным видом прижизненной деятельности лиц, погребенных в камерах. В захоронениях последних, как правило, отсутствует богатый погребальный инвентарь и производственные комплексы, которые маркируют высокий социальный статус умерших. Лишь один раз зафиксирован кремневый наконечник копья (п. 13 к. 2 у с. Войкове). Большинство захоронений безинвентарны. Таким образом, можно предположить, что рассматриваемый обряд не связан с социальными аспектами, а погребенные в шахтах люди не являются слугами (рабами), которые сопровождали умершего хозяина в загробный мир. Замечено, что захоронения в шахтах характерны для катакомб, в камерах которых погребения совершались в скорченном на правом боку положении, либо же останки погребенных отсутствовали (кенотафы). Обращает внимание редкая встречаемость в рассматриваемых комплексах захоронений в положении скорченно или вытянутым на спине, которые в Северном Причерноморье составляют большинство захоронений.

Наличие в выборке значительного количества кенотафов, позволяет предположить, что совершение захоронений в колодцах связано с архаическими представлениями о необходимости оказания помощи в достижении загробного мира душам, которые, по мнению соплеменников, были ослаблены (отсутствие телесной оболочки) или захвачены демонами (больные).

Захоронения в шахтах можно разделить на две группы. Первая включает трупоположения, сохраняющие анатомическую целостность. Погребенным придано различное положение: стоячее, сидячее, лежа. Общим для них является несоответствие нормам трупоположения катакомбной погребальной практике, которая, по мнению большинства исследователей, отражает представления древних людей о способах перевоплощения и является необходимым условием для перехода души в загробный мир.

Вне зависимости от положения, приданого погребенному в колодце, все они находятся перед входом в камеру, закрывая его своим телом (спиной или грудью). Несколько другое, но семантически близкое, расположение детей в двухкамерной катакомбе № 2 к. 50 II Павловского могильника. Они уложены на ступеньке, между входами в две камеры.

Вторую группу составляют захоронения отдельных частей тела. Они так же, как и погребения первой группы, локализуются перед входом в камеру. В нашем представлении, они отражают более сложные представления и связаны, вероятно, с привлечением различных стихий либо магических сил. Так, присутствие одиночного черепа может быть связано с развитым у катакомбников культом черепов, а так же использованием в погребальной практике пережженных и толченных костей черепов для изготовления ритуальной посуды. Было высказано предположение, «что расчлененные человеческие жертвоприношения использовались для усиления магических способностей сопровождавшихся ими обычных покойников, которые должны были содействовать преодолению неблагоприятного времени года и др. проявлений потусторонних сил» [34, с. 137]. В отношении этой группы захоронений не может быть полностью исключена гипотеза, высказанная еще В. А. Городцовым, о существовании «у катакомбных людей антропофагии или людоедства», имевшего ритуальный характер [10].

Следует отметить необходимость отличать захоронения в колодце отдельных частей погребенного от погребений, в которых кости были выброшены из камеры в процессе перезахоронений, на что обращала внимание в литературе [33, с.11]. Этнографические и исторические материалы наглядно демонстрируют, что обряды человеческих жертвоприношений во искупление грехов, для прекращения болезней, стихийных бедствий и т. д. были широко распространены в древних обществах. Дж. Дж. Фрезер отмечает, что для ума первобытного человека характерно представление о том, что тяжесть собственных страданий и грехов мож-

но перенести на другого [31, с. 1246]. Так, для того чтобы очистить страну, жители Онитшы на реке Нигер в прошлом приносили в жертву двух людей. Жертв покупали на деньги, собранные по подписке. Собранные деньги шли на покупку во внутренней части страны двух больных людей, подлежащих принесению в жертву. Есть сведения о том, что аналогичные обряды, несмотря на бдительность британской администрации, ежегодно соблюдают и многие другие племена в дельте реки Нигер [31, с. 1317–1318]. У негров-йоруба в Западной Африке был даже специальный «олво» для обозначения человека, предназначенного для принесения в жертву.

Подобные верования сохраняются и у греков даже в период развитой полисной системы. «Афиняне тоже содержали за общественный счет нескольких опустившихся и ни на что не годных людей и, когда на город обрушивалось какое-нибудь бедствие – чума, засуха, голодай т. п., – приносили двух из этих изгоев в жертву во искупление чужих грехов» [31, с. 1339]. Дж. Дж. Фрезер, изучая обряды жертвоприношений, приходит к выводу, что выступать в качестве жертвы может свободный или раб, человек низкого происхождения или особа знатного и богатого рода [31, с. 1318]. Близкие результаты были получены в исследованиях Ю. А. Шилова [34, с. 139].

Приведенные данные позволяют предположить, что при совершении захоронений в колодцах катакомб могли использоваться как иноплеменники, так и соплеменники.

Следует обратить внимание на еще одну особенность рассматриваемых захоронений. Их расположение в колодцах совпадает с размещением антропоморфных стел. При этом, несмотря на распространение в катакомбных погребениях антропоморфных стел, исследователи отмечают, что они часто «недбало оббиті, без додаткового обробітку, через що вони не завжди іден-тифікуються при дослідженнях» [5, с. 21]. Отмечены случаи установки стел в перевернутом виде, головой вниз, либо помещение в могилы разбитых стел. В тех случаях, когда в катакомбных захоронениях находят тщательно обработанные стелы, исследователи часто связывают их происхождение с могильниками или поселениями предыдущих культур, откуда они были принесены в погребение [5, с. 21]. Трудно представить, что катакомбники так достаточно пренебрежительно относились к образам своих божеств. Возможно, в этих случаях прослеживаются черты обряда замещения жертвоприношений человека мифическим образом – стелой. Это предположение согласуется с наблюдениями Дж. Дж. Фрезера, что «дурное, нежелательное влияние не обязательно переносить на человека, с равным успехом его можно переносить на животное или на неодушевленный предмет» [31, с. 1247].

Библиографические ссылки

1. **Алекшин В. А.** Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ / В. А. Алекшин. – Л., 1986.

2. **Алекшин В. А.** Традиции и инновации в погребальных обрядах (эпоха первобытнообщинного строя) / В. А. Алекшин // Преемственность и инновации в развитии древних культур. Тезисы докладов. – Л., 1981.

3. **Антонова Е. В.** «Богатство» древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплеса) / Е. В. Антонова, Д. С. Раевский // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – Киев, 1984.

4. **Бейлис В. А.** Теория ритуала в трудах Виктора Тэрнера. Предисловие к книге: В. Тэрнер. Символ и ритуал / В. А. Бейлис. – М., 1983.

5. **Братченко С. Н.** Донецька катакомбна культура раннього етапу / С. Н. Братченко. – Луганськ, Шлях, Ч. 1, 2001. – 74 с.

6. **Братченко С. Н.** Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонеччини та Донщини (III тис. до н. е.) / С. Н. Братченко, С. М. Санжаров. – Луганськ, 2001.

7. **Генинг В. В.** Археологические памятники Крымского Присивашья (курганы у с. Богачевка) / В. В. Генинг, В. Н. Корпусова. – К., 1989.

8. **Генинг В. В.** Археологические памятники Крымского Присивашья (курганы у с. Источное и с. Болотное) / В. В. Генинг, В. Н. Корпусова. – К., 1989.

9. **Генинг В. В.** Археологические памятники Крымского Присивашья (первая курганная группа у с. Целинное) / В. В. Генинг, В. Н. Корпусова. – К., 1989.

10. **Городцов В. А.** Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. в 1903 / В. А. Городцов // Труды XIII АС. – М., 1907, т. 1. – С. 211–285.

11. **Дубровский Д. В.** Пространственные характеристики погребального обряда тюркоязычных кочевников Центральной Азии (конец XIX — нач. XX вв.): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / Д. В. Дубровский. – СПб, 2007.

12. **Кияшко А. В.** Некоторые вопросы генезиса и семантики катакомбного обряда эпохи средней бронзы Восточной Европы / А. В. Кияшко // Чтения посвященные 100-летию деятельности в Государственном Историческом музее В. А. Городцова: Тезисы конференции. – М., 2003. – Т. 1. – С. 200–202.

13. **Ковалева И. Ф.** Исследование курганов группы «Долгой могилы» у с. Терны в Приорелье / И. Ф. Ковалева, А. В. Андросов, В. Н. Шалобудов // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Д., 1987. – С. 5–27.

14. **Кореневский С. Н**. Особенности погребальной практики протоямного культурного типа в сравнении с погребальными традициями положения вещей майкопско-новосвободненской общности / С. Н. Кореневский // Проблемы изучения культур раннего бронзового века степной зоны Восточной Европы. – Оренбург, 2009. – С. 27–48.

15. **Красильников К. И.** Исследование кургана у с. Преображенное на реке Красная / К. И. Красильников, Л. И. Тельнова // Древние культуры Подонцовья. – Луганск, 1993. – Вып. 1. – С. 91–125.

16. **Марина З.П.** Курганы эпохи бронзы среднего Присамарья / З. П. Марина, В. А. Ромашко, Е. Л. Фещенко // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1986. – С. 4–36.

17. **Мышкин В. Н.** К проблеме взаимосвязи социальной структуры и погребальной обрядности в древних обществах / В. Н. Мышкин. – М., 1989.

18. **Николаева Н. А.** Древнейшая катакомбная культура Северного Кавказа и проблема появления катакомбного обряда в Восточной Европе / Н. А. Николаева, В. А. Сафронов // Катакомбные культуры Северного Кавказа. – Орджоникидзе, 1981. – С. 4–26.

19. **Новик Е. С.** Обряд и фольклор в сибирском шаманизме / Е. С. Новик. – М., 1984.

20. **Петренко В. Г.** Велико-Зиминовский курган бронзового века / В. Г. Петренко, Г. Н. Тощев // Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. – Одесса – Запорожье, 1990. – С. 71–86.

21. **Петрухин В. Я.** Погребальная ладья викингов и «корабль мертвых» у народов Океании и Индонезии (опыт сравнительного анализа) / В. Я. Петрухин // Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии. – М., 1980.

22. **Погорелов В. И.** Погребения катакомбного типа II Павловского могильника / В. И. Погорелов // Исследования памятников археологии Восточной Европы. – Воронеж, 1988. – С. 59–74.

23. **Полин С. В.** Курганы верховьев Ингульца / С. В. Полин, Н. П. Тупчиенко, А. В. Николова. – Кировоград, 1993.

24. **Ребедайло Г. П.** К относительной хронологии катакомбной культуры в Днепровском Правобережье / Г. П. Ребедайло // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – Киев, Наукова думка, 1987. – С. 74–82.

25. **Ревуненкова Е. В.** «Корабль мертвых» у батаков Суматры / Е. В. Ревуненкова // Культуры народов Австралии и Океании. Сборник музея антропологии и этнографии. – Л., 1974.

26. **Смирнов А. М.** Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце / А. М. Смирнов. – М., 1996.

27. **Смирнов Ю. А.** Погребения мастеров-изготовителей древков и кремневых наконечников стрел / Ю. А. Смирнов // Древности Дона. – М., 1983. – С. 164–187.

28. **Супруненко А. Б.** Курганы Нижнего Поворсклья / А. Б. Супруненко. – Москва, Полтава, 1994.

29. **Супруненко О. Б.** Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко. – Київ – Полтава, 2007.

30. **Тэрнер В.** Символ и ритуал / В. Тэрнер. – М., 1983.

31. **Фрезер Дж. Дж.** Золотая ветвь / Дж. Дж. Фрезер – М., 1980.

32. **Шапошникова О. Г.** Курганная группа близ с. Старогорожена / О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко, А. М. Балушкин // Древности Поингулья. – Киев, 1977. – С. 99–145.

33. **Шапошникова О. Г.** Некоторые итоги изучения погребальных памятников эпохи меди – бронзы на р. Ингул / О. Г. Шапошникова, И. Н. Шарафутдинова, В. Н. Фоменко // Археологические памятники Поингулья. – Киев, 1980. – С. 5–17.

34. **Шилов Ю. А.** Прародина Ариев / Ю. А. Шилов. – К., 1995.

35. **Шишлина Н. И.** Западноманычские катакомбные погребения могильника Бага-Буруд в Калмыкии / Н. И. Шишлина, Е. И. Гак, Самойленко // Матеріали та дослідження з археології Східної України, № 10 – Луганськ, 2010. – С. 142–167.

Надійшла до редколегії 2.04.2012.

УДК 902/904

А. В. Білецький

Технологічний коледж державного вищого навчального закладу «Національний лісотехнічний університет України»

ВОЗНЕСЕНСЬКЕ ПОХОВАННЯ: ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Переглянуто традиційну для радянської і сучасної української історіографії дату відомого Вознесенського поховання – VIII ст. На підставі аналізу речових знахідок поховання, автор датує його X ст. і висловлює припущення стосовно належності князю Святославу.

Ключові слова: Вознесенське поховання, Святослав, князь.

Пересмотрена традиционная для советской и современной украинской историографии дата известного Вознесенского погребения – VIII в. Проанализировав вещевой комплекс погребения, автор датирует его X в. И высказывает возможность принадлежности князю Святославу.

Ключевые слова: Вознесенское погребение, Святослав, князь.

An attempt to revise traditional for Soviet and modern Ukrainian historiography date of Voznesenskogo burring VIII century was made in this article. The autor dates it back to X century based on the analyses of artifacts of the burring. Due to it, it is identified his Slavic origin, and there is a speculation thet this burring belongs to prince Svyatoslav.

Key words: Voznesenske burring, Svyatoslav, prince.

У свій час, з легкої руки В. А. Грінченка, в радянській історіографії одразу як аксіома встановилось твердження, що Вознесенське поховання датується не пізніше VIII ст. н. е., а то й раніше. Ця точка зору була популяризована цілим рядом дослідників, такими як А. Т. Сміленко, Г. Шовкоплясом, І. Шовкоплясом, М. Брайчевським, А. Амброзом та іншими. Але, практично одночасно з В. Грінченком, одним з учасників розкопок М. Міллером, висловлена ще одна точка зору про приналежність даного поховання до другої половини X ст. Цю точку зору на сучасному етапі підтримують Г. Шаповалов [41, с. 3–7] і Г. Лозко [20, с. 99–100]. Завданням статті є уточнити хронологічні рамки даного поховання шляхом аналізу його речового інвентаря.

© А. В. Білецький, 2012

Підставою для віднесення Вознесенського поховання до VIII ст. для В. Грінченко стала проведена ним аналогія з Перещепинським, Келегейським, Новосанжарівським та Макухівським скарбами [11, с. 62]. Однак, дослідник не зважаючи на присутність в одному з цих скарбів монет VII ст., а також категорично визначене ним датування Вознесенського скарбу не пізніше VIII ст., В. Грінченко все ж припускає можливість пізнішого на «ціле століття» датування [11, с. 62]. Дане припущення абсолютно збігається з методологією датувань згідно нумізматичних знахідок розробленою Г. Корзухіною, яка на основі спостережень відзначає, що різниця між часом обігу монет і їх входженням до скарбів, як правило, сягає від двох до чотирьох століть [19, с. 18, 73]. Необхідно також зазначити, що М. Брайчевський вихідною точкою датування Глодоського скарбу вважав датування Вознесенського скарбу, здійснене В. Грінченком [7, с. 184]. Крім того, він виокремив Вознесенку і Глодоси з інших вище згаданих скарбів, вважаючи аналогію не зовсім коректною з наукової точки зору [7, с. l77]. На відсутність аналогії між Вознесенським похованням і Перещепинським «скарбом» також вказував Л. Мацулевич [22, с. 184–185]. Тому висновки щодо монет Перещепенського кладу не є актуальними у датуванні Вознесенського поховання [36, с. 145–152]. Також М. Брайчевський визнає, що «монети» VI – VIII ст. на наших землях взагалі трапляються дуже рідко. Адже деякі дослідники називають цей час періодом «безгрошів'я» (В. Гошкевич): «Це дуже підважує інформативну вартість монетної частини скарбів як засобу хронологічних визначень. До того ж монети несуть ознаки тривалого життя в обігу. Деякі з них перетворені на підвіски. Отже, в землю вони потрапили через чималий відрізок часу після її випуску у світ» [7, с. 178]. З другої сторони варто відзначити, що М. Брайчевський схилявся до думки, що пам'ятка відноситься до VIII ст. [8, с. 473]. Підставою для цього він вважав прив'язку до Пастирського городища. Тим не менше, сам вчений відзначав проблемність такої прив'язки через відсутність спільного керамічного комплексу Пастирського з Вознесенкою [7, с. 187].

Ще одна проблема, пов'язана з данною пам'яткою, – це її етнічна приналежність. Слов'янське походження Вознесенської пам'ятки відстоювали Б. А. Рибаков[31, с. 11–14], М. Ю. Брайчевський [7, с. 188–190; 8, с. 473–474], А. Т. Сміленко [36, с. 116]. У свою чергу неслов'янський характер обстоював А. Амброз [2, с. 20–21] і М. Відейко [9, с. 176].

Почнемо з аналізу припущень А. Амброза. Відразу необхідно зазначити, що його припущення базуються на його ж не до кінця обгрунтованих твердженнях. По-перше – «Каждое степное захоронение с конем и оружием можно уверенно считать кочевническим. Устойчивым признаком степных кочевников V–VIII вв. является отсутствие фибул, обычной находки в погребении их оседлых соседей, а до V в. – и степных сармат» [3, с. 12]. Друге твердження базується на аналогії з поминальним храмом тюркських царів на території сучасної Монголії [2, с. 212]. Третє твердження базується на аналогії Вознесенки і Глодос, де виявлені явні сліди людських жертвоприношень, які є для царських поховань традиційними [2, с. 217–219].

Щодо першого твердження, то знахідки пальчастих фібул відносяться до IV–VII ст. н. е., в той час як сам учений відносить Вознесенський комплекс до VIII ст. н. е. [3, с. 90–94]. Враховуючи визначення В. Грінченком Вознесенки як військового поховального комплексу, з чим погоджується А. Сміленко та інші вчені, була б дивною знахідка там жіночих прикрас. Крім того необхідно зазначити, що в руських похованнях IX–X ст., зокрема – кургані часів Святослава – Чорній Могилі, не знайдено ні одної фібули. У свою чергу, приналежність Вознесенки до VIII ст. є проблематичною, адже цілий ряд знахідок дає підстави вважати, що верхньою межею здійснення цього поховання є X ст. Таким чином, перше твердження утримується лише на надуманій різниці між лісостеповою і степовою зо-

нами України. Друге твердження базується, як було вже сказано, на аналогії української пам'ятки з монгольською, зокрема з храмом Кюль-Тегіля в Калаційдалі [2, с. 205–213]. Висновок М. Ю. Брайчевського про недоречність таких аналогій можна підтвердити такими фактами [7, с. 180]. Споруда, яку В. Грінченко визначає як основу шатра, має форму кола, у свою чергу монгольський храм є чітко прямокутної форми. Про те, що особливістю слов'янських сакральних місць, святилищ і поховань є планування колом, відзначають усі дослідники [30, с. 20, 22; 34, с. 255]. Крім того, згідно ілюстрацій наведених А. Амброзом, головним обрядом поховання у тюркомовних кочівників є обряд тілопокладення, в той час як на Вознесенці, згідно описів В. Грінченка, здійснено обряд тілоспалення, що на даний момент ще був характерний для русів (друга половина X ст.) [26, с. 13].

А. Амброзом здійснена спроба заперечити факт обряду трупоспалення на тій підставі, що В. Грінченком з 52 уламків кісток 18 були ідентифіковані як конячі, про решту 34 обломків він нічого не повідомляє. На підставі цього робиться висновок, що «вероятно они неопределимы» [2, с. 208–209]. З цього приводу роз'яснення нам дає М. Міллер, свідчення якого замовчувалось у радянський період: «На самому споді під камінням було знайдено кілька незначних уламків кісток, серед них одна більшого розміру, вочевидь частина людської гомілкової кості. Уламки кісток як і деяке каміння, були обпалені. Цей факт надзвичайної ваги не був у свій час спостережений досліджувачем через що сама істота пам'ятки в цілому лишилася йому незрозумілою» [25, с. 56]. На думку М. Брайчевського упущення В. Грінченком інформації про ті 34 уламки кісток не є підставою заперечувати що на виявленому кострищі разом з конем (чи кіньми) було спалено й вершника (або вершників); «…спеціальний похорон коней без їхнього власника виглядав би досить дивно» [7, с. 180–181]. Тому твердження А. Амброза про те, що ці ями не були похованням, є безпідставними. Очевидно, що стверджувати це А. Амброза спонукала нетиповість даного поховання для тюрків. Цікавим є факт, поданий М. Міллером, що остаточно розвіює припущення Амброза. Зокрема, він не сумнівався в тому, що це князівське поховання, здійснене за обрядом тілоспалення, що зовсім не є характерним для тюрків. Крім того, саме поховання не пов'язане з городищем у той спосіб як гадав В. Грінченко [11, с. 58–59]. Тут фактично лишається додати щодо третього пункту А. Амброза про те, що обряд жертвоприношення, згідно доречних зауважень М. Міллера, був характерний і для русів (слов'ян). Крім того, доречним є зауваження професора про відсутність взаємозв'язку поховання з городищем, що знову заперечує тюркську (монгольську) інтерпретацію А. Амброза [2, с. 211–212].

Тому для того, щоб визначити хронологічні рамки та етнічну приналежність даної пам'ятки, необхідно провести аналіз речового матеріалу на підставі публікації, здійсненої В. Грінченком у 1950 р., як це робив ряд вище згаданих дослідників. Також, необхідно залучити фотозвіт археологічної експедиції 1930 р.

Першим, що найкраще піддається датуванню – це зброя і спорядження вершника, в даному випадку, стремена. Перш за все, таке уточнення хронології можливе завдяки працям А. М. Кірпічнікова, який стверджував що шабля, як вид зброї, була відома на Русі з IX ст. [16, с. 57, 61]. Шабля, як правило, використовувалась у кінному бою. Вчений відзначає що майже всі знахідки шабель територіально пов'язані з південною Руссю. За визначенням А. Кірпічнікова довжина леза досягала 1 м, вигнутість в найвищій точці 3 см, ширина від 3 до 3,7 см [16, с. 65, 67]. У свою чергу, зразки шабель, знайдених на Вознесенці, мали такі параметри: довжина з руків'ям 75, 83, 82 см (довжина руків'їв 8; 5; 11,8 см) ширина лез від 3,1 та 3 см. Якщо припустити, що дане поховання відноситься до часів Святослава Хороброго, то як аналогія до даних знахідок напрошується шабля, знайдена при розкопках Чорної Могили, а також т. зв. «шабля Карла Великого» [33, с. 35, 40]. Оскільки, приналежність Чорної Могили до часів Святослава Хороброго є неза-

перечним фактом, то варто розпочати аналіз шаблі з неї [33, с. 29]. Довжина леза без руків'я має приблизно 71 см, ширина 3 см. Якщо відняти довжину руків'їв вознесенських шабель, відповідно дістанемо ту саму довжину 74,5 і 70,5 см.

Наступна аналогія, як уже згадувалося, це т. зв. «шабля Карла Великого», що хронологічно близька до часів князя Святослава, між 80-ми роками X ст. і 20-мироками XI ст., київське походження цієї шаблі є фактично доведене [15, с. 273]. Так довжина леза без руків'я є 80 см, ширина леза – 4,5 см [15, с. 273]. У даному випадку необхідно врахувати значно кращу збереженість останнього зразка порівняно з попередніми, які ймовірно у первісному вигляді були довшими. Так із ілюстрації Б. Рибакова видно, що шабля з Чорної Могили складена з окремих фрагментів, що дає можливість припустити пропуск одного з фрагментів [33, с. 35]. У свою чергу, у фотозвіті Б. Грінченка, на одному з екземплярів шаблі бракує частини зі сторони руків'я і вістря, двом іншим бракує вістря. Щодо ширини, то А. Кірпічніков, враховуючи тенденцію кінця × початку XI ст. до її збільшення, відзначав її коливання від 3 до 4,5 см [16, с. 67]. Крім того, цікавим також є мистецький аналіз шаблі Карла Великого, на підставі якого зроблено висновок про її київське походження. А. Кірпічніков відзначає що: «…единственная сабля с очень близким орнаментом вдоль лезвия найдена в Киеве в христианском, вероятно княжеском, погребении» [15, с. 271]. Пізніше вчений уточнює датування шаблі дещо давнішим періодом, ніж правління Володимира Святославовича: «Допустим, что изготовление вещи могло относиться к несколько более раннему времени. На это указывает декоративная отделка клинка. Вдоль лезвия сабли с каждой стороны проходят золоченые полосы с гравированным орнаментом» [16, с. 65]. Не зважаючи на те, що Г. Корзухіна датує цю шаблю («саблю-меч») першою половиною XI ст., вона не відкидає ймовірності дещо ранішого датування [18, с. 85]. Згідно параметрів довжина 92 см, ширина 4,2 см, дослідниця характеризує її як шаблю-меч [18, с. 82].

Виявляється орнаментальна схожість з рослинним візерунком шкіряної обкладки піхв вознесенських шабель [11, с. 51] з окремими деталями «шаблі Карла Великого» [15, с. 274]. Цінною є деталь візерунка наконечника піхв тієї ж шаблі, що один до одного нагадує орнамент частини обгортки піхв [15, с. 274] вознесенської шаблі [11, с. 51]. Аналогічний орнамент на наконечнику піхв шаблі знайдено при розкопках слов'янського селища X ст. Алчедар (Молдавія) [29, с. 30, 58], що також виявляє стилістичну схожість у вознесенських наконечників піхв [11, с. 51].

Інші речі, знайдені у Вознесенському похованні знаходять аналогії в інших місцях Русі. Так, поясні набори, подані у фотозвіті на фото № 30 (4;7) [9, с. 176], а також у самій статті В. Грінченка [11, с. 46]. Знаходять аналогії в ливарних формочках з Києва, які знайдені у шарі X ст. [12, с. 105–106, 108, 112], також бляшка [11, с. 46] за стилем схожа на бляшку знайдену в кургані Гульбищ [33, с. 39]. Також у кургані знайдені застібки, що за орнаментом ідентичні до вознесенських бляшок [11, с. 46]. Значний інтерес становить ніж з ялинковоочковим орнаментом [11, с. 43–44]. Зразок ще одного аналогічного ножа подає Б. О. Рибаков [32, с. 13]. Такий орнамент дослідник називає «очковим»[31, с. 414]. Кістяна оправа ножа з аналогічним очковим орнаментом знайдена при розкопках у с. Дніпровському в Надпоріжжі (вище Вознесенки по Дніпру на 50 км) [6, с. 169, 177]. А. Брайчевська відносить дане поселення до X–XII ст., хоча дослідниця визнає можливість відсунути межу датування назад (кін. I тис. н. е.) [6, с. 171–172]. Найближчою аналогією до візерунку вознесенських ножів є чотирилике писало, [10, с. 18] знайдене у Преславі, зокрема Б. О. Рибаков описує: «Преславское писало четырегранно; каждая грань покрыта солярными знаками, расположенными различно, награвированы стилизированные растения» [34, с. 355–356]. Дана знахідка відноситься до X ст. [10, с. 23]. Цікаво відзначити, що

Преслав був одним із базових місць перебування руських військ під час балканських воєн князя Святослава.

У свою чергу, А. Т. Сміленко стверджує, про те, що Вознесенське поховання відноситься до VII ст. [36, с. 115]. Її твердження базується на речовій близькості однієї зі знахідок з аналогічною, знайденою у зимнівському городищі В. Ауліхом і датованою ним VII ст. [4, с. 59]. Але з цілком аргументованою критикою такого датування виступив А. І. Айбабін, який зазначає, що такого типу пряжка знайдена як у с. Зимне так і Вознесенці, побутувала в IX–XI ст. Причиною цих неточностей у визначенні хронології цієї як і усіх інших, є перекопаність культурного шару [1, с. 310, 312].

Ще одним аргументом для такого датування є кераміка. А.Т.Сміленко слідом за В. Грінченком [11, с. 62] відзначає канцерівське походження посуду знайденого на Вознесенці [36, с. 155]. Дослідниця визначає вік кераміки археомагнітним методом датування горнів Канцерівки. Даний метод має похибку до двох століть. Судячи з усього ненадійність методу розуміє і сама А. Сміленко. Тому головною аргументацією у датуванні канцерівських знахідок все ж виступає власне Вознесенка, точніше те, як вона датується В. Грінченком.

При датуванні канцерівської кераміки необхідно врахувати її аналогію з керамікою з Яцевої балки що відноситься до IX–XI ст. [36, с. 148, 166], а також аналогічних клейм на посуді у вигляді хреста [36, с. 167].

У свою чергу М. Ю. Брайчевський однозначно стверджує взаємозв'язок матеріалу Вознесенського комплексу з матеріалом пам'яток Надпоріжжя з Петрово-Свистунового і Яцевої балки [7, с. 188], які А. Сміленко датує IX – XI ст. [36, с. 163]. По суті, аналогічність канцерівської кераміки з Надпорізьким поселенням X – XII ст. відзначає і А.Т. Брайчевська [6, с. 171, 178, 179]. Аналогічної думки дотримувався Б.О. Рибаков, прив'язуючи кераміку Петрово–Свистуново з керамікою Вознесенського поховання, не зважаючи на те, що він припускав дату поховання VIII ст. [32, с. 11].

Очевидно ця та інші аналогії дали А. Т. Сміленко підставу говорити про те, що «...в пам'ятках (кераміці – А.Б.) степового Подніпров'я X–XI ст. є також елементи салтівської культури VIII – XI ст.» [36, с. 172]. Необхідно відзначити, що А. Т. Сміленко [36, с. 172, 175] і А. Т. Брайчевська відзначають взаємозвязок цього посуду, як з Салтівською культурою так і з населенням північного Кавказу [6, с. 172]. Дана культура тісно пов'язана з ясами-аланами [21, с. 138, 144, 145], яка проіснувала до кінця X ст. Тому вважаю за необхідне зв'язати дані знахідки із походами Святослава на північний Кавказ, а також переселенням частини цього населення на Подніпров'я, зокрема Надпоріжжя, повідомлення про що нам зберіг В. Н. Татіщев [40, с. 43].

Ще одним аргументом, на якому трималось припущення про датування VII–VIII ст., є знайдені трьохлопатеві вістря стріл, функціонування яких А. Мєдвєдєв відносить від I тис. до н. е. до поч. X ст. [24, с. 58]. На думку вченого трьохлопатеві вістря всіх типів виходять з ужитку на Русі до середини X ст. [24, с. 59]. Висновку А. Мєдвєдєва суперечать дві знахідки трьохлопатевих вістер у похованнях, приналежність яких до епохи Святослава є доведена; перше – це вже згадувана Чорна Могила [33, с. 40]; друге – це Галичина Могила [5, с. 6, 8]. Необхідність подальшого використання цього типу вістря обґрунтував Б. О. Рибаков їхньою функцією, що полягала у проникненні в щілини кольчуги [33, с. 40].

Безумовно, що найбільший інтерес становить зображення орла, який на думку В. Грінченка, є значком військової частин [11, с. 45, 46]. З припущенням дослідника погоджується А. Т. Сміленко [36, с. 114] та М. Міллер [25, с. 57]. Сумніви щодо приналежності даного орла до військового навершя, чи то римського, чи то візантійського, висловив Л. Мацулевич [22, с. 198]. Необхідно відзначити, що сумніви вченого йдуть всупереч його ж висновкам про саме візантійське вироб-

ництво цього орла [22, с. 189–190] на що звертає увагу А. Сміленко у своїй аргументації щодо використання орла «як значка військової частини в римську добу що міг як пережиток мати місце і в пізніший час» [36, с. 114]. Л. Мацулевич часом виготовлення орла вважає V ст. [22, с. 187]. Сам вчений погоджується, що цей орел, як військовий знак, використовувався на межі VII–VIII ст. Підставою для такого твердження є монограма, яка на його думку є ім'ям командира. Таке позначення військової частини у Візантії було характерним з VI по IX ст. Але сам автор відзначає систематичне вживання такого позначення у пізніші часи [22, с. 202]. Зокрема, в X ст., що видно з посилання на Ю. Кулаковського, що свідчить про чітку спадковість військових полків, які мали свої найменування і свою бойову історію від римських часів [38, с. 26]. Нерозривність цієї спадкоємності спостерігається і в часи імператора Маврикія (582–602), це засвідчено у «Стратегіконі» і в часи Констянтина VII Порфірородного відповідно в «De ceremonie». Зокрема, учений звертає увагу на те, що в столиці імперії при імператорі постійно перебували чотири кінні загони. Вони брали участь у поході в тих випадках коли в ролі головнокомандуючого виступав сам імператор або наближена до нього людина [38, с. 26]. До речі, такими при імператорі Іоанні I Цимісхії були стратопедарх Петро і магістр Варда Склір, що виступали проти князя Святослава у 970 році [39, с. 163].

Тим більше, що при аналізі клейма і його хронологічної приналежності він згадує ложки з аналогічним як у орла клеймом, датовані знайденою з ними візантійською монетою XI ст. імператора Костянтина X Дуки (l059–1067) [22, с. 188–189].

Ще одним аргументом на користь цього припущення є знайдений бляшаний панцир, про який В. Грінченко не подає у статті ніяких відомостей, але його зображення є у фотозвіті. Дана фотографія видана М. Відейком з подальшим коментарем як зображення обладунку воїна-кочовика [9, с. 169, 227], що не може відповідати дійсності з наступних міркувань. Так, вчені не сумніваються, що головним видом озброєння на Русі була кольчуга [17, с. 15]. Більше того, поширення бляшаного панцира («пластинчатого доспеха» по А. Кірпічнікову) більш-менш масово почалось не раніше XI ст. [17, с. 16]. Твердження про те, що бляшкова броня набула поширення вже в VII–X ст. на підставі того що виявлені 40 таких обладунків на території Русі протягом VIII–XV ст. є надто тенденційним, якщо в цій же таблиці їхнього поширення з 39 обладунків тільки 3 належали періоду VII–X ст. З них один обладунок датується X ст., дві інші датуються в діапазоні з VII по X ст. Усі інші датуються не раніше X-XII ст. [23, с. 123, 124]. Таким чином, популярність бляшкового панцера на Русі X ст. є дещо завищена. Якщо співставити тип бляшок Вознесенського панцира то він не відповідає жодному з типів знайдених на Русі, ні за формою ні за способом кріплення [23, с.120], зокрема бляшки з Білої Вежі, що за хронологією можуть відповідати часу Святослава (X–XII ст.) [17, с. 17]. Очевидно, даний Вознесенський обладунок не руського виробництва. Більшість вчених, зокрема А. Кірпічніков, звертають увагу на те, що на мініатюрах, фресках, печатках, іконах і рельєфах, обладунок такого типу зображується у вигляді луски: «Для Руси эти чешуйчастые одежды не считались реальными и объяснялись действительно сплошным влиянием византийской иконографии, для самой же Византии панцыри были обычны» [17, с. 15].

Ю. Кулаковський у своїх коментарях до «Стратегіки» Никифора II відзначає, що незважаючи на рекомендації візантійських військових трактатів одягати піхотинцям бляшкову броню [38, с. 29], вона все ж залишається яскравою ознакою важко озброєного кіннотника-катафракта і пішого стрільця [38, с. 32–33]. Дуже цікавим і показовим у цьому плані є рельєф XI ст. з Михайлівського Золотоверхого монастиря, на якому зображені два вершники-змієборця в різних типах бляшкових панцирів. Зокрема бляшки на панцері вершника, що справа, цілком нагадують тип вознесенського бляшкового обладунку [13, с. 160]. Врахову-

ючи чітко встановлену візантійську традицію в іконографії, стає очевидна візантійська приналежність вознесенського обладунку. До того ж, він не міг бути дуже віддалений у часі від Михайлівського рельєфу, а значить, відноситься десь не раніше ніж X ст., тобто цілком можлива його належність до часів Святослава. Принагідно, хотілось би відзначити певний ідейний взаємозв'язок між вершником-змієборцем і власне змієборчою символікою бойового навершя (орла) знайденого на Вознесенці.

Таким чином напрошується висновок щодо військового навершя у вигляді орла, що бореться зі змією, і даного обладунку, які могли належати елітному загону катафрактів. Даний загін нам відомий з хронік Л. Диякона і Скіліци під назвою «безсмертних», який цілком можливо, очолював стратопедарх Петро [14, с. 57, 70]. Тому, в даному випадку, в зв'язку з монограммою на грудях орла, що розшифрована, як ім'я воєначальника Петра (цілком погоджуючись з Л. Мацулевичем, що даний військовий знак не міг належати рідному брату імператора Маврикія на ім'я Петро, тим не менше, на відміну від дослідника, не виключається можливість приналежності даного знаку будь-якому іншому візантійському воєначальнику пізніших часів) [22, с. 202], хотілось би висловити наступні припущення. Цілком погоджуючись з А. Т. Сміленко, що даний орел є трофеєм, здобутим під час одного з балканських походів, вважаю його значком військової частини, яку очолював стратопедарх Петро, що був розгромлений князем Святославом [39, с. 163–164]. Ймовірність здобуття цього значка, як трофея, є дуже високою, як внаслідок військових дій 970 р., так і під час фінальної битви під Доростолом.

Датування Вознесенського поховання X ст. підтверджують й інші знахідки. Вудила знайдені В. Грінченком, найбільше підходять до II типу, які згідно класифікації А. Кірпічнікова на Русі фіксуються не раніше X ст., набуваючи максимального поширення в XII–XIII ст. [17, с. 16]. Щодо зразка стремені поданого першим [11, с. 43], то воно належить до IV типу і побутувало в основному в VII–XI ст., а то й пізніше. Друге стремено, найближче до VI типу, використовувалось на дуже широкій території, крім Русі з VII по XI ст. [11, с. 48, 49].

З другої сторони, хотілось би зауважити, що ймовірніше залишки військового спорядження (крім шабель і орнаментальних обкладок) не належали похованим. Оскільки срібний орел незалежно від його приналежності визначається як військовий трофей усіма вище згадуваними вченими, то відповідно такими самими трофеями є всі речі, знайдені у похованні [11, с.63]. А значить, вони не могли бути особистими речами похованого (чи похованих), як це стверджував В. Грінченко [11, с. 61].

Місцем виробництва більшості речей В. Грінченко визнав Візантію. Крім того, М. Міллер відзначає в характеристиці скарбу деталі, упущені В. Грінченком, зокрема, що « ...було чимало частково стоплених, або поламаних – срібних речей з яких більшість – церковне начиння: кадила, чаші, діксоси і т. п. Деякі речі не було відзначено взагалі, оскільки весь матеріал не було науково оброблено» [25, с. 57–58].

Більше того, є всі підстави припускати, що власники цих речей були принесені в жертву при здійсненні поховального обряду. Адже нема змісту везти тільки речі (зокрема стремена і вудила) без їх власників. Про «полонъ бещисленъ» взятий у греків князем-язичником Святославом нам згадує ПВЛ.

Цікаво також відзначити, що в одному з поховань, яке В. Грінченко прив'язував до скарбу [11, с. 58–59], знайдено прясельце конічної форми висотою 2 см. Виходячи з того, що прясельця теж є датуючим матеріалом, зокрема використання глиняних пряселець відбувалось включно до другої половини X ст., що надійно засвідчено знахідкою на Чорній Могилі [28, с. 25], а також враховуючи традиційну форму і розміри цього прясельця [21, с. 21], можна вважати це ще од-

ним непрямим доказом приналежності всіх цих поховань до часів князя Святослава. Адже ця форма була характерна і для шиферних овруцьких пряселець, що почали використовуватись з кінця X ст. [31, с. 221].

На даному етапі зібраний науковий матеріал про обряд поховання (зокрема руського чи то слов'янського), а також світогляд давніх русів-слов'ян, дає можливість інтерпретувати як етнічну приналежність так і світоглядний зміст цієї пам'ятки.

Однією з головних ознак слов'янського язичницького обряду поховання є насипання кургану [26, с.7]. Відсутність такого на Вознесенському похованні Г. І. Шаповалов цілком резонно пояснює що «сама Вознесенська гірка має бути своєрідним величезним природнім «курганом» на честь князя» [41, с. 40]. Згідно опису В. Грінченка можна зробити висновок, що обряд поховання здійснено шляхом тілоспалення на стороні [26, с. 13]. Вчені визначають, що даний поховальний обряд є суто слов'янським, про що вже було сказано вище. Зокрема А. Моця вважає, що цей обряд використовувався у VII–X ст., хоча ним визначається факт існування даного обряду на східних руських землях до XI ст. [26, с. 113]. Дослідник відзначає, що між тілоспаленням на місці і на стороні існує тісний генетичний зв'язок [27, с. 79]. Зміна цього обряду пов'язується перш за все розкладом общини, яка могла виконувати таку трудомістку роботу як обряд тілоспалення на стороні [27, с. 44–46]. У даному випадку, коли мова йде про поховання князя, ще й його дружиною, виконання такого обряду є цілком можливим і доречним. Крім того, саме планування Вознесенського поховання знаходить більше аналогій зі слов'янськими святилищами IX–XI ст. [30, с. 20, 37, 207], ніж з тюркськими [2, с. 205]. Аналогії з останніми скоріш за все відсутні, про що було сказано вище. Головним речовим набором слов'янських поховань, згідно визначення А. П. Моці, є присутність зброї [26, с. 14], яка в нашому випадку представлена вістрям стріл, шаблями. Також для слов'янських поховань цього періоду характерний наступний набір: кераміка, пряслиця, залізні ножі з прямою спинкою, кресало; кістяні «вістря», зокрема вістрям стріл, а також кості жертовних тварин [26, с. 23, 25, 28, 29]. Весь цей речовий матеріал присутній у Вознесенському похованні. Даний матеріал був проаналізований вище. Ще однією ознакою слов'янської належності даного поховання є знахідка корабельних цвяхів [41, с. 40]. Так описане Ібн Фабланом поховання знатного руса, згідно тверджень Б. О. Рибакова є слов'янським [33, с. 23, с. 30].

Згідно методології археологічної науки, кінцевою датою археологічного об'єкта визнається верхня хронологічна межа знахідок [7, с. 144]. Як показав аналіз речового інвентаря Вознесенського поховання, більшість знайдених у ньому речей належать до X ст. Тому визнається необхідність відсунути хронологічні рамки розкопаного В. Грінченком поховання з VII–VIII до X ст., а точніше – другої його половини. Перегляд даної хронології автоматично виключає протоболгарську інтерпретацію поховання як поховання болгарського хана Аспаруха [41, с. 40]. Навіть поверхневий аналіз самого Вознесенського поховання вказує на його слов'янський, а не тюркський характер.

Бібліографічні посилання

1. **Айбабин А. И.** Рецензия на книгу Ауліха В.В. Зимнівське городище (словянська памятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині) / А. И. Айбабин // СА., 1975. – М21.

2. **Амброз А. К.** О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре – вопрос интерпретации / А. Амброз // Древности эпохи великого переселения. – М.: Наука, 1982.

3. **Амброз А. К.** Восточноевропейские и средноазиатские степи V – первой половины VIII в. /А. Амброз // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981.

4. **Ауліх В. В.** Зимнівське городище – слов'янська памятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині / В. В. Ауліх. – К., 1972.

5. **Баран В.** Літописний курган Галичина Могила у Крилосі / В. Баран, Б. Томенчук // Галичина. – 1998. – М21. – С. 5–10.

6. **Брайчевська А.Т.** Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя / А. Т. Брайчевська. – АП., Т. XII. – 1962.

7. **Брайчевський М. Ю.** Хазарія і Русь / М. Ю. Брайчевський // Вибране. Т II. – К., 2009.

8. Брайчевський М. Ю. Аскольд – цар Київський / М. Ю. Брайчевський // Вибране. Т.II. – К., 2009.

9. **Відейко М. Ю.** Україна: від Антів до Русі / М. Ю. Відейко. – К., 2009. – 240 с.

10. **Георгиев П. Л.** Изображение на четирилико славянско божество от Преслав / П. Л. Георгиев // Археология. – 1984. М21.

11. **Грінченко В. А.** Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. / В. А. Грінченко // Археологія. – 1950. – С. 37–63.

12. **Гупало К. Н.** Набор литейных форм для поясных украшений X в. / К. Н. Гупало, Г. Ю. Ивакин // Древности среднего Поднепровья. Сборн. научн. тр. – Киев, 1981. – С. l05–112.

13. Державний історико-архітектурний заповідник «Софіївський музей». / Упорядник І. Стоцька. – К., 1984.

14. **Диакон Л.** История / Л. Диакон // пер. М.М. Кононенко. – М., 1988.

15. **Кирпичников А. Н.** Так называемая сабля Карла Великого / А. Н. Кирпичников // СА. – 1965. – № 22.

16. **Кирпичников А. Н.** Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников. – М.,1966. – Вип. I.

17. **Кирпичников А. Н.** Снаряжение всадника и боевого коня на Руси IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников. – Л., 1973.

18. **Корзухина Г. Ф.** Из истории древнерусского оружия XI в. / Г. Ф. Корзухина. – СА. – 1950., Т. XIII.

19. **Корзухина Г. Ф.** Русские клады IX–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина. – М. – Л. 1954.

20. **Лозко Г. С.** Пробуджена Енея / Г. С. Лозко. – Харків. – 2006.

21. **Ляпушкин И. И.** Памятники Салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона / И. И. Ляпушкин. – МИА, № 262, М. – Л., 1958.

22. **Мацулевич Л. А.** Войсковой знак V в. / Л. А. Мацулевич. – Византийский временник. – 1959. – Т. XVI.

23. **Медведев А. Ф.** К истории пластинчатого доспеха на Руси / А. Ф. Медведев. – СА. – 1950. – № 22.

24. **Медведев А. Ф.** Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. / А. Ф. Медведев. – М.: Наука. – 1966. – 118 с.

25. **Міллер М.** Могила князя Святослава / М. Міллер // Старожитності. – 1993. – № 27–8, 9–10.

26. **Моця А. П.** Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. / А. П. Моця. – К. – 1987.

27. **Моця А. П.** Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / А.П. Моця. – К. – 1990.

28. **Розенфельд Р. Л.** О производстве и датировке овручских пряслиц / Р. Л. Розенфельд. – СА. – 1964. – № 2.

29. **Русанова И. Л.** Древнерусское Поднестровье / И. Л. Русанова, Б. А. Тимощук. – Ужгород, 1981.

30. **Русанова И. Л.** Языческие святилища древних славян / И. Л. Русанова, Б. А. Тимощук. – М., 1993.

31. **Рыбаков Б. А.** Ремесло Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М., 1948.

32. **Рыбаков Б. А.** Уличи / Б.А Рыбаков. – КСИИМК. – 1951. – Вып. XXXV.

33. **Рыбаков Б. А.** Древности Чернигова / Б.А. Рыбаков. – МИА. – М. – Л., 1949. – № 211.

34. **Рыбаков Б. А.** Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М., 1987.

35. **Смиленко А. Т.** Находка 1928 г. у г. Новые Сенжары / А. Т. Смиленко // Славяне и Русь. – М., 1968.

36. **Сміленко А. Т.** Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.) / А. Т. Сміленко. – К., 1975.

37. **Соколова И. В.** Монеты Перещепинского клада / И. В. Соколова // Византийский временник. – М., 1993. – Т. 54.

38. Стратегика императора Никифора. Изд. Кулаковского Ю. А. – СПб., 1908.

39. **Сюзюмов М. Я.** Об источниках Льва Дьякона и Скилицы / М. Я. Сюзюмов // Византийское обозрение. – Юрьев., 1916. – Т. 2. – Вып. l. – С. 133.

40. **Татищев В. Н.** История Российская / В. Н. Татищев. – М.-Л., 1963.

41. **Шаповалов Г. І.** До питання про місце загибелі та поховання князя Святослава Ігоровича / Г. І. Шаповалов // Культурологічний вісник. – 2003. Вип. 10.

42. **Шаповалов Г. І.** Могила Святослава – в центрі Запоріжжя / Г. І. Шаповалов. – Сварог – 2003. – № 13–14.

Надійшла до редколегії 17.02.2012.

УДК 902/904

В. Н. Чхаидзе
Институт археологии РАН, г. Москва

ПОГРЕБЕНИЯ НОГАЙЦЕВ В ВОСТОЧНОМ ПРИАЗОВЬЕ И ИХ СТЕПНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Розглядаються пізньосередньовічні мусульманські поховання Східного Приазов'я, які належали Кубанським ногайцям кінця XVIII – середини XIX ст.
Ключові слова: Східне Приазов'я, кочівники, ногайці, поховання, курган.

Рассматриваются позднесредневековые мусульманские погребения Восточного Приазовья, принадлежавшие Кубанским ногайцам конца XVIII – середины XIX вв.
Ключевые слова: Восточное Приазовье, кочевники, ногайцы, погребение, курган.

In work are investigated late medieval muslim burials from East Priazovye. Burials belonged to the Kuban nogais which seven hordes in XVIII – the middle of the XIX centuries wandered at the end and conducted a settled way of life in East Priazovye.
Kew words: East Priazovye, nomad, nogais, burial.

В работе рассматриваются 523 мусульманских погребения из некрополей, открытых на 17 курганах, входивших в состав 12 курганных групп (Лебеди I и Лебеди IV, Греки II, Малаи I, Северный, Старонижестеблиевский и Старонижестеблиевский III, Коллекторский, Пилипенковский I, Тиховский, Останний, Карстовый) [9, с. 102; 31, с. 24; 10, с. 132; 20, с. 75; 7, с. 88, рис. 6.51–52; 8, с. 80]. Курганы исследовались в 70-е–80-е гг. XX в. на компактной территории Кубано-Приазовской низменности, между р. Кирпили и Ангелинским Ериком (рис. 1).

Важно отметить: несмотря на то, что некрополи находились на степных курганах и окружающем их пространстве, это – грунтовые могильники, перекрывающие более ранние курганы как наиболее удобные для обозначения погребений места – они никак не связаны с подкурганными захоронениями. При этом известно, что ногайские погребения располагались на курганах и возвышенностях для того, чтобы сократить путь правоверному в рай, обещанный ему Кораном [33, с. 188–189]. Крупные некрополи позволили выявить расположение могил рядами, вытянутыми с запада на восток. Наиболее крупный – Останний располагался в юго-западном секторе кургана.

Всего выявлено 55 мужских погребений, 63 женских, 234 детских, 21 были определены как младенческие, 150 не определены (в большинстве принадлежали половозрелым людям, а в ряде случаев сохранились фрагментарно или разрушены).

© В. Н. Чхаидзе, 2012

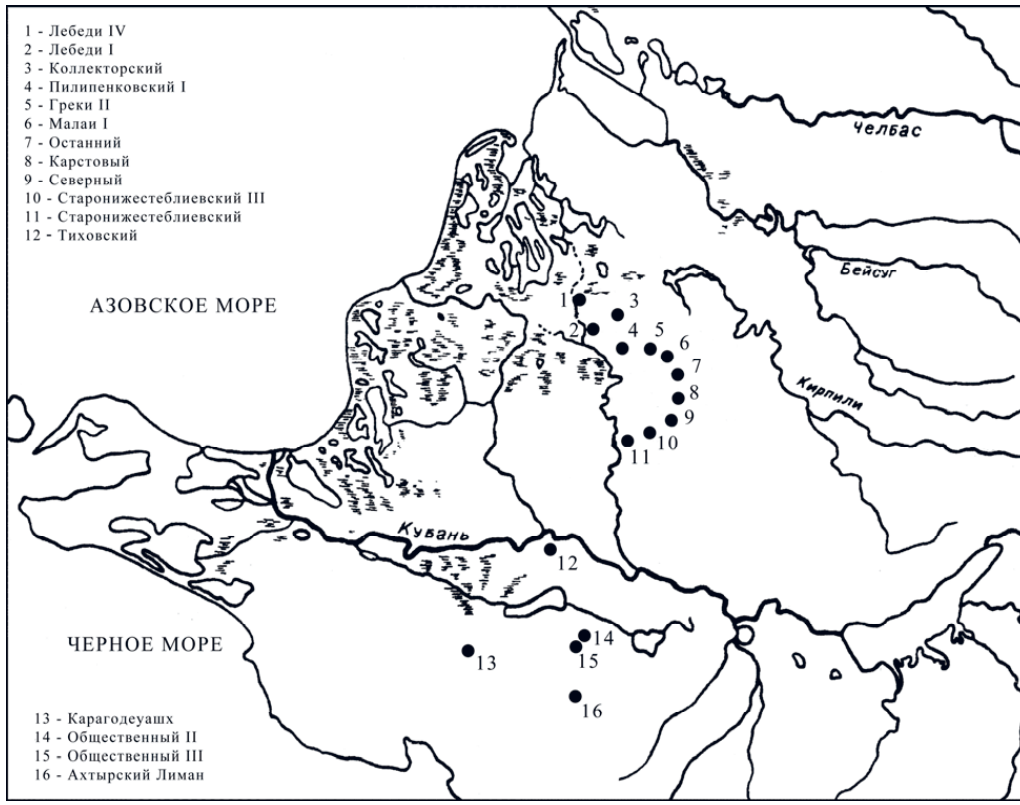

Рис. 1. Курганные группы на территории Восточного Приазовья

Данные о характере погребений и погребальном обряде сведены в таблицу 1.

Таблица 1

Данные о характере погребений и погребальном обряде

Пол погребенных	Всего	Ориентировка				Положение в могиле		Положение черепа			Погребальное сооружение		Могила	
		З	ЮЗ	СЗ	С	спина	пр. бок	прав.	лев.	затылок	гроб	перекрытие	грунт	подбой
Лебеди I. Курган 2 (1979–1980 гг.)														
Муж.	19	11	–	8	–	5	14	19	–	–	–	–	19	–
Жен.	21	9	–	12	–	6	13	19	1	1	–	–	21	–
Реб.	57	27	–	29	–	3	50 / 4*	57	–	–	–	–	57	–
Младен.	9	2	–	4	–	–	4	4	–	–	–	–	9	–
Неопр.	2	2	–	–	–	2	1	1	–	–	–	–	2	–
Итого:	**108**	**51**	**–**	**53**	**–**	**16**	**82 / 4***	**100**	**1**	**1**	**–**	**–**	**108**	**–**
Лебеди I. Курган 4 (1979 г.)														
Муж.	4	2	–	2	–	3	1	2	–	1	–	2	2	2
Жен.	1	–	1	–	–	–	1	1	–	–	–	1	–	1
Реб.	4	1	1	2	–	3	1	4	–	–	–	4	–	4
Младен.	1	1	–	–	–	–	1	1	–	–	–	1	–	1
Неопр.	1	1	–	–	–	–	1	1	–	–	–	1	–	1
Итого:	**11**	**5**	**2**	**4**	**–**	**6**	**5**	**9**	**–**	**1**	**–**	**9**	**2**	**9**

Продолжение табл. 1

Пол погребенных	Всего	Ориентировка				Положение в могиле		Положение черепа			Погребальное сооружение		Могила	
		З	ЮЗ	СЗ	С	спина	пр. бок	прав.	лев.	затылок	гроб	перекрытие	грунт	подбой
Лебеди IV. Курган 1 (1980 г.)														
Жен.	2	–	2	–	–	2	–	2	–	–	–	–	2	–
Реб.	23	7	6	5	–	16	2	14	–	4	–	–	23	–
Неопр.	41	9	11	20	1	37	1	30	1	2	–	2	39	2
Итого:	**66**	**16**	**19**	**25**	**1**	**55**	**3**	**46**	**1**	**6**	**–**	**2**	**64**	**2**
Лебеди IV. Курган 3 (1980 г.)														
Жен.	1	–	–	1	–	1	–	1	–	–	–	–	1	–
Реб.	8	4	1	2	–	4	1 /1*	5	–	–	–	–	8	–
Неопр.	3	1	1	1	–	3	–	3	1	–	–	–	1	2
Итого:	**12**	**5**	**2**	**4**	**–**	**8**	**1 / 1***	**9**	**1**	**–**	**–**	**–**	**10**	**2**
Лебеди IV. Курган 4 (1980 г.)														
Реб.	2	–	2	–	–	1	1	2	–	–	–	–	2	–
Неопр.	4	1	2	1	–	4	–	2	–	1	–	–	4	–
Итого:	**6**	**1**	**4**	**1**	**–**	**5**	**1**	**4**	**–**	**1**	**–**	**–**	**6**	**–**
Лебеди IV. Курган 8 (1980 г.)														
Реб.	15	3	1	11	–	13	1 / 2*	11	1	1	–	–	15	–
Младен.	1	–	–	1	–	1	–	–	–	–	–	–	1	–
Неопр.	19	7	3	9	–	18	1	19	–	–	–	–	19	–
Итого:	**35**	**10**	**4**	**21**	**–**	**32**	**2 / 2***	**30**	**1**	**1**	**–**	**–**	**35**	**–**
Греки II. Курган 2 (1981 г.)														
Муж.	2	2	–	–	–	1	1	2	–	–	–	–	2	–
Жен.	2	1	1	–	–	1	1	2	–	–	–	–	2	–
Реб.	6	4	2	–	–	3	3	6	–	–	–	–	6	–
Младен.	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Неопр.	1	–	1	–	–	1	–	1	–	–	–	–	1	–
Итого:	**12**	**8**	**4**	**–**	**–**	**6**	**5**	**11**	**–**	**–**	**–**	**–**	**12**	**–**
Малаи I. Курган 6 (1981 г.)														
Реб.	8	5	1	1	–	3	3	4	–	–	–	–	8	–
Младен.	1	1	–	–	–	1	–	1	–	–	–	–	1	–
Неопр.	38	9	1	20	–	18	16	23	–	4	–	–	38	–
Итого:	**47**	**15**	**2**	**21**	**–**	**22**	**19**	**28**	**–**	**4**	**–**	**–**	**47**	**–**
Малаи I. Курган 9 (1981 г.)														
Муж.	1	1	–	–	–	1	–	–	–	1	–	–	1	–
Реб.	1	–	–	1	–	–	1	1	–	–	–	–	1	–
Итого:	**2**	**1**	**–**	**1**	**–**	**1**	**1**	**1**	**–**	**1**	**–**	**–**	**2**	**–**
Северный. Курган 1 (1981 г.)														
Жен.	2	1	–	1	–	1	1	2	–	–	–	–	2	–
Реб.	8	5	–	3	–	1	4	4	–	–	–	–	8	–
Неопр.	35	12	2	21	–	31	10 / 1*	32	–	–	–	2	35	–
Итого:	45	18	2	25	–	**33**	**15 / 1***	**38**	**–**	**–**	**–**	**2**	**45**	**–**
Старонижестеблиевский. Курган 1 (1982 г.)														
Жен.	1	–	–	1	–	1	–	1	–	–	–	–	1	–
Реб.	3	2	–	1	–	1	2	3	–	–	–	–	3	–

Окончание табл. 1

Пол погребенных	Всего	Ориентировка				Положение в могиле		Положение черепа			Погребальное сооружение		Могила	
		З	ЮЗ	СЗ	С	спина	пр. бок	прав.	лев.	затылок	гроб	перекрытие	грунт	подбой
Неопр.	2	2	–	–	–	2	–	2	–	–	–	–	2	–
Итого:	**6**	**4**	**–**	**2**	**–**	**4**	**2**	**6**	**–**	**–**	**–**	**–**	**6**	**–**
Коллекторский. Курган 2 (1983 г.)														
Муж.	6	5	1	–	–	2	4	6	–	–	–	1	5	1
Жен.	8	3	4	1	–	2	6	7	–	–	–	–	7	1
Реб.	17	6	8	3	–	7	10	13	1	2	–	2	13	4
Младен.	1	–	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1	–
Неопр.	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Итого:	**33**	**15**	**14**	**4**	**–**	**12**	**20**	**26**	**1**	**2**	**–**	**3**	**27**	**6**
Пилипенковский I. Курган 5 (1984 г.)														
Реб.	**1**	**–**	**–**	**1**	**–**	**1**	**–**	**1**	**–**	**–**	**–**	**–**	**1**	**–**
Тиховский. Курган 1 (1984 г.)														
Реб.	2	–	2	–	–	2	–	2	–	–	–	–	2	–
Неопр.	1	–	1	–	–	1	–	1	–	–	–	–	1	–
Итого:	**3**	**–**	**3**	**–**	**–**	**3**	**–**	**3**	**–**	**–**	**–**	**–**	**3**	**–**
Останний. Курган 1 (1985 г.)														
Муж.	21	7	1	13	–	9	12	20	–	1	–	–	21	–
Жен.	25	9	–	16	–	15	9	21	–	–	–	–	25	–
Реб.	78	25	3	36	–	23	31	49	–	2	–	–	78	–
Младен.	7	1	1	2	–	1	1	3	–	–	–	–	7	–
Неопр.	2	–	–	1	–	–	1	1	–	–	–	–	1	1
Итого:	**133**	**42**	**5**	**68**	**–**	**48**	**54**	**94**	**–**	**2**	**–**	**–**	**132**	**1**
Карстовый (1986 г.)														
Муж.	**1**	**–**	**–**	**1**	**–**	**1**	**–**	**1**	**–**	**–**	**–**	**–**	**1**	**–**
Старонижестеблиевский III. Курган 1 (1989 г.)														
Муж.	1	1	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–	1	–
Реб.	1	–	1	–	–	–	1	1	–	–	–	–	1	–
Итого:	**2**	**1**	**1**	**–**	**–**	2	2	2	–	–	–	–	2	–
Всего:	523	192	62	231	1	255	211 / 8*	409	5	19	–	16	503	20
%	100	36,7	11,8	44,1	0,1	48,7	40,3/1,5	78,2	0,9	18,1	0	3	96,1	3,8

* – скорченно на правом боку

Погребения совершены на глубине от 0,20 м до 2,10 м, в среднем – 1,30–1,50 м. Абсолютное большинство могил – обычные узкие грунтовые ямы. Контуры имели в основном подпрямоугольную форму, реже подтрапециевидную или овально-вытянутую (рис. 2.1). Ям с подбоем зафиксировано лишь 20. Подбой находился в южной стенке могилы (рис. 2.3–4).

Вход в подбой закладывался деревянными досками или плахами, поставленными вертикально или под небольшим наклоном. Интересно отметить подбойную могилу 3 на кургане 4 могильника Лебеди I: здесь сам подбой сделан к северу от входа, а не к югу, как во всех остальных погребениях. Лишь в 2 случаях (могильник Северный) погребения в обычных могильных ямах были перекрыты деревом и корой с камышом (рис. 2.2). Погребения в гробах совершенно отсутствуют.

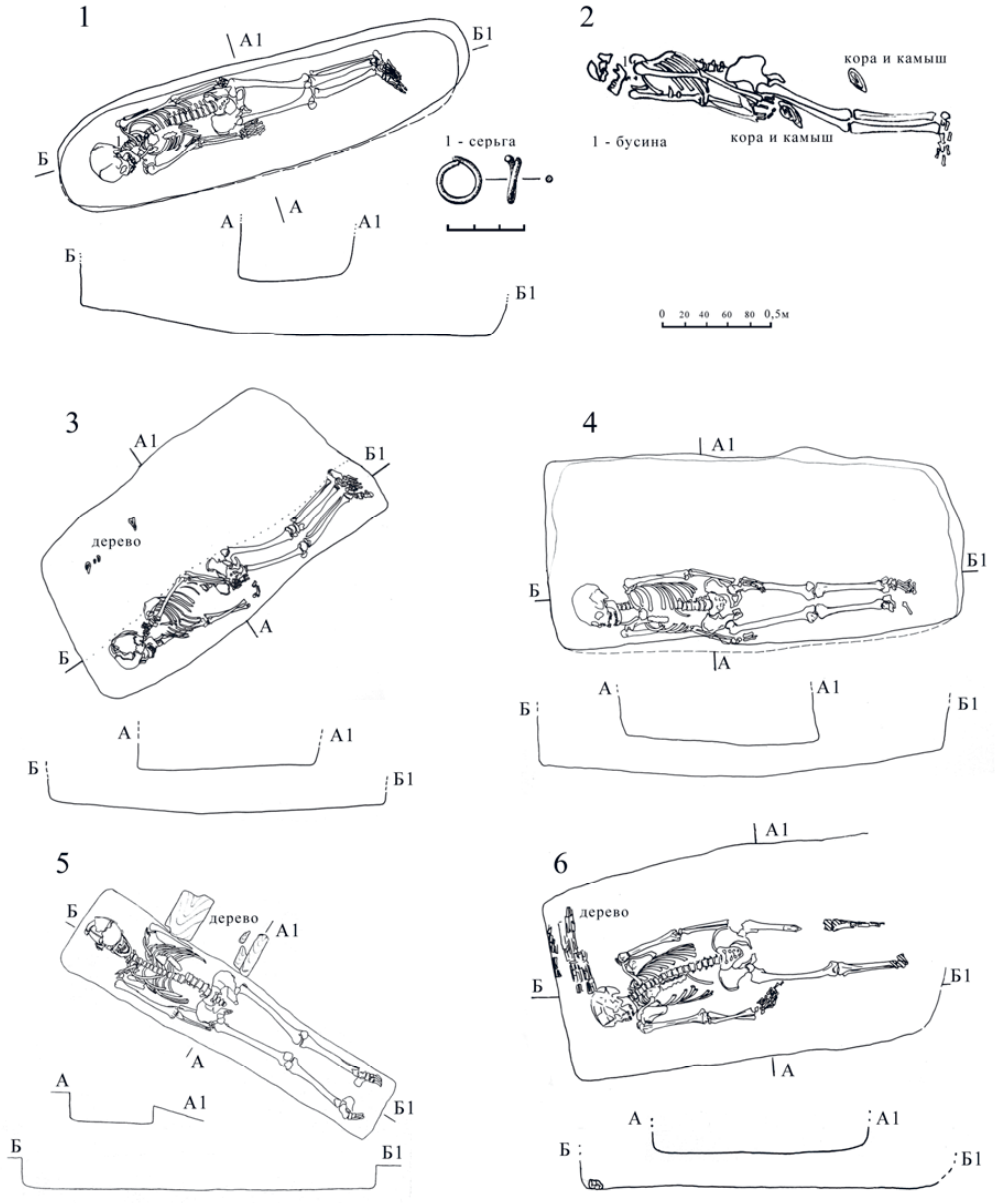

Рис. 2. Планы погребений

1 – Малаи I. Курган 6. Погребение 13. 2 – Северный. Курган 1. Погребение 26.
3 – Коллекторский. Курган 2. Погребение 20. 4 – Коллекторский. Курган 2. Погребение 34.
5 – Общественный II. Курган 6. Погребение 11. 6 – Карагодеуашх. Погребение 4

Все захоронения совершены по обряду трупоположения. В большинстве погребенные лежат головой на СЗ, реже – на запад или с отклонением к ЮЗ. Отмечен лишь один случай, когда погребенный лежал головой на север. Большая часть погребенных покоились вытянуто на спине, с разворотом верхней части туловища на правый бок, другие погребенные положены непосредственно на правый бок. Очень многие погребения носят следы тугого пеленания, изредка были связаны лишь ноги. Лишь 8 погребенных лежали на правом боку скорченно. В абсолютном большинстве случаев положение черепа – на правом виске, ли-

цевой частью к югу. В 19 погребениях череп находился на затылочных костях, в 5 – череп обращен влево, лицевой частью к северу. Позиции рук и ног варьируются. Встречено лишь одно погребение с руками на груди и кистями под подбородком. Погребения безинвентарные. Всего найдено 3 серьги, 2 кольца, 6 бусин.

Наличие подбоев, положение погребенных на спине с полуразворотом туловища на правый бок или непосредственно на правом боку, западная ориентировка с сезонными отклонениями, поворот головы к югу, к кибле*, следы пеленания, отсутствие погребального инвентаря, позволяют говорить о совершении погребений согласно канонам мусульманской обрядности. При этом, положение погребенного лицом вверх является распространенным и встречается как в мусульманских погребениях, так и в захоронениях с отклонениями от исламских канонов [7, с. 131].

Относительно этнической принадлежности и датировки некрополей, их исследователи предположительно высказывались в пользу адыгского или ногайского населения XVII–XVIII вв. [9, с. 102; 10, с. 132]. Ранее мы также предполагали их принадлежность либо адыгам-натухаевцам, либо разнородному населению, входившему в состав Ногайской орды [26, с. 375].

Известно, что основной территорией проживания северо-западных адыгов в позднем средневековье являлось Закубанье, тогда как в прикубанских степях кочевали Ногайские орды [2, с. 204; 24, с. 95, 118; 13, с. 28–39; 3]. Однако ногайцы проживали и совместно с адыгами. По сообщению Эвлия Челеби, одно из адыгских «племен» шегаке породнились с ногайцами племени чобан. Ногайцы «установили юрты в стране шегаков.., жили там и кочевали в горах и степях, имея десять тысяч шатров» [32, с. 52]. При этом адыгское население не являлось кочевым, население же ногайских орд было именно кочевническим [23, с. 45]. Изучение средневековых кочевнических материалов показывает, что кочевнические памятники вплоть до XIV–XV в. известны только в Прикубанье, в то время как Закубанье проживали в это время предки адыгов [29, с. 127, рис. 1].

Обратимся к закубанским степным курганам, на которых так же выявлены мусульманские некрополи. В 1986–1988 гг. здесь были исследованы курганный могильник Общественный II, грунтовый могильник Общественный III и курганы Ахтырский Лиман и Карагодеуашх (рис. 1). Выявлено 43 погребения, данные о которых приведены в таблице 2.

Таблица 2

Данные о характере погребений и погребальном обряде

Пол погребенных	Всего	Ориентировка				Положение в могиле		Положение черепа			Погребальное сооружение		Могила	
		З	ЮЗ	СЗ	С	спина	пр. бок	прав.	лев.	затылок	гроб	перекрытие	грунт	подбой
Общественный II. Курган 5 (1986 г.)														
Неопр.	**2**	**1**	**–**	**1**	**–**	**2**	**–**	**1**	**–**	**–**	**–**	**–**	**2**	**–**
Общественный II. Курган 6 (1986 г.)														
Реб.	1	–	–	1	–	1	–	–	–	1	–	–	1	–
Неопр.	8	1	–	7	–	7	1	1	1	4	–	3	5	3
Итого:	**9**	**1**	**–**	**8**	**–**	**8**	**1**	**1**	**1**	**5**	**–**	**3**	**6**	**3**
Общественный II. Курган 8 (1986 г.)														
Реб.	2	–	1	1	–	2	–	–	1	1	–	–	2	–

*Кибла (араб. قِبْلَة «направление», «то, что находится напротив») – в Исламе направление на Каабу в г.Мекка, соблюдаемое во время совершения молитвы и отправления ряда ритуалов.

Окончание табл. 2

Пол погребенных	Всего	Ориентировка				Положение в могиле		Положение черепа			Погребальное сооружение		Могила	
		З	ЮЗ	СЗ	С	спина	пр. бок	прав.	лев.	затылок	гроб	перекрытие	грунт	подбой
Неопр.	3	–	1	2	–	3	–	–	2	1	–	–	3	–
Итого:	**5**	**–**	**2**	**3**	**–**	**5**	**–**	**–**	**3**	**2**	**–**	**–**	**5**	**–**
Общественный III (1986 г.)														
Реб.	1	–	–	1	–	1	–	1	–	–	–	–	1	–
Неопр.	2	–	–	2	–	2	–	–	–	–	–	–	2	–
Итого:	**3**	**–**	**–**	**3**	**–**	**3**	**–**	**1**	**–**	**–**	**–**	**–**	**3**	**–**
Ахтырский Лиман. Курган 1 (1986 г.)														
Реб.	12	7	4	1	–	12	–	6	1	4	–	2	10	2
Неопр.	9	6	2	1	–	9	–	3	1	4	–	1	8	1
Итого:	**21**	**13**	**6**	2	–	21	–	9	2	8	–	3	18	**3**
Карагодеуашх (1988 г.)														
Неопр.	**3**	**1**	**–**	**2**	**–**	**3**	–	3	–	–	–	1	1	1
Всего:	43	16	8	19	–	42	1	15	6	15	–	7	36	7
%	100	37,2	18,6	44,1	0	97,6	2,3	34,8	13,9	34,8	0	16,2	83,7	16,2

Глубина погребений, узкие прямоугольные могильные ямы, подбои в южной стене с наклонным перекрытием, в целом соответствуют некрополям Восточного Приазовья. Погребения также совершены по мусульманскому обряду. Основные отличия заключаются в положении погребенных, при положении на спине отсутствует полуразворот на правый бок (рис. 2.5–6). Также отличается положение головы погребенных – более трети из них лицевой частью черепа обращены к кибле, столько же уложены черепом на затылок. 13,9 % погребенных обращены лицевой частью на север. Отсутствуют следы пеленания. В 13 погребениях присутствует погребальный инвентарь – ножи у пояса, керамика [22, с. 88, 157, 190, табл. 10]. Признаки, не соответствующие канонам ислама, могут объясняться пережитком языческих обычаев, достаточно характерных для адыгов вплоть до Новейшего времени. Однако, ключевую роль в решении вопроса о принадлежности рассмотренных мусульманских грунтовых могильников закубанским ногайцам или адыгам должны сыграть результаты антропологических исследований.

Между тем, достаточно близкими погребениям Восточного Приазовья являются погребения калаусских ногайцев, открытые в могильниках Ипатово-3 и Барханчак-2 на Ставрополье. В Ипатово-3 могилы также располагались рядами, а сам некрополь занимал юго-западный сектор кургана, откуда открывался вид по направлению к Мекке. Простые грунтовые ямы и ямы с подбоями в южной стенке аналогичны восточноприазовским. Основное отличие – преобладание ступенчатых перекрытий кирпичами; деревянных перекрытий в Ипатово меньше. Положение умерших также соответствует погребенным в Восточном Приазовье [5, с. 25-31].

Такие же ногайские погребения, характеризующиеся аналогичным погребальным обрядом, присутствуют на всей территории Степи. Территориально близким к Восточному Приазовью является Таманский полуостров, где исследованы некрополи – Красноармейский [26, с. 374–375], Старотитаровский II [27, с. 89–94, рис. 1–4],остатки временного поселения Волна-6 [30, с. 145–149]. Аналогичные погребальные памятники ногайцев известны в верховьях Кубани [2, с. 252; 16, с. 126-132; 4, с. 21]; в Подонье – могильник Попова, где под курганами обнаружены остатки мазаров [21, с. 118], Арпачин II [28, с. 180–181, рис. 20]; в

Запорожье – курган Бердянский [25, с. 420–421], Великознаменские [5, с. 89-90], Мамай-Гора [6, с. 258–272б табл. 1]; на Херсонщине [15, с. 52; 14, с. 206–207, 218, 225] и др.

Близки рассматриваемым комплексам и памятники ногайцев Буджакской орды XVI – XVIII вв. в Пруто-Днестровье [12, с. 132–139; 1, с. 228], в частности могильник XVIII – начала XIX вв. Брусучены, где погребенные лежали на спине, головами на запад с отклонениями, лицами к кибле, в овальных или трапециевидных ямах или в гробах; отмечается повальная детская смертность [11, с. 174].

В данной связи отметим еще один немаловажный момент, который сближает захоронения из Восточного Приазовья со степными ногайскими погребениями – это данные антропологии. По палеоантропологическим материалам некрополей Лебеди I и Малаи I уже был проведен демографический анализ, показавший, что среди погребенных велика вероятность смерти в возрастном интервале 15–24 года, что можно объяснить традиционным для мусульманского общества ранним возрастом вступления женщин в брак и значительными биологическими нагрузками на женское население. Также высокая смертность взрослых могла быть связана с «катастрофическими» событиями – неурожаями, эпидемиями, войнами [18, с. 199–203, рис. 2, 6–7, табл. 6, 9]. В целом, подобная смертность характерна и для остальных некрополей Восточного Приазовья. Еще один общий показатель – чрезвычайно высокая детская смертность (табл. 1). Такие же показатели отмечены в Ставропольских [19, с. 32, 35], Запорожских [14, с. 207, 216, 225, 227] и Пруто-Днестровских [12, с. 139 – 147] некрополях. Отсутствие должных санитарно-гигиенических норм, вызывающие болезни и эпидемии, по-видимому, являлись общими для степных ногайских орд.

Таким образом, мы считаем, что рассмотренные некрополи принадлежали Кубанским ногайцам, семь орд которых в конце XVIII в. кочевали и вели оседлый образ жизни именно в Восточном Приазовье [17, с. 589 – 590]. Ставропольские могильники датированы XVIII – серединой XIX вв. и этим же временем могут быть датированы и ногайские погребения Восточного Приазовья.

Безусловно, высказанные здесь положения требуют дальнейших разработок, прежде всего – с привлечением новых материалов и обязательным антропологическим изучением погребенных.

Библиографические ссылки

1. **Агульников С. М.** Исследования курганов на левобережье Днестра / С. М. Агульников, Е. Н. Сава. – Кишинев, 2004.

2. **Алексеева Е. П.** Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. (Вопросы этнического и социально-экономического развития) / Е. П. Алексеева. – М., 1971.

3. **Алиева С. И.** К истории изучения ногайцев XV – начала XX века на Кубани (материалы для историографического обзора) / С.И. Алиева. – Армавир, 1997.

4. **Алиева С. И.** К проблеме идентификации археологических памятников ногайцев на Кубани / С. И. Алиева // Четвертые чтения по археологии Средней Кубани. – Армавир, 1997. – С. 20–21.

5. **Андрух С. И.** Великознаменские курганы (№ 14–15) / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев, Г. И. Шахров. – Запорожье, 1995.

6. **Андрух С. И.** Могильник Мамай-Гора. Книга IV / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. – Запорожье, 2009.

5. **Бабенко В. А.** Археологическая характеристика и этническая атрибуция мусульманских кладбищ из курганных могильников Ипатово-3 и Барханчак-2 / В. А. Бабенко, А. Б. Белинский, А. А. Калмыков // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Вып. IV. Антропология ногайцев. – М., 2003. – С. 20–31.

7. **Васильев Д. В.** Ислам в Золотой Орде. Историко-археологическое исследование / Д. В. Васильев. – Астрахань, 2007.

8. **Васильев Д. В.** Исламизация и погребальные обряды в Золотой Орде (археолого-статистическое исследование) / Д. В. Васильев. – Астрахань, 2009.

9. **Гей А. Н.** Работы Понурского и Цимлянского отрядов Северокаказской экспедиции / А. Н. Гей // АО 1979 года. – М., 1980. – С. 102–103.

10. **Гей А. Н.** Работы в зоне Понуро-Калининской оросительной системы / А. Н. Гей, О. И. Сатеев, О. А. Ульянова // АО 1985 года. – М., 1987. – С. 132–133.

11. **Добролюбский А. О.** Материалы к истории изгнания ногайских кочевников из Причерноморья и Приазовья (конец XVIII – начало XIX вв.) / А. О. Добролюбский, И. А. Смирнов // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов. – Донецк, 1989. – С. 173–175.

12. **Добролюбский А. О.** Погребальные памятники Буджакской орды / А. О. Добролюбский, Л. В. Субботин, С. П. Сегеда // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев, 1988. – С. 131–144.

13. **Калмыков И. Х.** Ногайцы. Историко-этнографический очерк / И. Х. Калмыков, Р. Х. Керейтов, А. И. Сикалиев. – Черкесск, 1988.

14. **Круц С. И.** Антропологическая характеристика ногайцев XVI–XVIII вв. / С. И. Круц // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Вып. IV. Антропология ногайцев. – М., 2003. – С. 206–239.

15. **Малюкевич А. Е.** Раскопки усатовского кургана № 1 в селе Молога / А. Е. Малюкевич, Л. В. Субботин // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – Київ, 2002. – С. 50–52.

16. **Нарожный Е. И.** Л. П. Семенов и изучение ранней истории ногайцев / Е. И. Нарожный // Научное наследие Л. П. Семенова и проблема комплексного изучения литературы и культуры Северного Кавказа – Орджоникидзе, 1988. – С. 125–133.

17. Пределы кочевья Кубанцев с Российскими владениями в 1789 году // ЗООИД. Том 3. – Одесса, 1853. – С. 589–590.

18. **Романова Г. П.** Демографический анализ палеоантропологических материалов могильника Лебеди III / Г. П. Романова // Древности Северного Кавказа. (Материалы работ Северокавказской экспедиции). Археологические открытия на новостройках. Вып. 1. – М., 1986. – С. 195–203.

19. **Рыкушина Г. В.** Демографическая структура калаусских ногайцев (по материалам могильника XVIII–XIX вв. Ипатово-3) / Г.В. Рыкушина // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Вып. IV. Антропология ногайцев. – М., 2003. – С. 77–82.

20. **Савченко Е. И.** Итоги работы Красноармейского отряда в 1989 г. / Е. И. Савченко // Археологические раскопки на Кубани в 1989–1990 годах. – Ейск, 1992. – С. 73–75.

21. **Савченко Е. И.** Исследования Верхнесальского отряда / Е. И. Савченко, Г. Е. Афанасьев // АО 1976 года. – М., 1977. – С. 117–119.

22. **Сорокина И. А.** Курганные могильники Закубанья / И. А. Сорокина. – Краснодар, 2001.

23. **Трепавлов В. В.** Тюркские народы средневековой Евразии. Избранные труды / В. В. Трепавлов. – Казань, 2011.

24. **Федоров Я. А.** Историческая этнография Северного Кавказа / Я. А. Федоров. – М., 1982.

25. **Чередниченко Н. Н.** Раскопки большого скифского кургана в Приазовье / Н. Н. Чередниченко, Е. Е. Фиалко, Н. В. Ковалев // АО 1978 года. – М., 1979. – С. 419–421.

26. **Чхаидзе В. Н.** Мусульманский могильник у пос. Красноармейский на Таманском полуострове / В. Н. Чхаидзе // Отражение цивилизационных процессов в археологических культурах Северного Кавказа и сопредельных территорий. Юбилейные XXV «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. – Владикавказ, 2008. – С. 374–375.

27. **Чхаидзе В. Н.** Кочевнические погребения из раскопок Старотитаровского II курганного могильника на Таманском полуострове / В. Н. Чхаидзе // Археологический журнал. № II. – Армавир, 2008. – С. 89–94.

28. **Чхаидзе В. Н.** Средневековые кочевнические погребения в Нижнем Подонье (курганный могильник Арпачин II) / В. Н. Чхаидзе, И. А. Дружинина // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Вып. 11. – Армавир, 2010. – С. 170–206.

29. **Чхаидзе В. Н.** Военная организация кочевников степей Предкавказья в XII–XIV веках / В. Н. Чхаидзе, И.А . Дружинина // Диалог городской и степной культур на евра-

зийском пространстве. Материалы V международной конференции, посвященной памяти Г. А. Федорова-Давыдова. – Казань–Астрахань, 2011. С. 127–129.

30. **Чушкин А. Э.** К вопросу о фаунистическом составе поселения «Волна-6» / А.Э. Чушкин, А.В. Кондрашов // «Фелицынские чтения» (IX). – Краснодар, 2007. – С. 145–149.

31. **Шаталин Ю. А.** Курган у ст. Старонижестеблиевской / Ю. А. Шаталин // Материалы к научно-практическому семинару археологов. – Краснодар, 1984. – С. 24–25.

32. **Эвлия Челеби.** Книга путешествия. Вып. 2. / Эвлия Челеби. – М., 1979.

33. **Ярлыкапов А. А.** Похоронно-поминальный обряд степных ногайцев в прошлом и настоящем (XIX – 80-е годы XX века) / А. А. Ярлыкапов // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. IV. – М., 2001. – С. 182–197.

Надійшла до редколегії 28.02.2012.

УДК 902/904

О. В. Харитонова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗМІНА ПРОВІДНИХ ФОРМ СКЛЯНОГО ПОСУДУ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ВЖИТКУ ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ XVI – XVIII СТ.

Розглядаються тенденції зміни провідних форм скляного посуду індивідуального вжитку XVI – XVIII ст.

Ключові слова: гутне скло, форма, посуд індивідуального вжитку, технологія виробництва.

Рассматриваются тенденции изменений основных форм стеклянной посуды индивидуального применения XVI – XVIII вв.

Ключевые слова: гутное стекло, форма, посуда индивидуального употребления, технология изготовления.

The author considers issues of changes of main forms of glass tableware of individual use of XVI – XVIII c.

Key words: Hutta glass, form, tableware of individual use, technology of making.

Зміна тенденцій європейської моди та технологічні досягнення зумовили розвиток форм посуду для індивідуального вжитку, який налічував кілька відділів: склянки, кухлі, чарки, кубки, келихи, бокали, стопки, шкалики тощо (табл. 1).

Склянки, які були у широкому вжитку, виготовлялися зі світлого чи «зеленої води» скла і мали увігнуте до середини (XVII – перша половина XVIII ст.) або пласке (перша половина – кінець XVIII ст.) дно. Відомі як звичайні так і спеціальні пивні склянки. Вони часто прикрашалися наліпами у вигляді вузьких смуг із защипами по стінках і широких смуг – по краю денець, або скляними наліпами-розетками по стінках у вигляді квітів, хрестів.

Кухлі були подібними до склянок, із простою однострічковою ручкою або профільованою, двох- чи трьохстрічковою. Теж прикрашалися наліпами із защипами по стінках і краю денець (вузькими або широкими смугами) чи наліпами-розетками на стінках у вигляді квітів, хрестів [14, с. 112 – 114].

Чарки, стопки, шкалики, широко застосовуються починаючи з XVIII ст. Трапляються чарки і стопки з однією чи навіть «о двух ручках».

Відомі також такі форми, як питуни, братини і поставці, а для соціальної верхівки суспільства – козацької старшини, магнатів, духовенства – виготовляли-

© О. В. Харитонова, 2012

Таблиця 1

Хронологія змін провідних форм посуду для індивідуального вжитку*

	XVI – друга половина XVII ст.		Друга половина XVII ст. – перша половина XVIII ст.		Друга половина XVIII ст.	
Категорія	**Форма**	**Назва та опис**	**Форма**	**Назва та опис**	**Форма**	Назва та опис
посуд для індивідуального вжитку	**Вихідна форма** 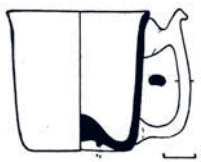 1	склянка циліндрична, з ручкою прикрашеною виступами –защипами	**Варіант від № 1** 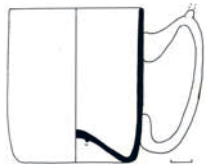 7	склянка циліндрична, з ручкою прикрашеною виступами – защипами	Варіант від № 1 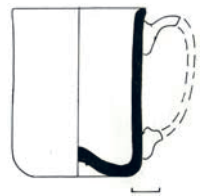 15	склянка циліндрична з ручкою
	Похідна форма від № 1 2	склянка товстостінна циліндрична на розеткоподібній підставці	**Варіант від № 2** 8	склянка конусовидна з фігурною ручкою. На круглому піддоні	**Варіант від № 2** 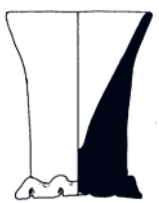 16	склянка циліндрична розширена догори, на розетко-подібній підставці
	Похідна форма від № 2 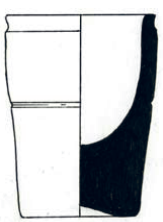 3	склянка товстостінна циліндрична	**Варіант від № 3** 9	склянка циліндрична	**Варіант від № 3** 17	склянка циліндрична

Продовження табл. 1

	XVI – друга половина XVII ст.		Друга половина XVII ст. – перша половина XVIII ст.		Друга половина XVIII ст.	
Категорія	**Форма**	**Назва та опис**	**Форма**	**Назва та опис**	**Форма**	Назва та опис
			Похідна форма від № 2 10	стопка циліндрична розширена догори	**Похідна форма від № 1. Варіант від № 7** 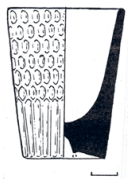 18	стопка циліндрична з ручою
	Похідна форма від № 1 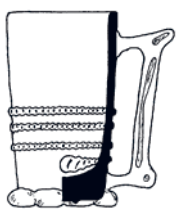 4	кухоль з подвоєною ручкою, стінки якого прикрашені ліпними гофрованими смугами; на розеткоподібній підставці	**Варіант від № 4** 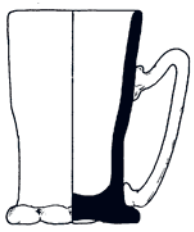 11	кухоль з подвоєною ручкою на кільцевій підставці	**Варіант від № 4** 19	кухоль на кільцевій підставці
	Похідна форма від № 8 5	кубок із безбарвного скла	**Варіант від № 5** 12 12а	кубок із безбарвного скла, з наліпним скляним оздобленням	**Варіант від № 5** 20	кубок із безбарвного скла, з наліпним оздобленням

	XVI – друга половина XVII ст.		Друга половина XVII ст. – перша половина XVIII ст.		Друга половина XVIII ст.	
Категорія	**Форма**	**Назва та опис**	**Форма**	**Назва та опис**	**Форма**	Назва та опис
			Похідна форма від № 5 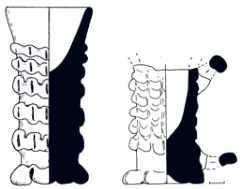 13 13а	чарка,оздоблена дрібногофрованою стрічкою, з круглим розетко-подібним денцем. Висота – 15 см	**Варіант від № 5** 21	чарка, висота – 10 см
	Похідна форма від № 5 6	келих з циліндричною ніжкою на круглому піддоні	**Варіант від № 6** 14 14а	35. бокал; 35а келих з циліндричними ніжками на круглому піддоні	**Варіант від № 6** 22	келих з циліндричною ніжкою на круглому піддоні

*В таблиці матеріал нумерується за зміною форм у межах відділу та подається за зміною форм у часі.

ся кубки, келихи, пугари, бокали, вузькі та видовжені бокали-флейти, «вівати» та інші питні посудини [11, с. 46 – 49], котрі були різновидами вищевказаних форм [2; 3, с. 129 – 140; 15; 18, с. 125 – 127].

Наприкінці XV та в XVI ст. техніка виробництва скла в Україні, його якість удосконалюються. Українські майстри, зберігаючи давні місцеві традиції, сприймали і творчо використовували досягнення венеціанського і чеського скла. Стінки посуду стають тоншими, по відношенню до маси скла збільшується місткість посудин, поліпшуються його форми й оздоблення. Як і до цього, техніка ручного видування сполучається з ліпленням та витягуванням. Серед декоративних елементів найчастіше зустрічаємо гофровані стрічки та джгути. У посуді для індивідуального вжитку застосовують ліплені й профільовані ручки, деякі з них мають виступи на прямокутних згинах. У художній обробці гарячого скла знаходять широке застосування шаблони для профільованих елементів, щипці з фігурними кінцями та інші інструменти й пристрої [12]. Саме в цей час формуються особливості українського гутного скла, в якому знайшли яскравий відбиток ужиткові потреби та естетичні уподобання.

У XVII ст. розширився асортимент скляного посуду. Поліпшилися його вжиткові й художні якості. Вироблялися різноманітні за призначенням посудини для пиття: склянки, кухлі, келихи, чарки на ніжці. Склянки (скляниці) злегка конічної форми, без прикрас, або «пасгласи», прикрашені вузенькими горизонтально накладеними нитками декоративним зубчастим коліщатком. Нижні частини склянок обгорталися гарячим склом, із якого вдавлюванням формувалися пелюстки, що додавали їм стійкості і приховували слід від понтії, виступаючи нижче денця [16, с. 74]. Цим прийомом усувалася необхідність шліфування дна, що в той час вимагало значних затрат праці. Популярними були циліндричні й конічні кухлі для пива. Циліндричні, на розчленованих пелюстками піддонах, мають прямокутної форми ручки з характерними ріжками, відтягнутими за допомогою пінцета, що надає їм готичного характеру [17, с. 38]. Конічні кухлі мають, як кажуть склодуви, розведений «капелюхом» п'ятачок, зформований з приліпленої до дна невеличкої баночки.

Перелічені вище типи виготовлюваного в Україні у XVI – XVII ст. скляного посуду, а саме – різноманітні келишки, бокали і склянки – відомі в склоробстві всієї Європи. Ці форми диктував сам матеріал, природні властивості якого залишались завжди і всюди незмінними. На особливості їх стилю впливало своєрідне трактування загальних пропорцій, застосування різноманітних традиційних прийомів виготовлення конструктивних деталей, декоративна обробка тощо – все це залежало від умов місця і часу [8, с. 47].

Розглянемо вироби, характерні для Правобережжя які можна віднести до типу згадуваних простих скляниць. Келишок, знайдений поблизу русла р. Глушця в Луцьку, видутий без форми з яскраво-зеленого прозорого скла. Для вільновидувного виробництва келишків найбільш складною є конструкція нижньої частини, яка визначає побудову всієї посудини. У даному експонаті приваблює увагу спосіб формування денця, яке виконане прийомами, характерними для давньоруських скляних келишків з увігнутою досередини, аж до зіткнення з бічними стінками, нижньою частиною. У цій деталі, яка повторюється і в багатьох інших українських скляних виробах XVI – XVII ст., слід вбачати одну з еволюційних ліній утворення різних форм скляного посуду, яка бере початок ще в XI – XIII ст. Нове в розглядуваній формі – це спроба випрямити контур і зменшити перехват – тенденція, повний розвиток якої створить сучасну циліндричну або злегка конічну склянку. Інший келишок [5, с. 32], також знайдений у руслі р. Глушця, виготовлений з такого ж матеріалу. Відігнуті вінця цієї посудини нагадують тюльпаноподібний келих XIII ст. з Галицького поховання [7, с. 109]. На відміну від формованого з однієї заготовки скла першого келишка ця посудина виготовле-

на за три прийоми: 1) видуванням чаші, 2) ліпленням короткого стовпчика-ніжки, 3) встановленням посудини з ніжкою на кружок підставки, виконаний розкачуванням гарячого скляного тіста. У результаті перед нами – сучасна чарка на ніжці в своєрідному, ще не досить сміливому виконанні склодува XVI ст. Крім описаних вище, зустрічається ще й третій варіант келихів з масивним пласким дном, що забезпечує стійкість посудини. Нижня частина має часом ще й додаткове оздоблення у вигляді ліпних вінець (розкопки О. Прусевича у Корці, 1928 р. Колекція Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН України) [13, с. 12].

Визначними пам'ятками українського художнього скла XVII ст. є келихи та бокали на ніжці. Незважаючи на складні, багаті та цілком розвинуті форми і різноманітні пластичні прикраси, ці посудини в деталях також мають цілий ряд традиційних рис, які сягають часів Київської Русі [6, с. 305; 19, с. 81 – 84]. Бокал луцької збірки особливо привертає увагу формою ніжки. Стовпчик, як і на гладеньких посудинах, короткий, але, щоб бокал був стрункішим, майстер зробив підставку, виготовлення якої являє собою комбінацію двох прийомів, розглянутих раніше: розкочування плаского кружка і вдавлення досередини дна виробу. Висока і вузька чаша має форму конусу з ліпним оздобленням, накладеним від місця прикріплення ніжки до середини висоти чаші, звідки воно відгинається м'якими, плавними лініями. Верхня частина цього бокала майже не відрізняється від чарки XIII ст. із збірки Ханенків [10, с. 32]. Луцький музей зберігає ще один бокал XVI – XVII ст., композиція форми якого повторює попередню схему. Відзначається він циліндричною, донизу заокругленою чашею. З великим відчуттям форми і матеріалу майстер ліпив виразні прикраси, які гармонують із загальним силуетом бокала.

Наведемо також бокал із збірки Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН України [16, с. 88]. Струнку конічну чашу посудини поставлено на невисоку, вибагливого профілю, ніжку. Обидві частини бокала з'єднані в органічне ціле за допомогою ліпного скла оригінальної форми: на нижню частину чаші накладено скломасу у вигляді пелюсток. Кожна пелюстка має жолобок, який вигинаючись йде донизу. Широка скляна стрічка з прищипами немовби м'яким бантом обгортає посудину в найвужчому місці і логічно завершує загальну художню композицію бокала. За багатством і своєрідністю пластичних прикрас цієї посудини можна простежити особливе трактування форм стилю бароко, який зробив певний вплив на українську архітектуру і декоративно-прикладне мистецтво розглядуваного періоду. Відносна збереженість іншого фрагмента скла з цієї самої збірки дозволила зробити спробу ще однієї реконструкції. Цей фрагмент залишився від бокалу, цікавого дещо відмінними прийомами обробки. Поставлена на ніжку, без додаткового приліплювання, чаша має посередині широку пласку ребристу стрічку. Рівномірно розміщені на цій стрічці правильні поперечні вдавлення свідчать про вживання особливого знаряддя, яким виконувалися подібні прикраси. Із стрічкою гармонує цікавої форми підставка, виліплена з товстої скляної нитки.

Розглянемо оформлення нижньої частини посудин, зокрема склянки, дно якої знайдено в Кременці. Денця таких посудин найчастіше зустрічаються при розкопках; вони переважають серед фрагментів скла, розкопаних на місці колишнього Кременецького замку. В колекціях львівських та луцьких музеїв також є доволі багато таких денець різних розмірів [13, с. 13]. Навколо вдавленого досередини дна хвилясто накладені одним або кількома шарами вінця, які збільшують поверхню скляної підставки. У більшості випадків декоративний характер цих вінець поєднується з ужитковим, але буває й так, що вінця приліплюються до і без того стійкого денця; тоді вони є лише прикрасою і в побудові дна безпосередньої участі не беруть. У XIII ст. лише окремі посудини мали подібну нижню час-

тину [20, с. 72]. Серед українських скляних виробів XVIII – XIX ст. вироби з хвилясто накладеною прикрасою дна також зустрічаються нечасто. Ця форма є типовою для XVI – XVII ст. і може слугувати одним із критеріїв для датування давніх українських скляних виробів.

Також особливістю розглядуваних посудин є різноманіття форм ручок. На них можна простежити тенденцію до декоративного формування – як самого профілю ручки, так і способу її прикріплювання. Тут майстер мав змогу вільно використовувати індивідуальні прийоми ліплення, підказані власною творчою фантазією. Особлива увага, яку давні українські склодуви приділяли пластичному вирішенню форми за допомогою цієї деталі – ручки, призводила часом і до небажаних результатів. На фрагменті стопки XVI – XVII ст., що зберігається в Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН України у Львові, залишилися сліди ручки (в реконструкції цілої посудини це враховано); зрозуміло, що стопку зручніше брати за вузький та довгий корпус, ніж за ручку, і все ж майстер не зміг відмовитися від цього, на його погляд, обов'язкового елементу оформлення.

Оздоблення спіральною стрічкою з дрібними рівномірними вдавленнями не є новим. Такі прикраси майже в аналогічному виконанні зустрічалися вже в давньоруському склі [19, с. 81–84]. Уся ліпна робота на цій посудині сприймається як цілісна орнаментальна композиція, що надає виробові оригінального і святкового вигляду. Тут треба вдатися ще раз до порівняння української гути з деякими зарубіжними виробами. Наприклад, у корінній Польщі та Німеччині у XV – XVI ст. були широко розповсюджені склянки. Вони вільно видуті з зеленого або майже безбарвного скла і, як правило, не мають ручок, а замість спірального оздоблення на корпусі вміщено ряд паралельних гладеньких ліплених «перснів», які є не прикрасами, а мітками. На різних вечірках, особливо на цехових, коли ця кругова склянка переходила з рук в руки, треба було випивати без помилки одну дозу напою, що вміщався між двома мітками [16, с. 145]. В Україні такі посудини невідомі. Тут склався свій вид циліндричної склянки, ближчий за формою до кухля і з більш яскраво виявленим декоративним оздобленням.

На склянці західноукраїнської роботи, що зберігається у Державному історичному музеї у Львові [13, с. 53], бачимо типову для XVI – XVII ст. конструкцію дна. Тут, окрім характерної для українських скляних виробів стрічки нижче вінець, є ще три окремі ліпні «ґудзики», на яких витиснене зображення орла. Вплив німецького склоробства на обробку цієї посудини не підлягає сумніву, серед відомих нам пам'яток українського скла даного періоду це поодинокий приклад. Датування склянки XVI – XVII ст. вважаємо обґрунтованим. У Київському державному музеї українського мистецтва серед пам'яток XVIII – XIX ст. знайшлося кілька виробів, які за якістю матеріалу і прийомами обробки слід віднести до розглядуваної групи місцевого скла XVI – XVII ст. Це дрібні аптечні пляшечки, кулеподібна лампадка зі слідами трьох вушок для підвішування і циліндрична склянка з невеликим розтрубом вінець, зі спіральною гофрованою стрічкою на корпусі та типовою хвилястою підставкою. У музейних записах про ці предмети зазначено лише їх походження «з розкопок», без будь-яких прив'язаних до місцезнаходження та точних дат. Є підстави вважати їх виробами правобережних або чернігівських гут; вказані вироби свідчать про те, що продукція цих гут була типовою для українського склоробства XV – XVII ст. У Львівському історичному музеї зберігається товстостінна склянка, датована 1693 р. Вона знайдена випадково при розкопках у Львові, і польські автори вважають її продуктом місцевого склоробства. Склянка нагадує формою вироби німецького майстра кінця XVII ст. Шапера, але відрізняється від них вільним ручним ліпленням трьох куль, що правлять за ніжки посудини. Якість скла і прийоми виготовлення відповідають рівню техніки українських гут того часу, тому з указаним визначенням Бучковсько-

го і Скорчевського слід погодитися [13, с. 30, 38]. Цікавим є розпис цієї склянки монохромною темною емаллю: на ній вміщено силует вершника в обрамленні з квіток-завитків та напис: «Vivat» і дата (1693 р.). Ця склянка – ще один доказ того, що емалеві розписи на українському склі з'явилися вже в XVII ст.

Для XVIII і початку XIX ст. характерний потяг до витягнутих форм. На виробах гути в Чуднові і деяких західноукраїнських гут другої половини XVIII ст. видовжені пропорції виходять іноді за межі практичної доцільності. Це поширені в поміщицькому побуті бокали, влучно названі «флейтами» (наприклад, кришталеві гравійовані бокали кінця XVIII – початку XIX ст. Чуднівської гути в Житомирській області та західноукраїнські вироби: бокал з безбарвного гравійованого скла, висотою 22 см.; бокал з кришталевого гравійованого та гранованого скла, ніжка якого декорована філігранню, висотою 31 см. (1747 р.); бокал з безбарвного гравійованого скла, висотою 25 см. Серед них є багато красивих і елегантних.

На прикладі значної пам'ятки козацького Лівобережжя – Новобогородицької фортеці (Дніпропетровська обл.) розглянемо найбільш характерні, для зазначеної території, типи посуду індивідуального вжитку [1]. Звідси походять два фрагменти від придонних частин та один – від стінки яскраво-зеленого товстостінного кубка, у верхній частині декорованого ромбами. Слід зазначити, що циліндрична склянка і кухоль з часу свого виникнення зазнали невеликих змін. Змінилося лише ліплення підставки і ручки, у бік їх спрощення: раніше хвилясті обриси стають гладенькими. Інші кухлі відзначаються плавним переходом стінок у дно і вдало знайденими пропорціями підставки, на якій посудина легко і вільно утримує рівновагу (наприклад, західноукраїнський кухоль з безбарвного гравірованого скла, висотою 18 см). Інші кухлі (наприклад, кухоль XVIII ст. зі світло-зеленого скла із накладними прикрасами, висотою 16 см., що походить з Черкаського повіту) відзначаються плавним переходом стінок у дно і вдало знайденими пропорціями підставки, на якій посудина легко і вільно удержує рівновагу.

У матеріалах з Богородицької фортеці нами зафіксовано посуд для індивідуального вжитку, котрий належить до кількох типологічних відділів: склянки, кухлі, чарки, кубки, келихи, бокали, стопки, тощо [2]. Присутні склянки звичайні (з ручкою чи без ручки), зокрема три нижні частини із залишками ручок, d – 5, 5 см.; три археологічно цілих вироби, один з яких мав розеткоподібну підставку; фрагмент придонної частини прозорого з бузковим відтінком скла; вінця посудини молочного скла з позолотою, також прикрашені канелюрами, грановані; декоровані рослинним орнаментом, а також фрагменти вінець прозорих склянок з гравійованими зображеннями російського герба та вензеля Катерини II. Кухлі представлені нижніми частинами на кільцевих піддонах, частково із трьохстрічковими ручками (висота – 11, 3, d піддона – 6 см); розеткоподібною підставкою (d – 9 см); дном масивного кухля зі слідом від понтії (d – 7 см); стінкою кухля (техніка «біла нитка» в оливковій скломасі); трьохстрічковими ручками (3); закруглена ручка кухля з прозорого скла. Чарки також репрезентовані переважно нижньою частиною, оздобленою дрібногофрованою стрічкою, з круглим розеткоподібним денцем, зі слідом ручки (висота – 8 см, ширина – 6 см). Заслуговують на увагу чотири стопки-чашечки з фігурними ручками, котрі, вірогідно, слугували для алкогольних напоїв. Келихи (3) відомі за знахідками однієї верхньої та трьох нижніх частин зі слідами ручок. Звертає на себе увагу нижня частина гранованого кубка прозорого скла. Бокали з території розкопу V відомі за знахідками ніжок та піддонів: циліндричної прозорої на круглому піддоні (висота – 10, 2 см, d піддона – 4, 7 см); придонної частини ніжки із слідом від ручки; фрагментом ніжки бузкового скла; чотирьох фрагментів піддонів [1; 2].

Часто дві з'єднані основами чаші утворюють своєрідну подвійну посудину, в якій кожна із чаш, за вибором, може правити або за верхню частину, або за ніжку (наприклад, віднесена до XVIII ст. подвійна чарка з безбарвного скла, оздоблена накладною ниткою, висотою 10 см).

Серед виробів волинських і чернігівських гут XVIII ст. зустрічається багато чарок, скляночок, рюмок та іншого дрібного начиння для пиття, елементи форм якого складаються з кулі та циліндра [4, 24]. Цікава склянка XVIII ст. з безбарвного скла, що декорована накладним оздобленням та має дві асиметрично розміщені ручки – «вуха», котра, вочевидь, використовувалась у ритуалах іудейського богослужіння [16, 67].

В українському гутному склоробстві техніка гранування використовувалася, переважно, на ніжках бокалів. Ця масивна частина посудини давала переваги для гранування, але майстер використовував їх стримано й обачно, узгоджуючи обриси гранованих деталей з плавними лініями тонкостінної видувної чаші (наприклад, у такій техніці виготовлений західноукраїнський кришталевий гравірований й гранований бокал з філігрованою ніжкою). Вироби, виготовлені з «півкришталю», кришталю або з переплавленого бою привізного кришталевого посуду, гранувались «ямками» і «ложками», тобто круглими і овальними заглибленнями [9, с. 84]. З цих двох геометричних форм гранувальники будували своєрідні орнаменти з квіток без стеблин, на загал соняшника або ромашки, які рівномірно заповнювали поверхню гранованого виробу. На прикладі декору гранованого кришталевого «штофу до столу» – виробу однієї з чернігівських гут XVIII ст. – видно, як різними прийомами створювався такий орнамент, без монотонності і зайвих повторень: круглі «ямки» обрамлюють грані штофу, вільно передані овальними «ложками» пелюстки квітів мають різного розміру центральні частини. Подібна орнаментація характерна для келихів і чаш західноукраїнських і білоруських гут.

Культура гутного скла наприкінці XVIII – початку XIX ст. формувалася майже одночасно в різних місцевостях України. Змагаючись зі своїми конкурентами – заводами, українські гути наприкінці XVIII та в першій половині XIX ст. внесли чимало нового в свою продукцію. При цьому старі засоби декорування часто поєднувалися з новими. Поліхромні розписи поступалися перед монохромними, які виконували однією білою фарбою, що, певною мірою, імітувало різьблення та гравірування виробів з кришталевого скла і відповідало новим смакам доби класицизму. На штофах кінця XVIII – початку XIX ст., поряд з розписами та гравіруванням, є надписи із зазначенням прізвищ та вензелі. Але під тиском конкуренції з боку склоробних заводів більшість гут у першій половині XIX ст. почали виробляти переважно простий дешевий посуд та декоративні вироби, зокрема скляну скульптуру, серед якої зустрічаємо чимало справжніх шедеврів дрібної пластики.

Слід зазначити, що техніка виготовлення, матеріал, форми, декор виробів зі скла в процесі свого розвитку значною мірою залежали від пануючих у той чи інший час стилів культури: готики, ренесансу, бароко. Вплив готичного стилю (для гутного скла на українських землях – XIV – XV ст.) позначався, зокрема, на формах скляного посуду, які стають циліндричними, витягнутими догори. Особливістю скляних виробів ренесансу (кінець XV – друга половина XVII ст.) було те, що, з'являються клейма-печатки та клейма-герби. Стиль бароко (XVII – XVIII ст.) привніс значні зміни до технології та техніки виробництва, в першу чергу це стосувалося декорування (пишність в оформленні, поява принципово нових технік декору).

Бібліографічні посилання

1. **Ковальова І. Ф.** Отчет об археологических исследованиях на территории Новобогородицкой крепости в пос. Шевченко Самарского района г. Днепропетровска в 2008 г. / І. Ф. Ковальова. – Д, 2009.

2. **Харитонова О. В.** Скло козацьких пам'яток України XVII – XVIII ст.: джерелознавчий аспект : дис. … канд. іст. наук : 07.00.06 / Олена Вікторівна Харитонова. – Д., 2010

3. **Виногродська Л. І.** До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV – XVIII ст. / Л. І. Виногродська // Археологія. – К., 1997. – № 2. – С. 129–140.

4. **Гагенмейстер В.** Гутне шкло Поділля / В. Гагенмейстер. – Кам'янець-Подільський, 1931.

5. **Гаргула І. В.** Народне мистецтво Західних областей України / І. В. Гаргула. – К., 1996.

6. **Горняткевич Д.** Вироби і прикраси з скла / Д. Горняткевич // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. – Перевидання в Україні. – Київ – Львів, 1994.

7. **Гошко Ю. Г.** Промисли й торгівля в українських Карпатах XIV – XIX ст. / Ю. Г. Гошко. – К., 1991.

8. **Калениченко П.** Гутне скло на Україні / П. Калениченко // Мистецтво, фольклор, етнографія. – К., 1947. – № I – II. – С. 42–49.

9. **Ланцетин Л. Г.** Изготовление художественного стекла / Л. Г. Ланцетин, М. Л. Нестеренко. – М., 1972.

10. **Модзалевський В. Л.** Гути на Чернігівщині / В. Л. Модзалевський; за ред. з передм. М. Біляшівського. – К., 1926.

11. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. – Львів, 1969.

12. **Онацький Н. Х.** Українське гутницьке скло / Н. Х. Онацький. – Суми, 1931.

13. **Петрякова Ф.** Українське гутне скло. / Ф. Петрякова – К., 1975.

14. **Пляшко Л. А.** Подорож до міста XVIII ст. / Л. А. Пляшко – Київ, 1980.

15. **Поченок Е. Ю.** Про класифікацію пізньосередньовічного скляного посуду / Е. Ю. Поченок // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2008.

16. **Рожанківський В. Ф.** Українське гутне художнє скло. / В. Ф. Рожанківський – К, 1959.

17. **Січинський В.** Нариси з історії української промисловості. / В. Січинський. – Львів, 1838.

18. **Ханко О. В.** Гутне скло XVII – XVIII століть з Полтави / О. В. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. № 2. – С. 125 – 127.

19. **Шовкопляс А. М.** Некоторые гутные стеклянные изделия из Киева / А. М. Шовкопляс // Культура средневековой Руси. – Л. – 1974. – С. 81 – 84.

20. **Яніцкая М. М.** Беларускае мастацкае шкло. (XVI – XVIII ст.) / М. М. Яніцкая. – Мінськ, 1977.

Надійшла до редколегії 19.01.2012.

УДК 902/904

А. В. Іванцов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОЕКТ ПЕРЕБУДОВИ ТА ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНІЇ 1764 РОКУ

Розглядається проект 1764 року щодо перебудови Української лінії та реорганізації системи управління прилеглих територій у складі новоствореної Новоросійської губернії.

Ключові слова: Українська лінія, фортеця, Слов'яносербія, полк, гусари.

Рассматривается проект 1764 года касательно перестройки Украинской линии и реорганизации системы управления прилежащими территориями в составе новосозданной Новороссийской губернии

Ключевые слова: Украинская линия, крепость, Славяносербия, полк, гусары.

The project of 1764 is examined in relation to alteration of the Ukrainian line and reorganization of control system of adherent territories in composition the accrued Novorossisk province.

Key words: the Ukrainian line, fortress, Slavsserbia, regiment, hussars.

© А. В. Іванцов, 2012

Проекти перебудови, реконструкції чи продовження Української лінії висувалися, фактично, від моменту її будівництва. Пов'язано це із рядом причин, викликаних недосконалістю збудованих укріплень. Першим ініціатором перебудови лінії із перейменуванням фортець у 1736 році став фельдмаршал Б.-Х. Мініх [5, с. 74]. Після завершення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. неодноразово висувалися пропозиції щодо продовження лінії до р. Лугані, або навіть до р. Дон, які, втім, так і не були реалізовані. Їх авторами виступали генерал-лейтенант П. де Бріні у 1743 році [5, с. 77], майор ландміліції фон Циклер у 1746 році, інженер-капітан Муравйов у 1748-1749 роках [5, с. 81].

Останній проект продовження лінії та її удосконалення датується 1764 роком, коли було подано відповідний «Докладъ о Украинской линіи и штаты о учережденіи в новωроссійской гγберніи полковъ и о крепостяхъ тамъ же» на ім'я імператриці Катерини II, який підписали відомі діячі часів її правління: генерал-фельдцехмейстер О. М. Вільбоа, сенатор М. І. Панін, віце-президент Військової колегії граф З. Г. Чернишов та генерал-поручик О. П. Мельгунов [1, арк. 2, 3]. У доповідній записці на ім'я імператриці вони вказали, що Українська лінія знаходиться у поганому стані і не здатна захистити тодішній південний кордон Російської імперії від можливої агресії з боку Кримського ханства. Причинами цього у проекті пойменовано надмірну протяжність Лінії та інші обставини. У пойменованому вище проекті до останніх віднесено «1) Весьма длинное расстояние к укреплению заложенное составляющее триста восемьдесят пять верст имеет, 2) позади поселивших многих жителей находится, 3) что земля к укреплению совсем неспособная, 4) что недостаточно хорошей воды и лесу» [1, арк. 3, 4]. У проекті, поданому ними передбачалося будівництво чотирьох нових фортець, створення нових полків ландміліції та заселення прилеглих територій.

Фланкуючою Лінію із півдня повинна була стати вже існуюча Богородицька фортеця, в якій передбачалося будівництво нових укріплень [1, арк. 4]. Іще трьома фортецями планувалося продовжити Українську лінію на схід. Їх розташування визначалося районом містечка Бахмут (сучасне м. Артемівськ Донецької області); гирлом р. Лугані (сучасне смт Станиця Луганська Луганської області) та «на средине последнего селения в удобном месте большей пропорции» [1, арк. 4]. Для реалізації цього проекту пропонувалося відрядити для огляду вказаних територій генерал-фельдцехмейстера О. М. Вільбоа разом із командою військових інженерів під виглядом інспектування південних кордонів. За результатами цієї поїздки вони мали підготувати детальний проект будівництва та подати його на розгляд Катерині II, а до того селище Бахмут та його військову залогу передати під управління Новоросійської губернії, яка була утворена незадовго до цього, 22 березня 1764 року, шляхом об'єднання територій Новосербії та Новослобідського козацького полку [1, арк. 4, 5].

Автори проекту зазначають, що всупереч іменним указам Катерини II та її попередників про заборону селитися за Лінію багато місцевих мешканців переселилися за лінію і з огляду на те, що цю ситуацію важко змінити, і в наступному переселення буде мати місце, пропонувалося дозволити місцевим мешканцям, зокрема тим, що проживали поблизу селища Водолаги, і надалі проживати на цих землях із підпорядкуванням їх уряду Новоросійської губернії, тобто, таким чином, фактично перетворюючи їх на «державних селян». Передбачалося, що ці мешканці матимуть змогу безперешкодно проживати на цих землях, вступати на російську військову службу, або ж, на свій розсуд, повернутися на землі Гетьманщини. Також передбачалося «Новоселщам пока обустроятся на три годы льготы, а потом платить положенную подать» [1, арк. 6], але у той же час «Из сей провинции за границу ни в границу без пошлины ничего не возить» [1, арк. 6]. Також планувалися зміни в адміністративному управлінні Українською лінією, а саме – передати її канцелярію та все управління, окрім ландміліцьких полків, під

оруду Новоросійської губернії. Цим же проектом до нової губернії приєднувалися Слов'яносербія та регіон поблизу Бахмута [1, арк. 7].

Велика увага приділялася авторами проекту заселенню прилеглих територій та організації військової служби на ній. Зокрема, передбачалося переселити Молдавський гусарський полк, що знаходився у Києві на зимових квартирах, на територію, прилеглу до придніпровської частини Української лінії, а тих його офіцерів, що не побажають переселитися, розподілити по іншим полкам, натомість же замість вибулих, полк доукомплектувати [1, арк. 6, 7].

У підпорядкування Новоросійської губернії планувалося перевести Шевічев і Тетрарадовичів[1] сербські полки, об'єднана чисельність котрих складала тисячу двісті шістдесят чотири особи і їм було визначено жалування у розмірі 41333 руб. 12 коп. щороку. У той же час вказувалося, що за штатним розписом у даних полках мало бути чотири тисячі двісті шістдесят чотири солдати, які мали отримувати жалування у розмірі 90832 руб. [1, арк. 7].

Автори проекту зазначають, що в «хорватовом полку»[2] гроші, що виділялися із державної казни, витрачалися не за призначенням і тому солдати цього підрозділу не забезпечені одягом, зброєю та конями. Зазначаючи що «ибо не число полков, но число вооруженных людей силу составляют» автори пропонують об'єднати два вищевказані полки в один [1, арк. 8].

В адміністративному плані вся об'єднана територія мала поділятися на 140 округів із тим, щоб у кожному було до двадцяти двох тисяч десятин землі[3], а самі округи поділялися на ділянки. Передбачалося, що 108 округів мали бути військовими, а 32 – передавалися під заселення поселенцям, причому військові округи мали знаходитися біля кордонів губернії, а поселенські – в її центрі. Поселення мали бути оточені валами та ровами і мати по чотири гармати для можливості оборони [1, арк. 9].

Кількість Бахмутського козацького полку визначалася у розмірі 265 осіб, яким визначалося матеріальне утримання в розмірі 4864 рублів. Наказувалося утримувати полк на цю суму, доки не буде сформовано три нових полка. Також, визначалася необхідність, направити у визначений регіон, з інших місць, дванадцять штаб- і обер-офіцерів, для підготовки територіального розмежування, які під час проведення робіт мали отримувати подвійне жалування та харчовий пайок. Командирам округів та ділянок надавалося право про виділення у допомогу їм додаткових помічників, які також мали отримувати жалування [1, арк. 10].

Після завершення вищевказаних робіт і заходів, передбачалося протягом трьох років створення двох гусарських і трьох пікінерських полків. Чисельність гусарських полків визначалася у 5366, а пікінерських – 15468 чоловік, повністю забезпечених одягом, зброєю і грошима. Окрім того, гусарські полки повинні були мати резерв: «Да сверх того в гусарских за комплектных обученных военной экзерциции и с ружьем четыре тысячи четыреста шестнадцать да прочих должностях пятьдесят человек» [1, арк. 11].

Таким чином усього на військовій службі передбачалося утримувати 25300 чоловік. Новоросійська губернія зобов'язувалася утримувати за рахунок власного бюджету канцелярії, шпиталі, школи, конюшні, магазини та оплачувати інші казенні витрати. За відповідної можливості отримування внутрішніх доходи дозволялося витрачати їх на власні потреби. Планувалося по завершенні даного впорядкування, через три роки розділити Новоросійську губернію на три частини і в кожній з них створити нові полки, а відставних та одружених солдат із вже існуючих відпустити на поселення. Проектом також передбачалося, що однодворці,

[1]Назви полків походять від прізвищ їх перших командирів, які очолювали переселення сербів на ці землі.

[2]Знаходився під командою генерал-поручика І. Д. Хорвата.

[3]24035 га.

які вже проживають у прилеглих до лінії районах, мають залишитися у тому ж стані [1, арк. 12]. Завершальним приписом був наказ висилати до сибірських полків тих солдат, що відмовляються у подальшому оселятися на цих землях і до того ж підбурюють інших [1, арк. 13].

На титульному аркуші проекту рукою Катерини II написано «Быть по сему» [1, арк. 3], але у той же час додається її власноручна записка наступного змісту: «Вместо четыри в прожектъ представленные крепости отдается на разсматреніи Генерала фельдцейемейстера не лутче ли будетъ построить в шесть а имяно при устіе самаре одна, при устье нижней ялы другая[4], в вершине реки тора третья[5], в бахмуте четвертая[6], в устье реки нижной Клинъ пятая[7], в устье реки лугани шестая[8], а водяними где можно рвами и перед ними волчьими ямами. Екатерина» [1, арк. 37].

Цей проект, запропонований «єкатерининськими орлами» так і не був повністю реалізований. Адміністративно-територіальні зміни у регіоні були проведені, нові полки ландміліції сформовані, але жодної із нових фортець не споруджено.

Богородицька фортеця, хоча й була формально передана у підпорядкування Української лінії, невдовзі, після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 років і переміщення державних кордонів на південь втратила своє військове значення. Невдовзі вона припинила своє існування, а взимку 1797–1798 рр. її територію залишали останні мешканці [3, с. 11–12; 6, с. 71].

Бахмут продовжував розвиватися як невеликий населений пункт, фортеці в ньому так і не було збудовано, 1783 р. він став повітовим містом Катеринославської губернії. Бурхливий розвиток цього невеликого поселення розпочався лише наприкінці XIX ст., після того, як у 1873 році поблизу були відкриті родовища кам'яної солі. У верхів'ї р. Тор іще 1754 р. виникло поселення Государевий Буєрак, яке у 1779 році отримало назву Государевий Посад. У другій половині XIX ст. поселення почало бурхливо розвиватися та отримало назву Горлівка на честь П. М. Горлова – гірничого інженера та одного із засновників вугільного виробництва у Донбасі [4, с. 168]. На місцях запланованого будівництва інших фортець значних поселень так і не виникло.

Цей останній проект перебудови Української лінії так і не реалізувався. Через десять років після цього, в 1774 році, укладено Кючук-Кайнарджійський мир, за яким кордони Російської імперії відсунулися на південь [2, с. 269, 279], Українська лінія остаточно втратила своє військове та політичне значення і, фактично, припинила своє існування.

Бібліографічні посилання

1. Дѣло объ укрепленіи Украинской линіи и Новороссійской губерніи съ собственноручною запискою Императрицы Екатерины II. – РГАДА. – Ф. 13. – ед. хр. 66. – 38 л.

2. **Дружинина Е. И.** Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. Его подготовка и заключение / Е. И. Дружинина. – М., 1955.

3. **Ковалева И. Ф.** Отчет об археологических исследованиях 2007 года / И. Ф. Ковалева. – Д., 2008.

4. **Лавров Ю. П.** Горлов Петро Миколайович / Ю. П. Лавров // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 2005. – С. 167–168.

5. **Ласковскій Ф. Ф.** Матеріалы для исторіи инженернаго искусства въ Россіи. Часть III. Опытъ изслѣдованія инженернаго искусства послѣ Императора Петра I до Императрицы Екатерины II / Ф. Ф. Ласковскій. – СПб., 1858.

6. **Репан О. А.** Палімпсест: коріння міста. Поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. А. Репан, В. С. Старостін, О. В. Харлан. – К., 2008.

Надійшла до редколегії 23.03.2012.

[4]Сучасне с. Червона Зірка Великоновоселківського району Донецької області.

[5]Сучасне м. Горлівка Донецької області.

[6]Сучасне м. Артемівськ Донецької області.

[7]Сучасне смт Нижнє Первомайської міськради Луганської області.

[8]Сучасне с. Станиця Луганська Станично-Луганського району Луганської області.

ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 902/904

О. О. Мельник, І. О. Стеблина

Криворізький історико-краєзнавчий музей

ДО ПИТАННЯ ПРО АРХІТЕКТУРУ «ДОВГИХ МОГИЛ»

Розглянуто особливості планіграфічного оформлення підкурганного простору «Довгої могили» та етапи у будівництві насипів.

Ключові слова: Кривий Ріг, «Довгі могили», курганна архітектура, насипи, з'єднувальний вал.

Рассмотрены особенности планиграфического оформления подкурганного пространства «Длинного кургана» и этапы строительства насыпей.

Ключевые слова: Кривой Рог, «Длинные курганы», курганная архитектура, насыпи, соединительный вал.

The article deals with the features of planigraphic mounting of underbarrow spase of non-concentric burial mound («Dovga mohila»).

Key words: Kriviy Rig, the burial mounds architecture, the non-concentric burial mound («Dovga mohila»), the mounds, the connecting swell.

На сьогодення кургани – найбільш чисельний тип археологічних пам'яток Криворіжжя; деякі з них мають значну висоту (5–8 м) і порівняно непогану збереженість. Через дослідження ґенези курганної традиції можливо реконструювати основні аспекти духовної і соціальної культури спільнот, які їх створювали. Символіка виражена через архітектоніку курганного насипу (в багатьох випадках може слугувати ключем до розуміння основних міфологем тогочасного населення [3]. У даному контексті особливу вагомість мають так звані «довгі могили», які в нашому регіоні з'явилися в часи бабинської культури. З цього погляду важливу інформацію для дослідників можуть надати результати розкопок однієї з «довгих могил», здійснені Криворізьким історико-краєзнавчим музеєм у 1989–1990, 2008 та 2010 роках. Дана пам'ятка мала довжину 168 м і була утворена шляхом об'єднання двох більш ранніх курганів з'єднувальним валом. Згідно з визначенням В. В. Отрощенка, вона належить до другого типу [6].

Довга могила була домінантою в групі «Рядових могил», яка, у свою чергу, входила до т. зв. курганного поля, що складалося з чотирьох груп, об'єднаних спільною історичною назвою. Кургани утворювали лінійно-просторову структуру, простягнуту майже прямою лінією з ПнПнЗ на ПдПдС спрямовану лівим берегом р. Саксагань на протязі 9,0 км. Нахил рельєфу в цьому місці становив 21 м, відстань між групами (з Пн на Пд) коливалася від 1,2 км до 5,2 км і 2,0 км.

У складі некрополя у попередні роки було здійснено археологічні розкопки: в 1969 р.– Л. П. Криловою [5], у 1977 р. – Г. Г. Михайлюком, під час котрих установлена наявність у трьох групах т. зв. «довгих могил». Отже, некрополь «підтверджує думку М. П. Чернопицького, про курганні ансамблі, що складаються з ланцюжків і організовані в єдину лінійно-просторову структуру з дотриманням певного планіграфічного модулю [6, с. 38].

Дослідження групи ІІІ, назва котрої «Рядові могили» співпадає із загальною назвою некрополю, провадилися у 1987–2010 рр. О. О. Мельником. На сьогод-

© О. О. Мельник, І. О. Стеблина, 2012

ні розкопано всі 12 насипів, розташованих на північному борті Північного ГЗК. Кургани знаходилися на вододілі між верхів'ями балок Петрикова та Недайвода, які впадали в долини річок Саксагань та Інгулець відповідно. «Довга могила», в якій автори виокремлюють (курган 1 – з'єднувальний вал – курган 2) знаходилася у центрі групи, мала загальну довжину 168 м у напрямку ПнЗ-ПдС, орієнтацію А=330^0 (рис. 1). Він, через вал висотою 0,5 м, довжиною 40 м, з'єднувався з курганом 2 висотою 4,5 м, діаметром 60 м, що знаходився північніше.

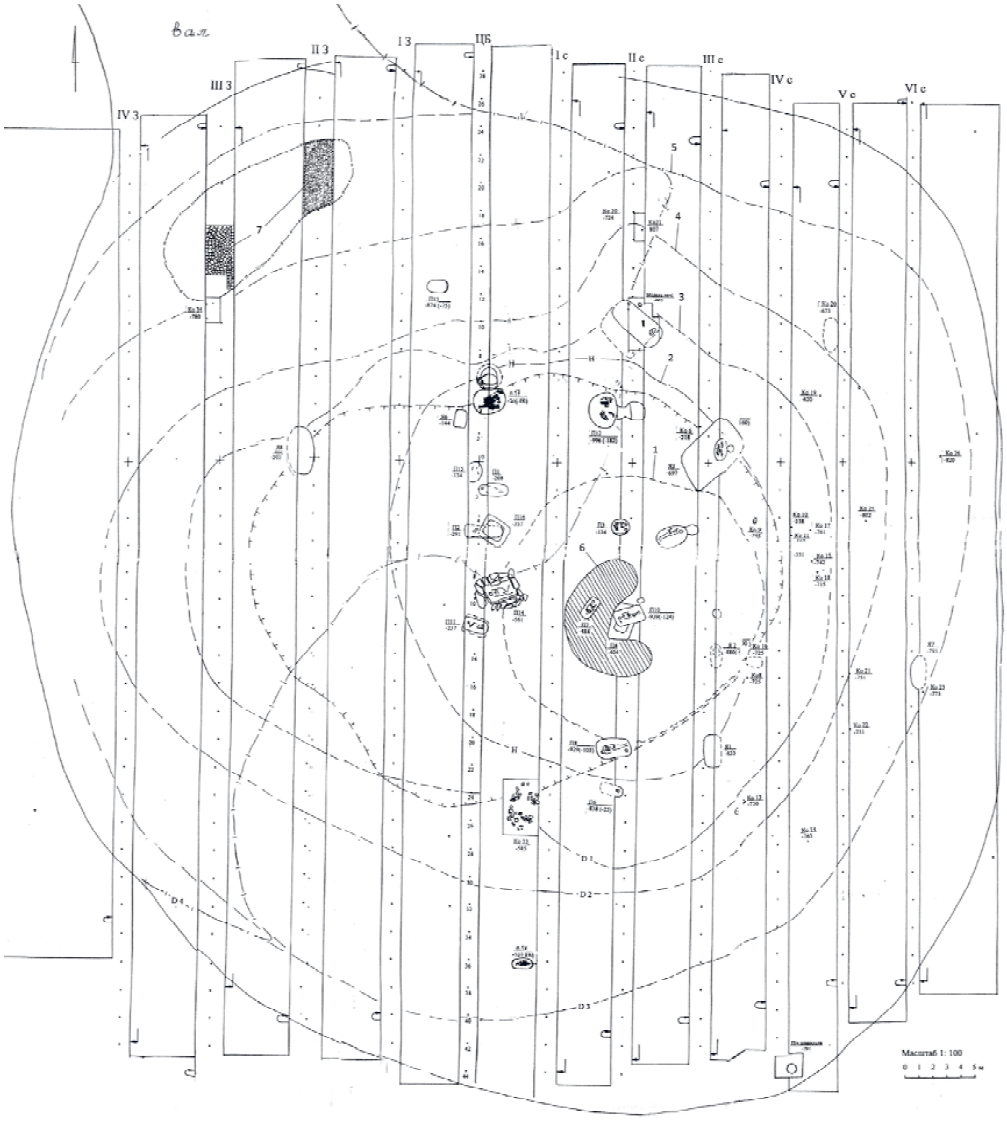

Рис. 1. Північний ГЗК, курганна група «Рядові могили», курган 1 – загальний план кургану з показом конструктивних особливостей насипу
1–5 – насипи, 6 – суглинистий викид, 7 – грязьова обмазка

Співвідношення діаметрів складало 3:2. Інші насипи мали висоту від 0,4 м до 2,8 м. Нижче наводимо опис досліджень «Довгої могили».

Насип кургану мав вигляд сплощеного конусу з подовженою південною полою. Інші схили були достатньо стрімкими. Верхівка скошена внаслідок установлення геодезичного сигналу першого класу. Поверхня насипу ушкоджена ямами сучасного походження. На північному схилі, приблизно на третину висоти, був

переодкладений сучасний ґрунт (відвали при плануванні прилеглої ділянки). Насип досліджувався традиційним методом паралельних траншей, орієнтованих з півночі на південь, шириною від 3,3 м до 4,0 м, за виключенням двох західних – шириною 4,3 м і 4,5 м. Товщина бровок коливалася від 1,0 м до 2,2 м залежно від висоти і міцності ґрунту. Було залишено 10 бровок на повну висоту і зачищено 20 профілів. У кургані виявлено 18 поховань: 3 – ямної культури, 6 – катакомбної, 5 – епохи пізньої бронзи, 2 – кіммерійських, 1 – пізньокочівницьке, 1 – невизначене.

Послідовність у спорудженні насипу являє великий інтерес як для вивчення поховальних звичаїв спільнот доби бронзи так і відносної хронології. Створення кургану почалося зі зведення північніше основної ямної могили № 10 і одночасно з нею первинного ядра насипу, що складався з грудкувато-призматичного темно-сірого чорнозему. Згодом він отримав у плані форму підковоподібного валу, який з трьох сторін охоплював поховальну площадку, залишаючи вільний прохід з півдня. Точні його розміри встановити не вдалося. Шляхом екстраполяції схилу, на якому лежав викид з основного поховання, отримано висоту до 2,5 м, ширину «підошви» 6 м. Давня поверхня (далі ДП) поховального майданчика була вкрита шаром грязьової обмазки товщиною 5–6 см у центрі та 2–3 см по краях. Радіус покриття від могили складав 8–9 м, тобто у поперечнику мав сягати 16–18 м. Діаметр першого насипу, згідно зі стратиграфічним розрізом, складав 28–30 м, що близько до результатів екстраполяції. Вірогідно, зовнішній діаметр валу відповідав розмірам майбутнього кургану (рис. 1; 2).

На вживання вогняного ритуалу, що передував будівництву насипу, свідчать сліди вогнища діаметром 0,55 м, зафіксовані у східному профілі третьої східної бровки кургану. У завершеному вигляді первинний насип мав висоту 3,5 м, діаметр до 30 м, вершина округла. Поверхня була суцільно покрита шаром грязьової обмазки товщиною 10–12 см (центр) – 6–8 см (по краях). Вона мала призматичну структуру, добре відмулена, міцна, світло-сірого кольору. Цікавою особливістю, з точки зору технології будівництва, стало виявлення ями шириною 0,9 м, глибиною 1,0–1,2 м на східному схилі насипу. Яма була заповнена відмуленим твердим чорноземом, що не відрізнявся від обмазки. Вірогідно, вона слугувала за ємкість для приготування розчину обмазки.

Поховання 10 – ямна АК, основне (рис. 3).

Знаходилося в 16 м на ПдС (А=134^0) від УЦ. У східному профілі між відмітками 10–12 м Пд на ДП виявлено викид і краї плит перекриття. Викид шириною 3–3,5 м, потужністю 15–20 см, у плані мав вид півмісяця, який з трьох сторін, крім східної, охоплював поховання. З півночі та заходу він лежав на схилах насипу, що вже споруджувався; на заході поступово знижувався до рівня ДП. Вірогідно, ПнЗ сектор на момент спорудження поховання 10 вже насипався. За перекриття правили дві великі плити з дрібнозернистого граніту розмірами 1,96 × 0,65 × 0,21 м; 1,72 × 0,94 × 0,23 м та антропоморфна стела розмірами 2,12 × 1,10 × 0,28–0,37 м (рис. 3). Стики між плитами були закриті трьома брилами довжиною 37 см, 32 см, 93 см; навколо лежали менші уламки. Загальна площа перекриття – 3,0 × 3,0 м, плити частково просіли в камеру. На нижній стороні плит і на ДП зафіксовані відбитки рослинної циновки, розмірами 3,0 × 2,0 м. За краї ями вона виходила на 0,5–0,6 м і підтримувалася двома перехрещеними по осях жердинами.

Могила прямокутна в плані, 2,03 × 1,15 м, орієнтована по лінії СПнС-ЗПдЗ. На стінах помітні відбитки землерийного знаряддя з шириною леза 3,5 см та білий рослинний тлін, вірогідно, від циновки. Для її кріплення використовувалися округлі кілки, від яких на дні збереглися 10 отворів діаметром від 2,0–3,0 см до 7 см, глибиною від 3,0 см до 14 см. Дно могили з нахилом на захід, глибина у центрі 1,27 м від ДП, посипано крейдою та застелене циновкою розмірами 1,8 × 0,96 м.

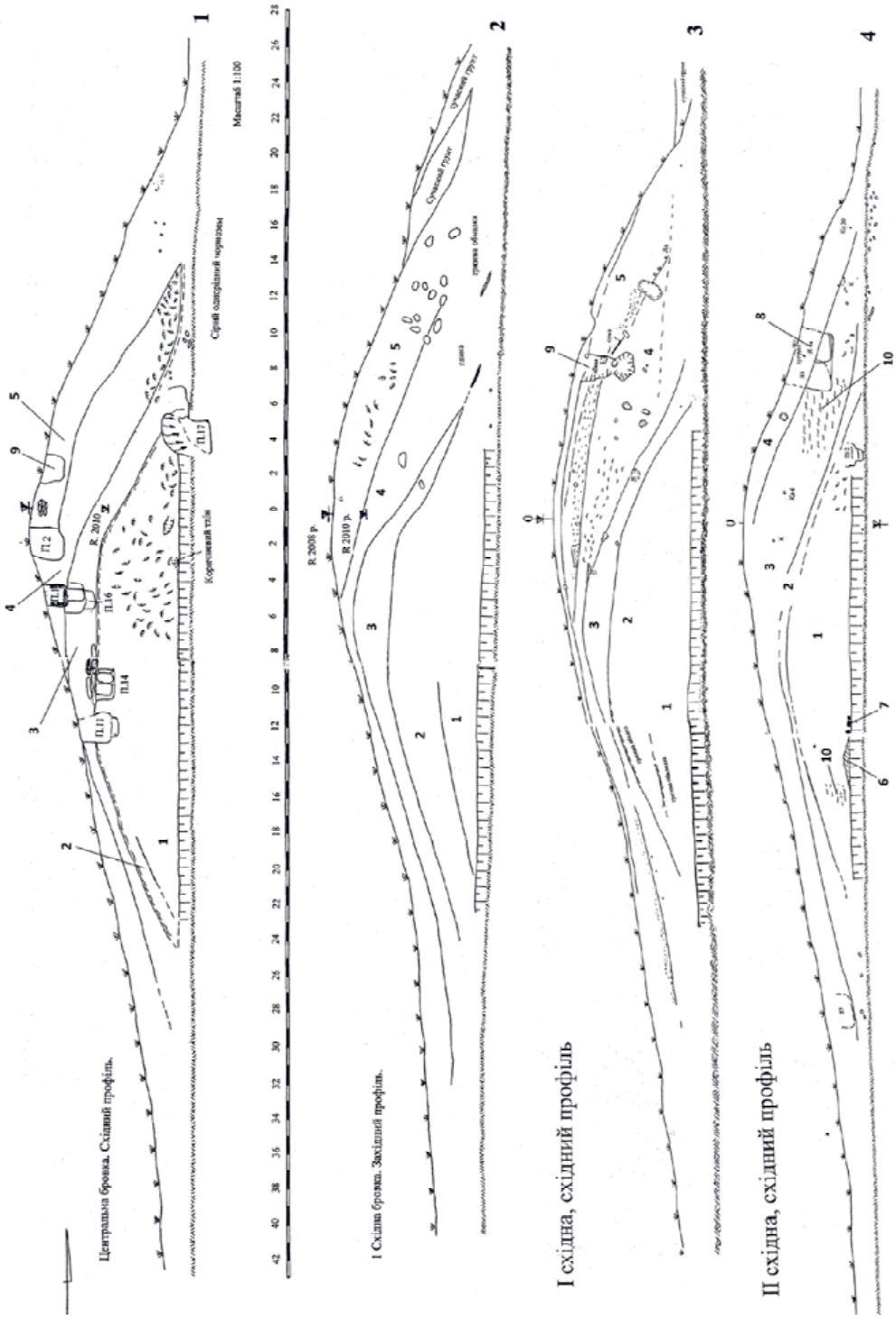

Рис. 2. Північний ГЗК, курганна група «Рядові могили», курган 1. Розрізи кургану з показом конструктивних особливостей:
1–5 – насипи, 6 – суглинистий викид,
7 – плити перекриття, 8 – технологічні ями,
9 – сучасні ями, 10 – ділянки з гряззю)

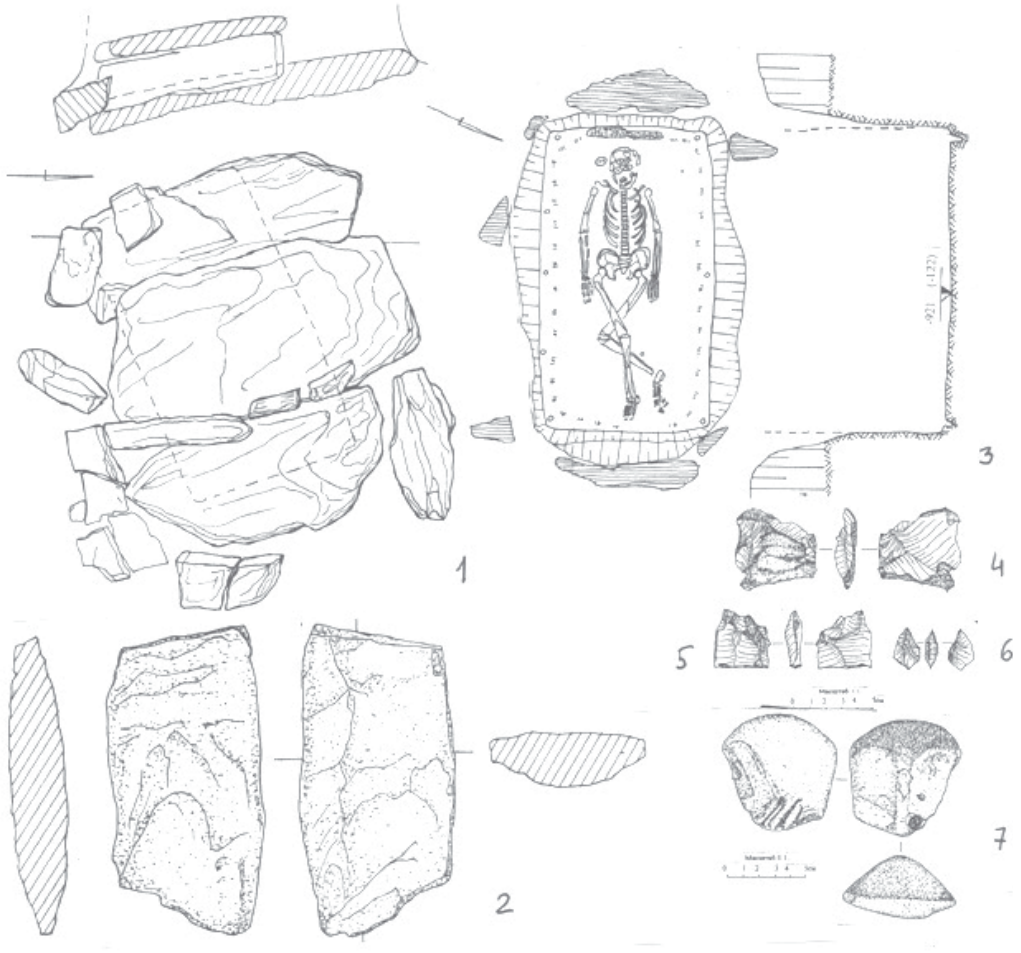

Рис. 3. Північний ГЗК, курган 1. План та інвентар поховання 10
1–3 – план та розріз поховання; 4–7 – інвентар

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на спині з підігнутими в колінах ногами, черепом орієнтований на ЗПдЗ (А=203^0). Руки простягнуті вздовж тулуба, ноги, підняті в колінах завалилися (рис. 3). Кістяк, особливо череп, кисті, стопи та циновка посипані яскраво-червоною вохрою. На скелеті та навколо виявлено плями чорної масної речовини і білого тліну. Навколо черепа здійснена посипка крейдою зверху циновки та вохри, під ним – шар зотлілої кори, справа – вохряний «хлібець». Біля фаланг пальців лівої ноги знаходилися три крем'яних знаряддя, посипані вохрою.

Інвентар поховання: 1). Сегментовидний «хлібець» з вохри темно-червоного кольору, розмірами 7,8 × 7,2 × 4,2 см. Верх і низ сплощені, один торець округлений, з іншого – прорізані три V-подібні фігури (рис. 7). 2). Крем'яний скобель підпрямокутної форми, розмірами 6,2 × 5,3 × 1,5 см. Колір світло-коричневий з вапняковою кіркою. З боку брюшка оброблений дрібною загострюючою ретушшю (рис. 4). 3). Скребачка на відщепі розмірами 3,7 × 3,5 × 1,1 см із загострюючою ретушшю (рис. 5). 4). Скребачка, розмірами 2,8 × 1,6 × 0,8 см. На довгій стороні – притупляюча ретуш (рис. 6). 5). Стела з аркозового пісковику. Має вигляд підпрямокутної плити, з пласким верхом, та асиметричним клином знизу (рис. 2).

Другий насип збільшив висоту кургану до 4,3 м, а розміри до 38 м (Пн-Пд) × 45 м (С–З). Більша частина досипки прилягала з ПнЗ, де її потужність сяга-

ла 3,5 м. Вершина пласка, діаметром 12 м. З північного боку досипка мала два дугоподібних виступи довжиною 2–2,5 м. Насип також вкритий шаром обмазки, яка на верхній площадці мала товщину 10–12 см, на схилі – 5–6 см; на час розкопок у ній утворилися неправильні багатокутники та овальні блоки, між якими проходили тріщини. Колір обмазки світло-сірий, земля скам'яніла, із плямами окислів марганцю. На поверхні збереглися залишки білого рослинного тліну товщиною 1–2 мм. У центрі площадки зафіксовано скупчення рослинного попілу, який лежав на суглинистому піддоні товщиною до 2 см. Поблизу простежені відбитки трави чи соломи і плями коричневого кольору до 18 см у поперечнику. Вірогідно, площадка тривалий час використовувалася для культових цілей (рис. 1; 2). Зараз відомі курганні споруди і досипки, які будувалися для проведення певних ритуалів. Так, у кургані «Кінський брід» біля с. Виноградне (Запорізька обл.) у центрі відкрито стаціонарний земляний вівтар, навколо якого була натрушена трава [1]. Подібне явище спостерігається й у нашому випадку. Вівтар, скоріш за все, був переносним і забирався після культових церемоній, можливо, пов'язаних із похованням у кам'яному ящику, збудованому на поверхні другого насипу.

Поховання 14 – ямна АК (рис. 4). Знаходилося в 9,5 м на Пд від УЦ(А=171^0), на глибині 5,63 м. Частина перекриття простежена у товщі центральної бровки, на глибині 1,5 м від поверхні. Перекриття займало підпрямокутну площадку розмірами 3,0 × 2,7 м, орієнтовану по лінії СПнС–ЗПдЗ. Заклад поховання складався переважно з плит аркозового пісковику і червоного граніту, частково просівши у могилу. Плити мали розміри: 153 × 167 × 29–15 см; 136 × 50–15–17 см; 131 × 50 × 10–15 см; 172 × 58 × 17–25 см. По периметру могила обкладена уламками, що лежали в 2–3 шари на брилах більших розмірів. Могила мала розміри 3,0 × 2,4 м, глибиною 0,8 м. У ній було встановлено кам'яний ящик, складений з 9 підпрямокутних плит з граніту та аркозового пісковику, і однієї – багатої залізної руди («синьки»). У плані мав прямокутну форму, але внаслідок просідання перекриття деформувався. Внутрішні розміри ящика по дну складали 1,88 × 0,94 м, зовнішні 2,22 × 1,60 м. На дні ящика знаходились канавки шириною 15–20 см, глибиною 30–35 см, які були залиті грязьовим розчином. Нижні краї плит вставлені у «подушку» з добре відмуленого гумусу. Глибина на верхівки плит з поверхні насипу становила 1,62–1,84 м, відстань між стінами ями і ящика складала приблизно 0,4 м і після фіксації плит проміжок було заповнено ґрунтом. Дно ями навколо ящика було промазано шаром грязі. На дні ящика, у чорноземі, зустрічався рослинний тлін. Ящик перекрито циновкою, яка заходила за краї могили і кріпилася за допомогою кілків, забитих під кутом у 80°. Отвори овальні в плані, 4,0 × 2,5 см, глибиною 17–21 см. У західному секторі зафіксована структура циновки, яка складалася із стебел та поперечних скріплюючих шнурків. Зверху циновка притискалася до землі камінням.

Кістяк дорослої людини лежав на спині, черепом на З. Ліва рука простягнута вздовж тулубу, від правої збереглася плечова кістка і частина суглобу. Зігнуті в колінах ноги завалилися вправо. Кістяк поганої збереженості. Зафіксовано сліди посипки вохрою біля таза та черепа. Поблизу кисті лівої руки знайдено уламок рогу.

По всій площі дна виявлено залишки дерев'яного каркасу прямокутної форми. Тлін дерева перекривав кістяк, що вказує на його початкове положення над тілом. До прямокутної основи через 30–18 см кріпилися поперечні горизонтальні плашки. Дерев'яне риштування могло мати розміри 1,8 × 0,9 м. Розкосини могли встановлюватися в широких прямокутниках. У кутах камери знаходилися отвори від кілків, у перетині овальні, розмірами 3,0 × 2,0–1,5 × 1,0 см, глибиною до 15 см. Основа та горизонтальні перекладини були більш масивні, 4–3 см у розрізі, розкосини – діаметром 2,5–2,0 см і менше. Система кріплення не простежена. На поверхні дерева виявлено сліди білого рослинного тліну. На земляному дні знахо-

дилася підстилка з циновки, у залишках якої чітко виділялися стебла, орієнтовані по повздовжній осі ящика; нижній – у поперечному напрямку. Товщина тліну сягала 2,5 см; нижче знаходився шар коричневого тліну від залишків одягу. Крейда і грудочки вохри присутні на кістках. Каркас міг слугувати основою для своєрідного «балдахіну», хоча не виключено, що це були закриті ноші.

Інвентар поховання: 1) Фрагмент рогу довжиною 8,5 см, кінець обламаний, основа овальна, 3,5 × 2,5 см. Вивітрений, поверхня світло-коричнева, чорно-сині плями окислів марганцю на поверхні (рис. 4).

Третій насип збільшив висоту кургану до 6,3 м, а розміри довів до 54 м (С–З) × 48 м (Пн–Пд). У плані отримав овальні обриси з рогоподібним виступом довжиною 5 м на півночі. Він перекрив поховання ямної культури №14, впущене у південному секторі площадки другого насипу. В його складі переважав темно-сірий, грудкувато-зернистий, сухий, м'який чорнозем з домішкою дисперсно-розсіяної глини. Зустрічався також білий тлін рослинного походження. У центральній частині площадки, вище поверхні насипу 2 знайдено відбиток верхньої частини вдавленого в товщу ґрунту дерев'яного предмету, вочевидь, т. зв. жезла, який був пофарбований у білий колір і мав прямокутні й заовалені виступи. Жезл(?) було встромлено у ґрунт під кутом 45^0 навершям у бік поховання 14. Можна припустити зв'язок ритуалу встромляння жезлу з обрядом згаданого поховання.

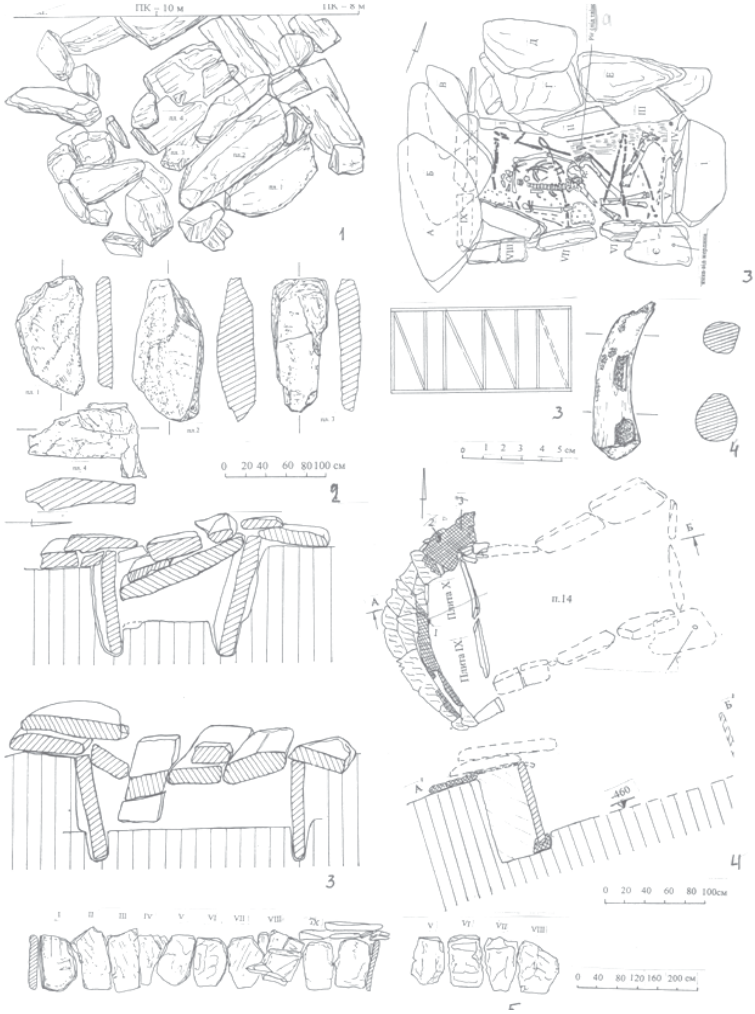

Рис. 4. Північний ГЗК, курган 1. План та інвентар поховання 14

Поверхня насипу теж була вкрита обмазкою товщиною 5–7 см. У 11 м на схід від УЦ у товщі насипу відкрито яму розмірами 4 × 3 м і глибиною до 2,0 м, в якій виявлено потужні шари грязьової обмазки, яка, вірогідно, тут готувалася. У ПнС частині насип включав смуги грязьової обмазки, що простиралася на 4,3 м при загальній товщині до 2 м.

Четвертий насип довів висоту кургану до 6,9 м, а розміри до 64 м (С–З) × 58 м (Пн–Пд). Він пов'язаний з ямним похованням №16. Складався темно-сірого однорідного сухого чорнозему, грудкувато-зернистої, по краях призматично-стовпчастої, структури. У східній частині домішана глина у вигляді плям. У профілі другої східної бровки простежено нижню частину ями шириною до 1,5 м, глибиною до 1,0 м з рівня впуску.

Поховання 16 – ямна АК (рис. 5). Знаходилося в 5,0 м на ПдПдС від УЦ (А=170^0), на глибині 3,6 м. Ситуація ускладнювалася тим, що могила поховання 16 частково прорізалася похованням 1. Яма мала прямокутну форму, розміри – 2,3 × 1,9 м, орієнтована у напрямку ПдПдС–ПнПнЗ. Уступ шириною 0,25–03 м мав нахил у бік могили і знаходився на глибині 2,73–2,66 м. На ньому простежено тонкий шар білого рослинного тліну, можливо, від циновки. У чорноземному заповненні зустрічалися куски дерев'яного тліну від перекриття. На деяких зберігся тлін від трави. Нижче уступу яма отримала розміри 1,83 × 0,9 м, глибину 0,69 м. Кістяк похованого майже повністю зотлів, на ньому знаходився шар рослинного тліну. Череп зміщений по відношенню до хребта на Пн. Кістки ніг не збереглися, окремі фрагменти стегнової та гомілкових кісток вказують на те, що померлий лежав слабоскорчено на лівому боці, головою на З. Під кістяком збереглися рештки багатошарової підстьтилки. Під Пд стіною розміщено інвентар, до якого належали знаряддя з каменю та кременю. Вони умовно були об'єднані у 4 групи: перша з двох абразивів та нуклеусу; друга – двох абразивів та трьох випрямлячів; третя – 18 кремінних знарядь та прісноводної мушлі; четверта – з двох кремінних знарядь та розтиральника. У східній частині камери, знайдена кінцева скребачка (рис. 5: 2–19).

П'ятий насип мав у плані сегментовидну форму. Основний масив ґрунту розміщено зі С та Пн, перекриваючи вершину на 6 м. Розміри по лінії ПнС-ПдЗ досягали 70 м, у напрямку ПнЗ-ПдС – до 50 м. На сході його потужність складала 0,5–0,6 м, на заході – 1,5–2,3 м. У північному секторі було виділено три конструктивні шари (центральна та І східна бровки): 1) нижчий складався з темно-сірого грудкувато-зернистого чорнозему з домішками у вигляді неправильних плям та тонких смужок глини) сірий чорнозем з темними плямами грудкувато-зернистої структури, смужками глини) 3) темно-сірий, грудкувато-зернистий чорнозем з домішкою плямами глини та псевдоміцелія. Нижній і середній шари насипу пов'язані з катакомбним похованням 17, яке було впущене з поверхні попередньої досипки, а верхній – частина ліквідованого розширення валу.

У ПнЗ секторі насипу (третя західна бровка), на схилі, у місці стику з валом знаходилася площадка розмірами 15 м (С-З) × 6 м (Пн-Пд), у плані мала форму неправильного овалу у вигляді «стопи», орієнтована по лінії ПнС-ПдЗ. Вона складалася з великих блоків добре відмуленого чорнозему. На південній периферії виявлено ділянку гумусного чорнозему, який мав призматичну структуру і нагадував саманну кладку.

Поховання 17 – катакомбна АК (рис. 6). Знаходилося в 4,6м на Пн від УЦ (А=5^0), на глибині 9,7 м і входило до профілю центральної бровки. Вхідна яма округлої форми, 1,9 × 1,8 м у Пд частині мала передлазову яму. В розтині мала грушовидну форму. Лаз шириною 0,7 м знаходився з Пд сторони ями. До камери вела скошена сходинка висотою 0,96 м. Камера бобовидної форми, 2,19 × 1,67 м, орієнтована у напрямку схід-захід. По всій площі дна простежено коричневий тлін від підстилки.

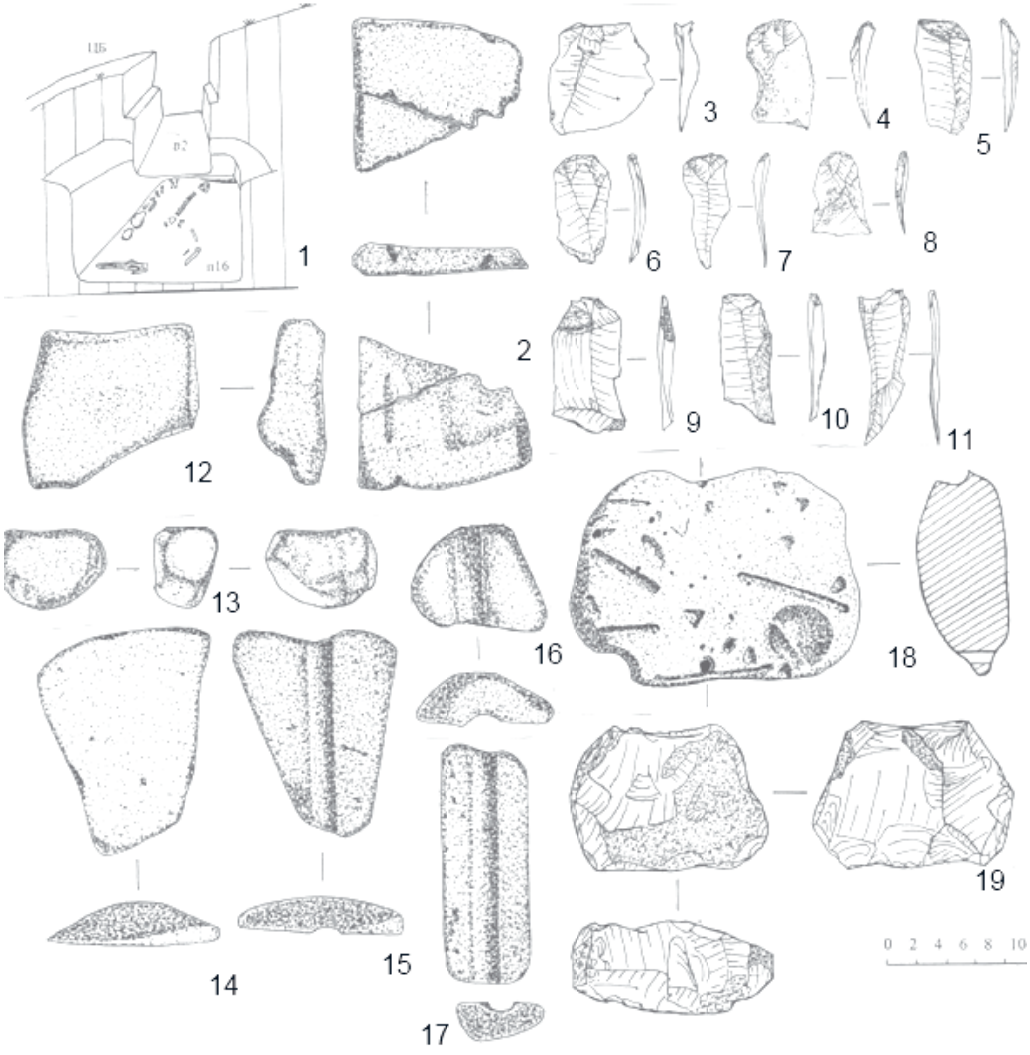

Рис. 5. Північний ГЗК, курган 1. План та інвентар поховання 16

Поховання парне, двох дорослих. Перший від входу, орієнтований черепом на С. Посткраніальний скелет укладений «пакетом». Справа від черепа знаходилася сокира із залишками дерев'яного руків'я. У 30 см на Пн від черепа стояв догори дном ліпний горщик, поруч з яким знаходилися посудини з остеомаси. На кістках черепа і під ним концентрувалася вохра. Другий кістяк лежав під внутрішньою стінкою камери на спині з поворотом на правий бік, черепом на схід. Руки простягнуті до колін, ноги підігнуті. На черепі знаходився коричневий тлін від головного убору, такий же – на кістках стоп. Біля таза знайдено стулку перлівниці. Череп мав сліди вохри.

Інвентар поховання: 1). Ліпний круглобокий горщик та прямою шийкою. Вінця, шийка та плічка прикрашена чотирма рядами відбитків штампа, розділеними поясками перевитого шнура. Такі ж нанесено навколо дна. Зовнішня поверхня сіра, загладжена гребінчастим штампом, Діаметр вінця 13,6 см, діаметр корпусу 19,1 см, дна – 10,6 см (рис. 6: 2). 2). Сокира з темно-сірого діабазу, відполірована. Лезо пряме, клиновидне, притуплене. Обух циліндричний, плаский, щічки виділені. Довжина 10,7 см, висота 3,6 см, діаметр отвору 1,9 см (рис. 6: 3). Катакомбні поховання відносяться до пізнього етапу існування культури. Вони всі впускні й локалізувалися у північному та східному секторах.

Курган 2 досліджений О. О. Мельником у 1990 р. Знаходився в 40 м від північної поли кургану 1 і з'єднувався з ним валом довжиною 40 м. Висота сягала 4,8 м, діаметр 52 м, північний схил більш стрімкий. Насип задернований, ушкоджений ямами сучасного походження. У процесі дослідження виявлено 8 поховань: 2 ямних (1, 4), 2 – КБК (3, 5), 1 – епохи пізньої бронзи (7). На рівні ДП у З секторі виявлено 4 брили висотою 0,7–0,45 м, які не утворювали цілісної конструкції. Аналогічні брили розмірами 0,3 м і 0,56 м знайдені також у східному секторі.

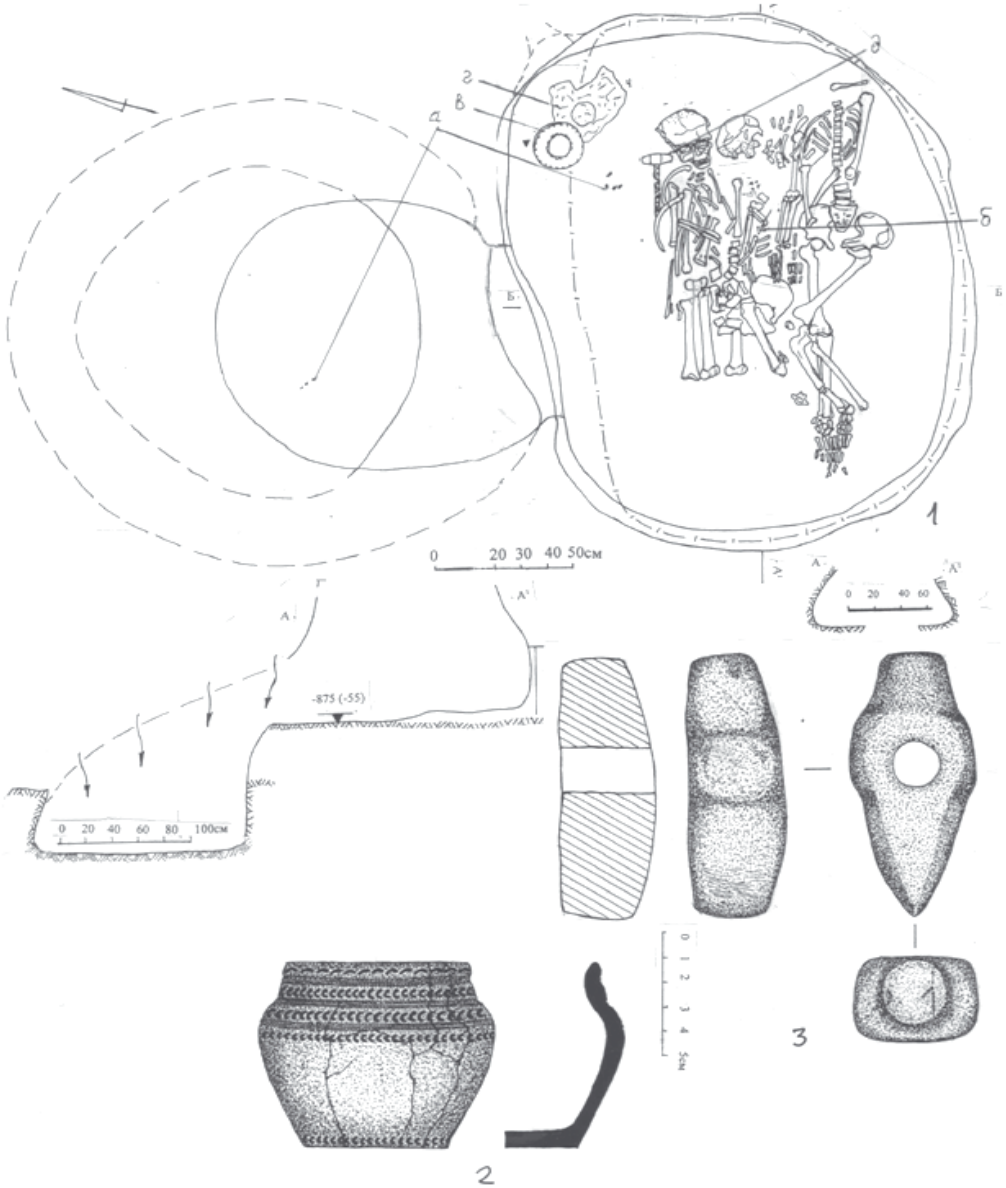

Рис. 6. Північний ГЗК, курган 2. План та інвентар поховання 17

До спорудження насипу на рівні ДП була збудована складна у плані об'ємна земляна конструкція, яка за формою нагадує стилізованого птаха без голови. Чітко виділені «хвіст» і «крила», між котрими залишено прохід у вигляді щілини шириною 0,5 м, довжиною 9,0 м, який поступово розширявся у ПдЗ напрямку до 1,5 м. Фігура симетрична, осьовою лінією орієнтована у напрямку ПнС-ПдЗ.

У перетині мала дугоподібний профіль. У центрі висота досягла 1,7–2,0 м, а у «хвості» – 0,6 м. Розміри «крил» – 21 м, їх ширина 4–5 м, довжина конструкції по вісі – 13 м, ширина «хвоста» – 6 м. У подальшому в південному розширенні проходу було здійснене основне поховання № 1 (рис. 7).

Первинний насип зведено над ямним похованням 1, розташованим у його центрі. Частина викиду з нього у вигляді лінз входила до східного профілю центральної бровки. У площині викид мав вигляд півмісяця, що лежав на схилах «птаха», сягаючи максимальної товщини 0,18 м при ширині 1,5 м. Складався з двох конструктивних шарів, з котрих перший за формою наближався до неправильного п'ятикутника розмірами 22,5 м (Пн-Пд) × 18 м (С-З), висотою до 3,3 м. Верхній шар повністю перекривав попередній; його потужність коливалася від 0,4 м (центр) до 0,8 м (краї). Після його спорудження висота кургану досягла 4,0 м і розміру 36,3 м (ПнС-ПдЗ) × 31 м. Матеріалом слугував темно-сірий тріщинуватий чорнозем. На поверхні першого шару 9 м на ПдПдС, на глибині 1,5 м від поверхні (–4,35 м від УЦ) зафіксовано півкруглу в перетині канавку глибиною 12–17 см, шириною 12–24 см, залиту відмуленою глиною. Простежена довжина до 4 м. У середній частині мало місце опукле розширення. Друга аналогічна конструкція знаходилася на Пн схилі в 14 м від УЦ. У плані являла смугу у вигляді хвилястої лінії довжиною 5,5 м, яка на сході закінчувалася кругом діаметром 1,3 м. Можливо, це – стилізоване зображення розчленованого змія (рис. 7).

Поховання 1 – ямна АК (рис. 8: 1). Знаходилося в 2,5 м на СПнС від УЦ ($А=63^0$), на глибині 1,12 м. Яма розмірами 1,7 × 1,0 м впущена з рівня ДП, прямокутної в плані форми, із відтягнутими кутами, орієнтована по вісі ПнС-ПдЗ. На стінках збереглися сліди знаряддя. Дно рівне, густо посипане вохрою зверху підстилки коричневого кольору. На вохрі помітні відбитки циновки чорного кольору. На рівні ДП могила була перекрита плахами, від яких збереглися маловиразні фрагменти. На глибині 0,6–0,7 м, під короткими стінами, на відстані 0,1–0,2 м від кутів вертикально стояли пласкі дощечки довжиною 0,2–0,3 м, шириною 4–5 см. Скелет дорослої людини лежав скорчено на спині, головою на захід. Череп, нижня та верхня частина грудної клітки зруйновані, руки витягнуті вздовж тулубу, зігнуті в колінах ноги завалилися вправо. На кістках сліди вохри. Серед кісток грудної клітки знайдений наконечник стріли. У кротовині знайдена бронзова бритва.

Інвентар поховання: 1) Крем'яний виїмчастий наконечник стріли трикутної форми з двобічною ретушшю, вістря обламане. Розміри 2,5 × 1,8 см (рис. 8: 2). 2) Бронзова черешкова бритва з тонкої розклепаної платівки, загостреної з двох сторін; лезо на кінці розширюється. Черешок розширюється до леза. Кінець не зберігся, вірогідно, був округлим. Уздовж леза по центру з обох сторін нанесений пуансонний орнамент у вигляді кружків діаметром до 3 мм. Довжина 11,3 см, ширина леза в середині 3 см, довжина черешка 3,8 см (рис. 8: 3).

Другий насип, що мав потужність у центрі до 1,1 м, а по краях 2,3–1,3 м, завершив формування кургану, довівши його висоту до 4,8 м, діаметр – до 52 м. Спорудження пов'язується з ямним похованням 4, впущеним з рівня першого насипу, що видно в західному профілі другої східної бровки. Складений з темно-сірого крупнозернистого грудкувато-тріщинуватого чорнозему, який у центрі мав плямисту текстуру.

Поховання 4 – ямна АК (рис. 8: 4). Знаходилося в 13,0 м на схід від УЦ ($А=70^0$), на глибині 6,35 м. Камера прямокутної в плані форми, 1,70 × 1,46 м, повздовжньою віссю орієнтована по лінії ПнПнЗ–ПдПдС. На глибині 1,8–1,9 м від рівня впуску залишено горизонтальний уступ – заплічки шириною 0,2–0,27 м. Нижче них могила мала прямокутну форму і розміри 1,3 × 1,04 м. На дні простежена посипка темно-червоною вохрою. У центрі камери, на площадці розмірами 0,6 × 0,45 м компактно укладений розчленований скелет дорослої людини.

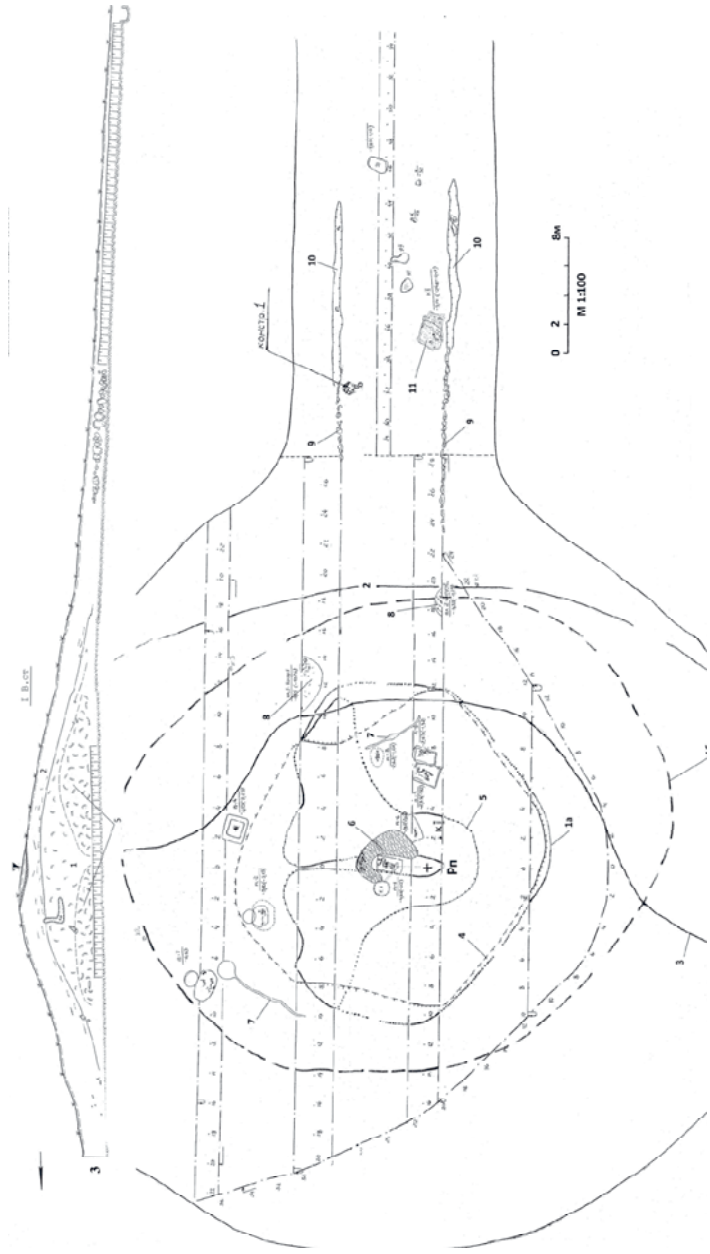

Рис. 7. Північний ГЗК, курганна група «Рядові могили», курган 2. Загальний план і розріз кургану:
1–2 – насипи, 3 – верхній контур валу, 4 – давня поверхня, 5 – птахоподібна земляна конструкція, 6 – суглинистий викид, 7 – глиняні фігури на першому насипу, 8 – ритуальна площадка, 9 – кам'яна алея, 10 – рів по підошві валу, 11 – кам'яна плита зі шлаком

З'єднувальний вал довжиною 40 м, висотою 0,5 м та шириною 14 м. Для вивчення стратиграфії залишена бровка по довгій вісі з ПдПдС на ПнПнЗ, шириною 1 м (рис. 5). ДП знаходилася на глибині 0,2–0,25 м. У східному профілі вона простежена у вигляді горизонтальної світлої смуги шириною 2–3 см. Верхній шар товщиною до 0,2 м складався з темно-сірого грудкуватого однорідного чорнозему. Материк знаходився на глибині 0,7–0,75 м. У східному профілі валу зафіксовано поховання № 1А. За знахідками кераміки, спорудження валу можна віднести до епохи пізньої бронзи.

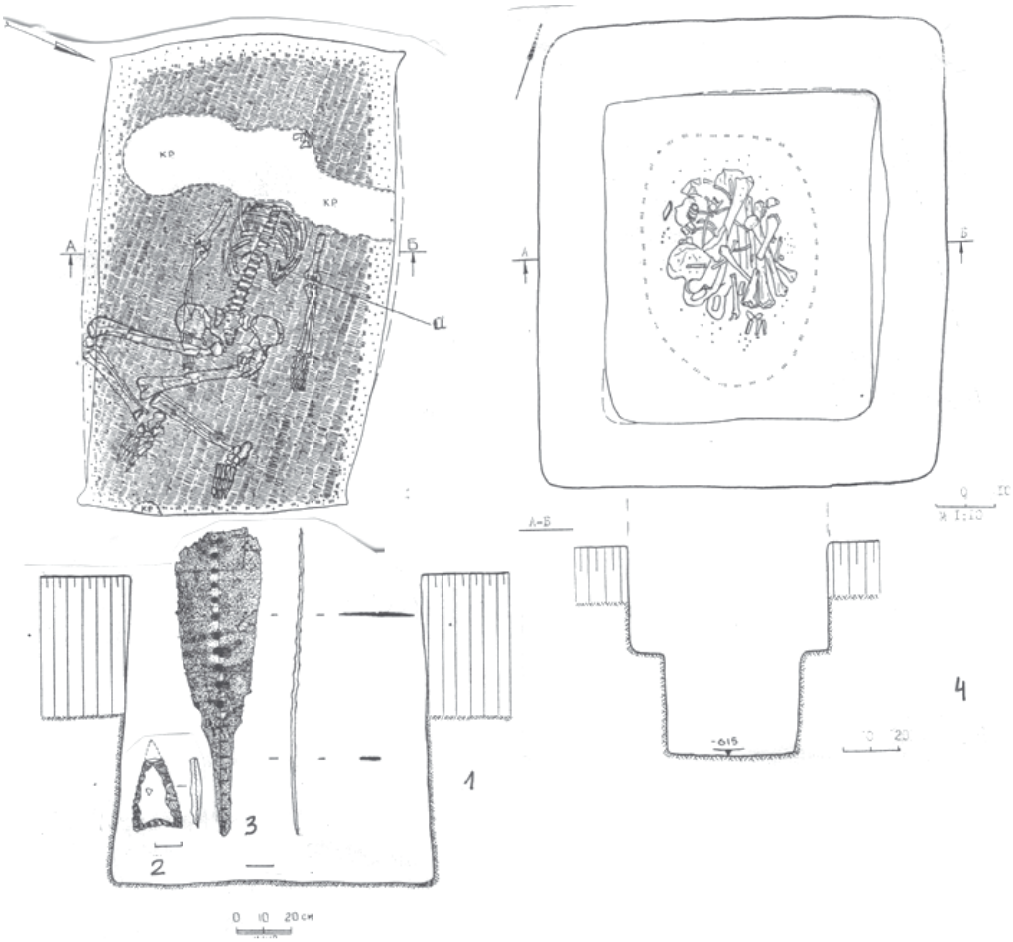

Рис. 8. Північний ГЗК, курган 2
1–3 – план та інвентар поховання 1; 4 – план і розріз поховання 4

При знятті ґрунту з глибини 0,3–0,7 м виявлено 2 ряди плит з граніту, гнейсу, залізистого кварциту, що утворювали «коридор», загальною довжиною 20 м (рис. 5). Плити встановлено вертикально на відстані 7 м між ними в коритоподібній у перетині канаві завширшки 0,4–0,6 м, до заглибленої на материк на 0,5 м. До засипки плит входив мідний шлак, в якому можливо вбачати відходи місцевого бронзоливарного виробництва. На існування останнього вказують знахідки шлаків на плитів центральній частині алеї, а також бронзоливарної печі, відкритої на Пд схилі кургану 1. У місці стику з курганом 1, зроблено площадку з грязьової обмазки розмірами 15 × 6 м, товщиною до 0,3 м орієнтовану ПнС–ПдЗ. У плані вона мала вигляд «стопи». Своїм кінцем вал заходив на 14 м на п'ятий (останній) насип кургану № 1. З часом обмазка розсохлася, утворивши підпрямокутні та багатокутні блоки 0,3–0,5 м у поперечнику. Міцність суміші виявилася достатньо високою – так, один блок пролежав на відкритому повітрі понад два роки і не втратив форми.

Поховання 1А – доби пізньої бронзи (рис. 7). Знаходилося в центрі валу. Кам'яний заклад, складався з 7 гранітних плит середньою довжиною 0,46–0,8 м, верхня з котрих знаходилася на глибині 0,25 м від поверхні, нижня – на 0,9 м. Могила впущена з поверхні валу (?). У плані прямокутна, розмірами 1,37 × 0,89 м, повздовжньою віссю орієнтована у напрямку С–З. Заповнення складалося з темно-сірого сухого, пухкого, грудкувато-зернистого чорнозему з кусками брудно-

зеленого шлаку. Дно знаходилося на глибині 1,30 м, на ньому простежено коричневий тлін підстилки, в центрі знаходилася купа кальцинованих кісток людини.

Кам'яна викладка 1 складена з необроблених кусків граніту. Відкрита в 14,5 м на Пн від УЦ, на глибині 0,66 м, розмірами 1,15 × 0,8 м. При розчистці між камінням знайдено фрагмент стінки ліпного горщика із орнаментом сіткою.

Яма 1 зафіксована в 11,5 м на ПнЗ від УЦ, на глибині 0,26 м від поверхні. У плані мала форму неправильного овалу розмірами 1,03 × 0,67 м, орієнтованого у напрямку ПнС–ПдЗ. На глибині 0,4 м залишено уступ шириною 0,1–0,2 м, скошений до дна. Дно на глибині 0,47 м, заповненням слугував чорнозем з домішкою глини та попілу.

Яма 2 на відстані в 9,5 м на ПнЗ від УЦ на глибині 0,23 м. Розміри 1,2 × 0,65 м, глибина – 0,5 м повздовжньою віссю орієнтована по лінії ПнС–ПдЗ. Заповнення складалося з чорнозему з кусками обпаленого ґрунту.

Комплекс 1 включає гранітну плиту підпрямокутної форми, розмірами 1,8 × 0,8 × 0,2 м, яка лежала в центрі майданчика, засипаного шаром шлаку, в котрому зустрічалися дрібні куски граніту, фрагменти кальцинованих кісток, залишки обгорілої дерев'яної конструкції (?), куски обпаленої глини, розвал горщика № 1. Ще один горщик знайдено біля західного краю плити, на глибині 0,47 м від УЦ (рис. 7).

Ліпний банкоподібний горщик № 1 значних розмірів (діаметр вінець 36,0 см, дна – 13,5 см, товщина стінки 1,2–1,4 см) мав потовщення у вигляді пружка по краю вінець. Стінки звужуються до плоского дна. Поверхня темно-сіра з чорними і коричневими плямами (рис. 5). Горщик № 2. Вціліла нижня половина належить банкоподібного горщику значних розмірів. На висоті до 21 см від дна діаметр горщика сягав 40 см, товщина стінки 1,4–1,5 см. Зовнішня поверхня зі слідами загладжування.

Фрагментована вціліла придонна частина горщика. Поверхня шерехата, в керамічній масі домішка піску. Діаметр дна 18,0 см, товщина стінок 1,0 см.

Підкреслимо конструктивні особливості досліджених курганів, які заслуговують на виділення.

Курган 1. 1. Підготовка площадки під первинний насип з використанням ритуальних вогнищ.

2. Спорудження первинного насипу у вигляді кільця з розривом на півдні ще до обряду поховання.

3. Обмазка відмуленим чорноземом ритуального майданчика.

4. Потужна грязьова обмазка на поверхні всіх чотирьох насипів. Приготування розчину в спеціальних ямах.

5. Влаштування горизонтальної площадки на вершині насипу 2, яка тривалий час використовувалася для ритуалів.

6. Присутність грязьової обмазки і замуленого чорнозему в масивах всіх чотирьох насипів.

7. Впуск катакомбних поховань 5 і 7 з поверхні передуючих насипів шляхом попереднього утворення великих округлих котлованів з рівня дна котрих викопувалися вхідні шахти могил.

8. Присутність на периферії насипу кургану 1 бронзоливарної печі, з якою мали зв'язок відкладення шлаку в алеї засипці плит з'єднувального валу.

Курган 2. 1. Передування зведенню першого насипу споруди птахоподібної форми, в центральній частині котрої здійснено основне поховання ямної культури № 1.

2. Двошаровий насип, що перекривав «птаха» і на поверхні котрого знаходилися глиняні скульптурні витвори, які можливо інтерпретувати як розчленованого змія Врітру. Можливо, це – архітектурне втілення міфу про боротьбу Індри та Врітру.

3. Присутність на Пд схилі первинного насипу ритуальної площадки із залишками рослинного тліну.

З'єднувальний вал. 1. Наявність алеї з кам'яних плит до центру котрої впущено поховання, здійснене шляхом тілоспалення.

2. Присутність під західною стіною алеї, між похованням і курганом 2, гранітної плити, з відкладеннями шлаку, який вміщував розвали двох великих ліпних посудин доби пізньої бронзи.

3. Наявність шлаку в засипці траншеї, в якій установлено плити.

4. Виділення місця стику з'єднувального валу з курганом 1.

5. Майданчиком оформленим у вигляді відбитку велетенської «стопи» розмірами 15 × 6 м, орієнтованої на ПдЗ, залитої грязьовим розчином товщиною до 30 см.

Вважаємо кургани 1 і 2 створювалися й довгий час існували окремо, а в епоху пізньої бронзи були об'єднані кам'яною алеєю, в просторі котрої здійснене поховання доби пізньої бронзи і все це було перекрито земляним валом.

Слід підкреслити, що деякі з досліджених комплексів підтверджують думки, викладені раніше українськими археологами та їх іноземними колегами. Так, В. В. Циміданов подібні пам'ятки відносить до третього типу. Ним з'єднувальний вал розглядається як своєрідний канал для переходу небіжчика у потойбічний світ [8]. На користь цієї гіпотези вказує і коридор з гранітних плит.

Наявність поховання в геометричному центрі валу також може свідчити на користь гіпотези С. Г. Колтухова, О. Є. Кислого та Г. М. Тощева, що два кургани, з'єднані валом, символізують колісницю, а похований посередині – померлий, який їде до потойбічного світу [6, с. 37]. Розкопки також указують на можливість використання ям, кострищ, плит, що знаходяться в межах могильника, як жертовників. На це свого часу першою звернула увагу І. Ф. Ковальова [4].

Аналіз будівельних періодів, пов'язаних, головним чином, з похованнями ямної спільноти, великі обсяги земляних робіт, оформлення поховальних споруд та супроводжувальний інвентар дають підстави стверджувати, що померлі належали до соціальної верхівки тогочасного суспільства. Їх можна віднести, згідно з класифікацією Н. Д. Довженко та Н. А. Ричкова, до варн брахманів і кшатріїв [2].

Бібліографічні посилання

1. Давня історія України. Т. 1. – К., 1997.

2. **Довженко Н. Д.** К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности / Н. Д. Довженко, Н. А. Рычков // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. – К., 1988. – С. 38–39.

3. **Ковалева И. Ф.** Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы / И. Ф. Ковалева // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск, 1989.

4. **Ковалева И. Ф.** Социальная и духовная культура племен бронзового века / И. Ф. Ковалева // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск, 1989.

5. **Крылова Л. П.** Раскопки на Криворожье. Отчет об археологических раскопках в 1969 году Днепропетровского исторического музея / Л. П. Крылова // НАІА НАН України, 1969/106; 6129–6130.

6. **Макаревич А. В.** Нагальні завдання вивчення видовжених курганних споруд / А. В. Макаревич // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2007. – С. 35–37.

7. **Отрощенко В. В.** Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья / В. В. Отрощенко //Открытия молодых археологов Украины. – К., 1976. – С. 16–17.

8. **Циміданов В. В.** З'єднувальні досипки у курганній архітектурі зрубної культури: проблема семантики / В. В. Циміданов // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Вип. 3. – Луганськ, 2004. – С. 229–233.

Надійшла до редколегії 13.03.2012.

УДК 902/904

В. Н. Шалобудов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ КОЧЕВНИЧЕСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ, ОТКРЫТЫЕ НОВОСТРОЕЧНЫМИ ЭКСПЕДИЦИЯМИ ДГУ В 1972 – 1999 гг.

Розглядаються раніше не введені до наукового обігу поховання середньовічних кочівників, відкриті експедицією держуніверситету в Дніпропетровській області.

Ключові слова: курган, поховання, кочівники, інвентар, печеніги, половці.

Рассматриваются ранее не введенные в научный оборот погребения средневековых кочевников, открытые экспедицией госуниверситета в Днепропетровской области.

Ключевые слова: курган, погребение, кочевники, инвентарь, печенеги, половцы.

The author considers burials of middle-age nomads found by state university expedition in Dnipropetrovsk region, that have not been entered into the scientific turn.

Key words: burial mound, burial, nomads, inventory, pechenegs, polovcy.

Археологическая экспедиция Днепропетровского Государственного университета (ныне – национального им. Олеся Гончара) создана в 1972 году, как новостроечная, в связи с широкими мелиоративными работами, развернувшимися в области [7, с. 3–23; 16, с. 12, 13]. Результаты работ постоянно публиковались в научных сборниках и трудах конференций, благодаря чему наиболее интересные памятники поздних кочевников введены в научный оборот [9, с. 100 –117]. Однако, для создания целостной картины пребывания средневековых кочевников в регионе необходимо провести полный учет их погребений, открытых за период 1972 – 1999 гг. С этой целью обработаны все без исключения – разрушенные при вспашке, ограбленные в древности, малоинформативные – погребения поздних кочевников, при публикации которых соблюден хронологический принцип.

С. Марьина Роща Петропавловского района, 1986 г., группа 1, курган 6, погребение № 3. Могила вытянуто-прямоугольной формы размерами 2,5 × 0,7 м ориентирована СЗ–ЮВ, глубина с уровня впуска 1,0 м. Скелет взрослого (мужчины) разрушен при ограблении, ориентация восстанавливается как З. Под скелетом сохранилась нижняя часть узкой долбленой колоды (рис. 1: 1). Вдоль С стенки могилы лежали отрубленные по коленный сустав конечности коня и железное стремя в форме высокой арки с выделенной петлей и узкой прямой подножкой, высотой – 19,2 см, шириной – 13,0 см, шириной подножки – 3 см (рис. 1: 2). Ранние металлические стремена с высокой пластинчатой петлей, уплощенным проемом и узкой подножкой появились у восточных тюрок, или кок-тюрок, были заимствованы другими кочевыми племенами и получили широчайшее распространение по всему степному поясу Евразии [19, с. 142]. Ближайшие аналогии встречаются в погребениях салтово-маяцкой культуры VIII – IX вв. [8, с. 92, 239, рис. 100.5], что позволяет считать захоронение хазарским.

С. Гряковатое Синельниковского района, 1987 г., группа 1, курган 4, погребение № 1. Могила разрушена при установке триангуляционного знака. От скелета взрослого положенного на спине черепом на З мужчины сохранилась правая сторона (рис. 1: 3). Под погребенным – подстилка из тростника, за головой лежали плоский гранитный камень, череп и передняя конечность коня. Погребенного сопровождали парные массивные золотые серьги кольцевидной формы диаметром 2,4 см и костяные накладки лука. Обломок срединной накладки и распавшийся колчан найдены слева на уровне костей предплечья. Среди фрагментов

© В. Н. Шалобудов, 2012

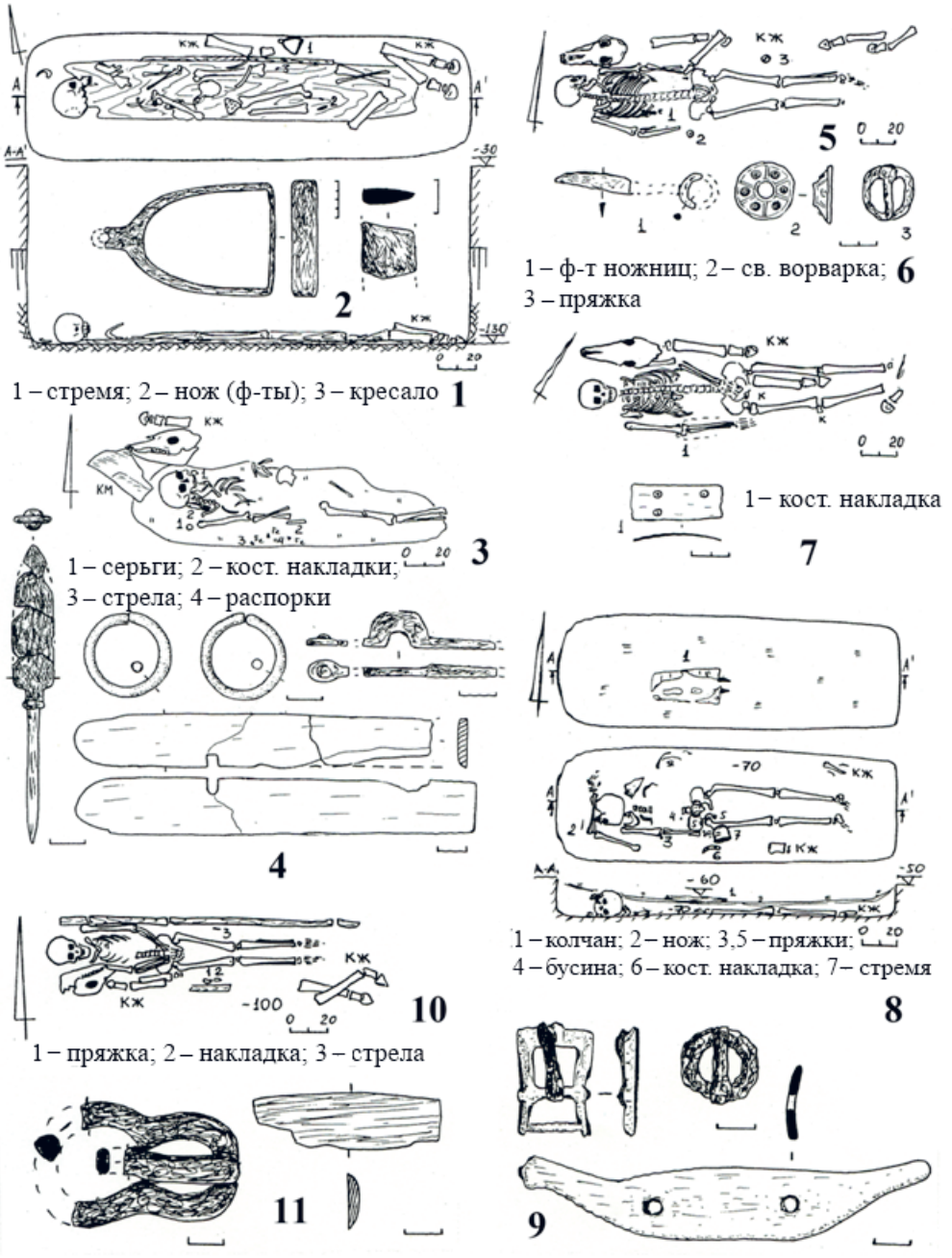

Рис. 1. Кочевнические погребения и инвентарь из них:
1, 2 – с. Марьина Роща к. гр. 1, к. 6, п. 3; **3, 4** – с. Гряковатое к. гр. 1, к. 4, п. 1;
5, 6 – с. Спасское к. гр. 14, к. 2, п. 11; **7** – с. Александровка к. гр. 17, к. 1, п. 3;
8, 9 – с. Чернетчена к. гр. 19, к. 1, п. 1; **10, 11** – с. Котовка к. гр. 1, к. 4, п. 3

железа удалось выделить наконечник черешковой стрелы ланцетовидной формы и колчанную петлю (рис. 1: 4). Положение и ориентация погребенного соответствуют печенежскому обряду. Однако, хорошо сохранившиеся концевые обкладки лука сложной конструкции позволяют отнести комплекс к более раннему вре-

мени. Конструкция «гунно-болгарского» лука предусматривает косые уплощающие срезы краев обкладок. У луков «хазарского» типа такие срезы отсутствуют, как и на рассматриваемых здесь экземплярах (рис. 1: 4). Луки подобной конструкции встречаются в комплексах хазарского времени вместе с византийскими монетами первой половины – середины VIII в. [14, с. 152–153]. Наконечник стрелы находит аналогии среди плоских килевидных салтовско-маяцких стрел VIII – IX вв. [8, с. 98, 99, рис. 1: 16, 17]. Таким образом, погребение можно отнести к памятникам хазарского времени.

Далее суммарно рассматриваются восемнадцать печенежских погребений, впущенных в насыпи курганов эпохи бронзы. Погребенные ориентированы черепами на З и сопровождались «чучелами» коня. В 1974 г. между селами Спасское и Верхняя Маевка Новомосковского района исследована группа 14, курган 2, погребение № 11. Контуры могилы не прослежены: скелет лежал вытянуто на спине, слева от него находились кости коня (рис. 1: 5). Сопутствующий инвентарь представлен фрагментированными шарнирными ножницами и свинцовой ворваркой. Вместе с костями коня обнаружена железная пряжка (рис. 1: 6). Полная аналогия ворварке происходит из печенежского комплекса X века у с. Колпаковка Магдалиновского района [24, с. 94, 95, 99].

С. Александровка Магдалиновского района, 1975 г., группа 17, курган 1, погребение № 3. Скелет мужчины лежал вытянуто на спине черепом на ЮЗ. Слева от него находилось «чучело» коня (рис. 1: 7). Инвентарь представлен колчаном, лежавшим под правым предплечьем, от которого сохранились фрагменты костяных обкладок и разложившиеся железные наконечники стрел, форма которых не восстанавливается. Погребение отнесено к печенежским на основании обряда [1, с. 71–105; 12, с. 151–226].

С. Чернетчина, 1979 г., группа 19, курган 1, погребение № 1. Могила узкая прямоугольная, размеры – 2 × 0,7 м. На глубине 0,6 м с уровня впуска обнаружена тростниковая циновка с остатками берестяного колчана и двумя распавшимися наконечниками стрел, перекрывавшая находившийся ниже скелет молодого мужчины. Погребенный лежал вытянуто на спине; при его анатомической целостности необычно положение левой руки, отделенной в плечевом суставе и лежавшей за черепом, который обращен теменным отделом к шейным позвонкам (рис. 1: 8). Инвентарь представлен фрагментом железного ножа, бронзовой и двумя железными пряжками, костяной накладкой на колчан и плохо сохранившимся стременем (рис. 1: 9). Справа на уровне коленного сустава найдена бабка коня, а в северо-восточном углу могилы – кости овцы. Бронзовая прямоугольная пряжка с подвижным железным язычком позволяет датировать погребение X – нач. XI вв. Аналогичная ей была найдена вместе с железной восьмерковидной пряжкой в кенотафе печенежского времени у с. Большемихайловка [22, с. 140–142].

С. Котовка, 1979 г., группа 1, курган 4, погребение № 3. Могила не прослежена, взрослый мужчина лежал вытянуто на спине, кисти рук сложены на костях таза. Сохранились остатки дощатой конструкции неустановленного назначения. Справа положены череп и конечности коня, отрубленные по коленный сустав (рис. 1: 10). На уровне бедренных костей обнаружены железная восьмерковидная пряжка, костяная срединная накладка лука и черешок стрелы (рис. 1: 11). Датируется погребение по железной восьмерковидной пряжке X – XI вв. [24, с. 95–99; рис. 1: 13].

В кургане 10 этой же группы открыто кочевническое погребение № 2. Скелет подростка лежал на спине в ЮЗ ориентации, частично разрушен. Слева от него находились череп и конечности коня. Слева от таза найдено бронзовое портупейное кольцо (рис. 2: 1). Погребение на основании обряда [1, с. 71–105] условно отнесено к печенежским.

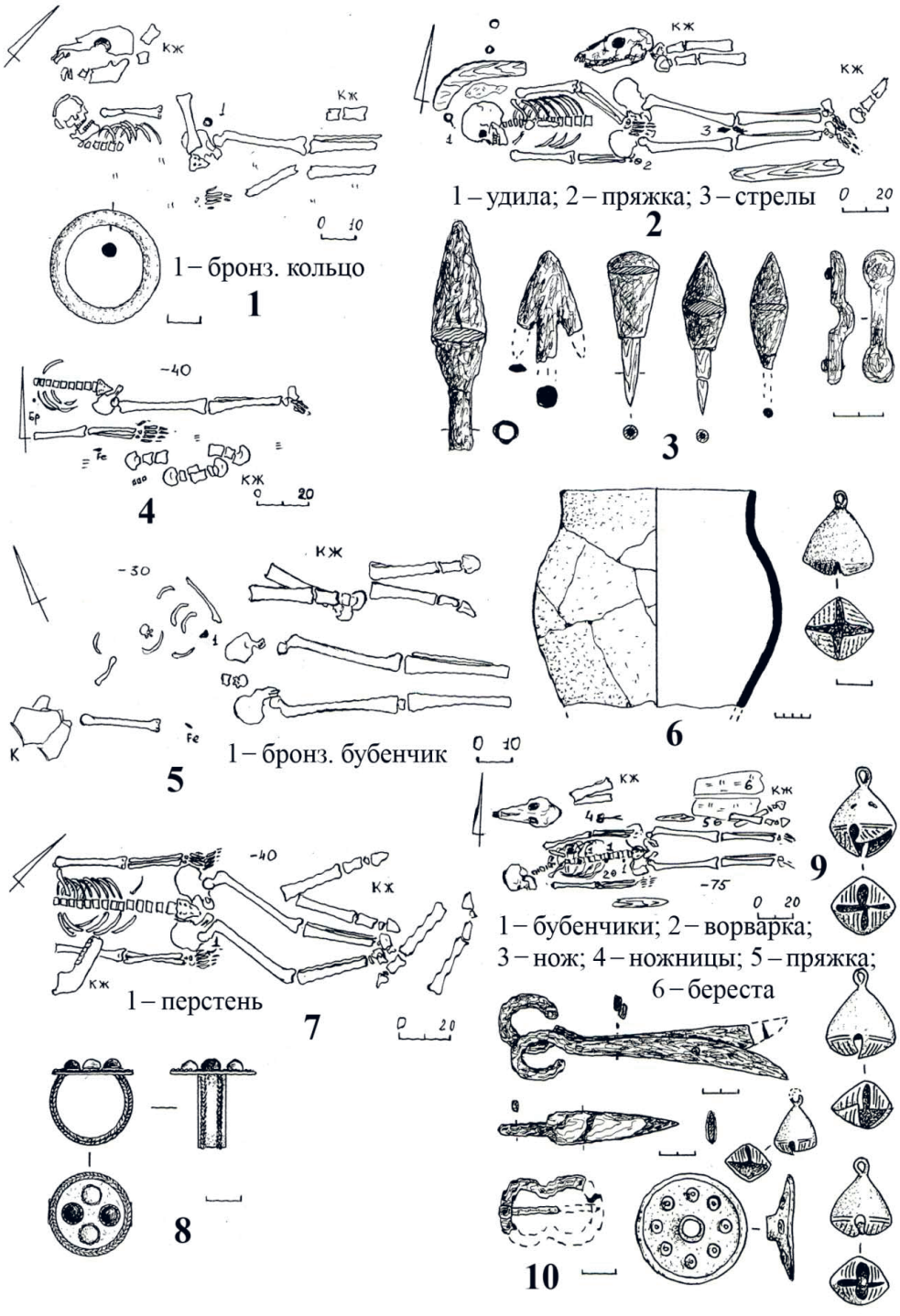

Рис. 2. Печенежские погребения и инвентарь из них:
1 – с. Котовка к. гр. 1, к. 10. п. 2; **2, 3** – к. гр. 2, к. 2, п. 2;
4 – с. Заплавка к. гр. 1, к. 4, п. 4; **5, 6** – к. гр. 1, к. 3, п. 2;
7, 8 – с. Юрьевка к. гр. 1, к. 3, п. 1;
9, 10 – с. Преображенка к. гр. 2, к. 1, п. 1

С. Котовка, 1979 г., группа 2, курган 2, погребение № 2. В насыпи на глубине 0,3 м от поверхности встречены фрагменты дерева от гробовища, обломки железных скоб и гвоздей. Скелет взрослого мужчины лежал вытянуто на спине с поворотом вправо. Слева положены череп и конечности коня, справа – железная пряжка (рис. 2: 2). За головой погребенного – следы ярко-малиновой краски и распавшиеся железные удила. Между колен найдены 5 наконечников стрел и колчанная распорка (рис. 2: 3). Колчанный набор в целом не характерен для печенежских лучников. Втульчатые наконечники, как и стрелы с жальцами, чаще встречаются в западноевропейских и славянских древностях XI вв. [11, с. 88; рис. 31.6, рис. 67.1,2]. Черешковые ассиметрично-ромбические и лавролистные наконечники территориально и хронологически представлены широко. Учитывая наличие гробовища, погребение можно отнести к торко-печенежским и датировать X –XI вв. [12].

С. Заплавка, группа 1, курган 3, погребение № 2. Открыто в насыпи на глубине 0,3 м от поверхности, скелет частично разрушен. Слева от погребенного лежали конечности коня, отрубленные по коленный сустав (рис. 2: 5). Сопутствующий инвентарь включал развал черноглиняного лепного горшка и бронзовый биконический бубенчик (рис. 2: 6), позволяющие датировать погребение X – XI вв., и отнести его к печенежским древностям [12, с. 157, 158].

В кургане 4 группы 1 на глубине 0,4 м от поверхности открыто погребение № 4, поврежденное при ограблении. Сохранилась правая сторона скелета взрослого, рядом с которым лежали 4 конечности коня, отрубленные по первую фалангу (рис. 2: 4). Инвентарь представлен лезвием ножа и фрагментом бронзовой пластины. Западная ориентация и присутствие в могиле чучела коня с отчлененными по бабки ногами позволяет отнести его к печенежско-торческим и датировать X–XI вв. [1, с. 77, 78].

С. Юрьевка Павлоградского района, 1982 г., группа 1, курган 3, погребение № 1. На глубине 0,4 м от поверхности без следов могильной ямы обнаружен скелет взрослого, лежащий на спине в ЮЗ ориентации со слабо согнутыми ногами коленями вправо. На правой плечевой кости лежала челюсть коня, а его отрубленные по коленный сустав конечности – в ногах погребенного (рис. 2: 7). Рядом с пальцами правой руки найден медный, плакированный серебром, перстень со стеклянными вставками темно-синего и молочного цвета, декорированный проволочным жгутом (рис. 2: 8). Технология изготовления перстня характерна западноевропейской. По обряду захоронение датируется X – XI вв. [1, с. 71–105].

С. Преображенка, 1983 г. группы 2, курган 1, погребение № 1. На глубине 0,75 м от поверхности прослежены остатки дерева от перекрытия могилы. Скелет женщины лежал на растительной подстилке. На груди найдены 4 бронзовых пуговицы-бубенчика и железный нож; с внутренней стороны правого предплечья – свинцовая орнаментированная ворварка. Слева от скелета железные шарнирные ножницы и восьмерковидная пряжка. Захоронение сопровождалось чучелом коня, с конечностями, отчлененными по пясть (рис. 2: 9). Погребальный обряд и сопутствующий инвентарь типичны для женских печенежских погребений X в. [12, с. 157].

С. Богдановка, 1984 г., группа 4, курган 9, погребение № 1. На глубине 0,4 м без следов могилы обнаружен скелет взрослого, в СЗ ориентации. На уровне плеча слева находился череп коня с железными односоставными удилами в зубах (рис. 3: 1). Погребение датируется по удилам, характерным для печенежских древностей, X–XI вв. [12, с. 158].

С. Петропавловка, 1985 г., группа 1, курган 1, погребение № 2. Скелет разрушен при ограблении. По сохранившим in situ костям ног ориентация восстанавливается как З-СЗ. Слева от бедра на растительной подстилке лежала нижняя челюсть коня с фрагментом кольчатых удил, а его конечности перекрывали

берцовые кости скелета (рис. 3 – 8). Справа прослежены фрагменты берестяного колчана с железной распоркой и двумя распавшимися наконечниками стрел. Рядом обнаружен кресальный кремень, между бедренными костями – железная восьмерковидная пряжка, а у правой щиколотки – обломок железного ножа (рис. 3: 9). Датировать погребение X–XI вв. и отнести его к печенежским позволяет восьмерковидная пряжка.

С. Губиниха, 1986 г., группа 2, курган 4, погребение № 3. На глубине 0,57 м от поверхности обнаружен скелет взрослого мужчины лежавший вытянуто на спине в З ориентации лицевым отделом на С. Слева от него находилось «чучело» взнузданного коня с конечностями, отчлененными по пясть (рис. 3: 2). У затылка найден кусочек смолы дисковидной формы с отпечатком грубой ткани. Рядом с левым коленом лежала железная восьмерковидная пряжка и наконечник копья, между бедренными костями – кремень и калачевидное кресало (рис. 3: 3). Наибольший интерес представляет железный втульчатый наконечник копья со стройным подтреугольным ромбическим в сечении пером и длинной конической втулкой. По классификации А. Н. Кирпичникова и А. Ф. Медведева, копье датируется IX – началом XI вв. [5, с. 337, табл. 125.4]. Калачевидные кресала подобного типа имеют широкие хронологические рамки [4, с. 200]. Пряжка и удила позволяют отнести погребение к печенежским.

С. Богуслав, 1987 г., группа 1, курган 6, погребение № 1. Могила вытянутоовальной формы, размерами 1,95×0,5 м и глубиной 1,6 м, ориентирована по оси ВЗ. Скелет мужчины лежал в своеобразном футляре из свернутого в рулон луба, черепом на З (рис. 3: 4). В ногах погребенного сохранился фрагмент передней луки седла с двумя железными накладками и односоставные удила с прогнутым грызлом (рис. 3: 6). Справа у предплечья находился колчан с тремя плоскими ассиметрично-ромбическими наконечниками, от которого сохранились железные распорки и петля (рис. 3: 5). Слева лежал небольшой нож, а между бедренными костями – прямоугольная железная пряжка и кресальный кремень (рис. 3: 6). В погребении отсутствуют кости коня, тем не менее, односоставные удила и колчанный набор позволяют датировать его X–XI вв. [12, с. 158, рис. 4].

В кургане 9 той же группы открыто кочевническое погребение № 1. Скелет взрослого лежал вытянуто на спине с поворотом на правый бок в СЗ ориентации. Рядом со стопами найдены зубы лошади, возле правой плечевой кости – бронзовая пуговка-бубенчик (рис. 3: 7), которая датирует захоронение X–XI вв. [17, с. 69, 70].

С. Петропавловка, 1988 г., группа 4, курган 1, погребение № 5. Могила подпрямоугольной формы, размерами 2,25 × 0,85 м, ориентирована по оси В-З, дно на глубине 1,2 м с уровня обнаружения. Скелет мужчины лежал вытянуто на спине черепом на З. Слева от погребенного, в той же ориентации, уложено «чучело» взнузданного коня с ногами, отчлененными по пясть (рис. 3: 10). Справа от черепа погребенного найдены железное кольцо, фрагмент черешкового наконечника стрелы и костяная фронтальная накладка лука. Еще одно такое же кольцо, бронзовая лировидная пряжка и калачевидное кресало с кремнем лежали ниже тазовых костей (рис. 3: 10). Погребение совершено по печенежскому обряду и датируется по пряжке, аналогии которой встречаются у восточноевропейских кочевников X–XI вв. [12, с. 158], а также в синхронных им памятниках Волжской Болгарии [15, с. 253, рис. 78, 12].

В 1980-х гг. проводились археологические изыскания в Павлоградском районе. Здесь на водораздельном плато рек Орели и Самары, в месте их наибольшего сближения, исследовано значительное количество кочевнических памятников [9, с. 113–116]. Часть кочевнических погребений, открытых у с. Жемчужное в 1986 г., в свое время не введены в научный оборот, и данная статья восполняет этот пробел.

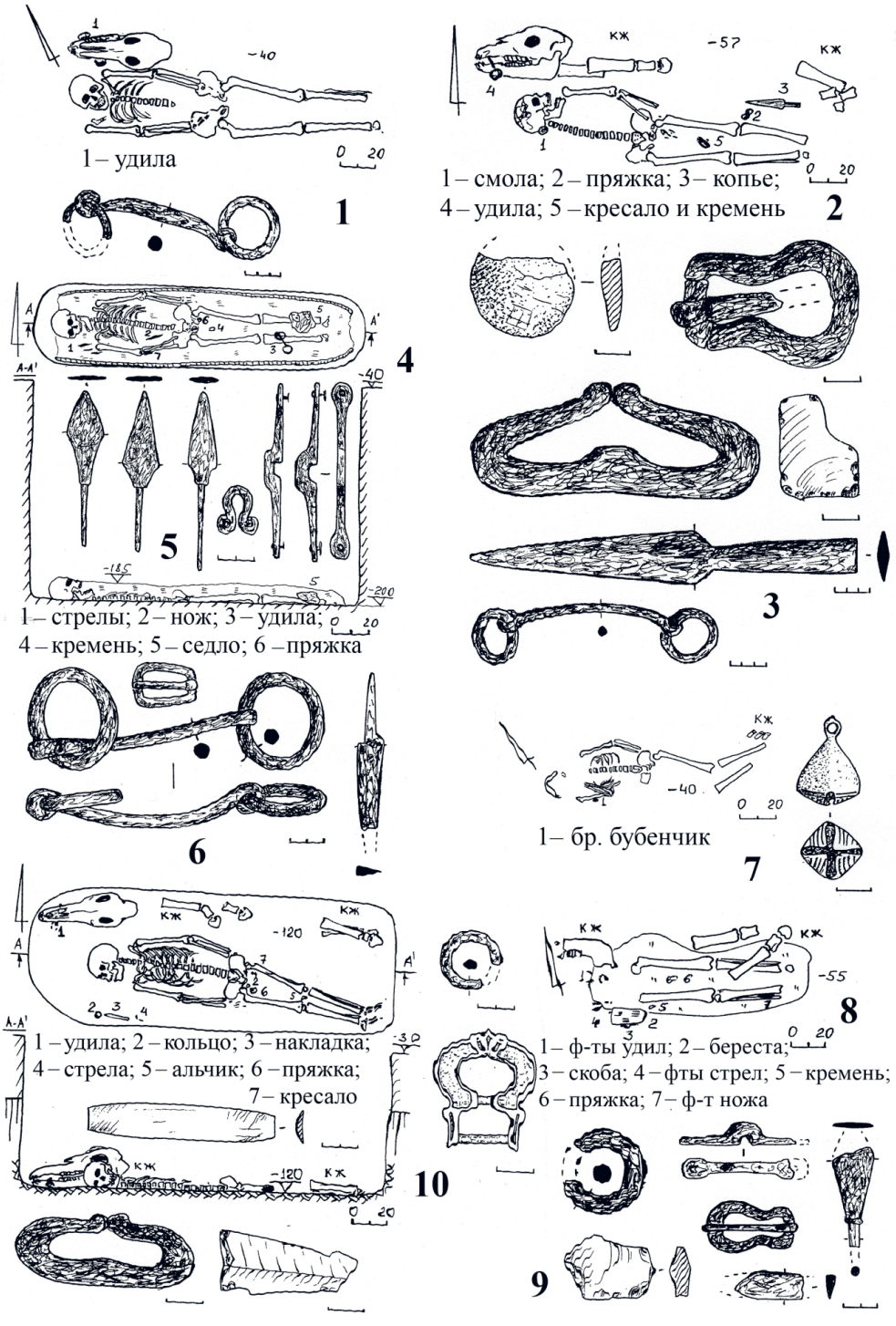

Рис. 3. Печенежские погребения и инвентарь из них:
1 – с. Богдановка к. гр. 4, к. 9, п. 1;
2, 3 – с. Губиниха к. гр. 2, к. 4, п.
3; **4 – 6** – с. Богуслав к. гр. 1, к. 6, п. 1;
7 – к. гр. 1, к. 9, п. 1;
8, 9 – с. Петропавловка к. гр. 1, к. 1, п. 2; **10** – к. гр. 4, к. 1, п. 5

С. Жемчужное, группа 1, курган 3, погребение № 1, обнаружено на глубине 0,2 м от поверхности. Фрагменты черепа и кости растянуты плугом, в первоначальном положении сохранилась часть растительной подстилки с остатками костей коня, положенного черепом на ЮЗ. Инвентарь включает фрагменты кольчатых удил, стремена, а также перстень из низкопробного серебра со стеклянной вставкой желтого цвета (рис. 4: 1). Датировать разрушенное погребение можно второй половиной VIII – началом IX вв. по типу стремени, наиболее близкие аналогии которому происходят из памятников салтово-маяцкой культуры [15, с. 148, рис. 36].

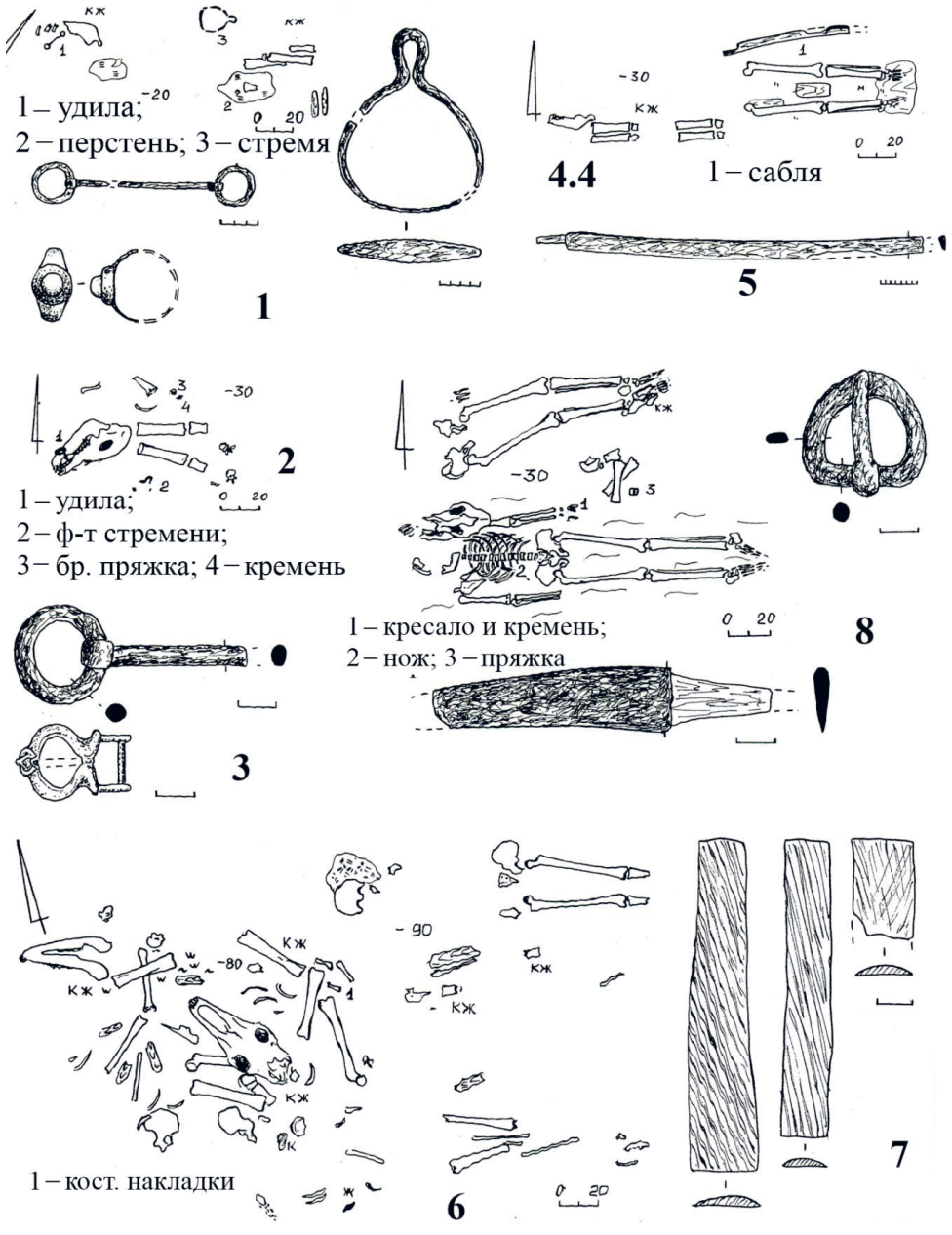

Рис. 4. Кочевнические погребения и инвентарь из них:
1 – с. Жемчужное к. гр. 1, к. 3, п. 1; **2, 3** – к. гр. 1, к. 4, п. 1; **4, 5** – к. гр. 1, к. 4, п. 5; **6, 7** – с. Соколово к. гр. 1, к. 18, п. 3; **8** – с. Звонецкое к. гр. 3, к. 1. п. 1

В 4 кургане группы 1 открыто два погребения. Под № 1, разрушено распашкой. Положение и ориентация скелета не восстанавливается. Найдены череп коня с фрагментами кольчатых удил в зубах, храпом на ЮЗ, передние конечности, отчлененные по коленный сустав (рис. 4: 2). Фрагменты стремени, кресальный кремень и бронзовая лировидная пряжка с утраченным язычком (рис. 4: 3), которая датирует погребение X – XI вв. [12, с. 158].

Погребение № 5, также нарушено распашкой насыпи. Сохранились in situ кости ног взрослого, позволяющие восстановить ориентацию как З. Находки фрагментов дерева свидетельствуют о присутствии гробовища, возможно колоды. Сопровождалось «чучелом» коня с конечностями, отчлененными по коленный сустав (рис. 4: 4). Слева на уровне бедра обнаружена фрагментированная сабля с прямой рукоятью без перекрестия. Сохранившаяся длина слабоизогнутого клинка – 65 см, ширина лезвия – 3,5 см, рукоять – 6 см (рис. 4: 5). Погребение отнесено к печенежским на основании обряда и датируется по типу сабельного клинка втор. пол. X – XI вв. [3, с. 117–155].

С. Соколово Новомосковского района, группа 1, курган 18, открыто парное погребение № 3 взрослого мужчины и подростка. При ограблении скелеты были разрушены. Первоначальное положение сохранили только кости ног подростка, что позволило восстановить ориентацию как СЗ (рис. 4: 6). Инвентарь включает фрагменты железных удил, стремени, стенку глиняного лепного горшка, форма и размеры которого не восстанавливаются, три прямоугольные костяные накладки на лук (рис. 4: 7). Основания для узкой датировки отсутствуют.

С. Звонецкое Солонянского района, группа 3, курган 1, парное погребение № 1. Скелеты двух взрослых, лежавших в З ориентации, повреждены. У одного разрушена верхняя часть, у другого поврежден череп. На уровне последнего был положен череп коня, у ног – кости передних конечностей отчлененные по коленный сустав. Инвентарь представлен фрагментами железного кресала, кремнем, ножом и пряжкой сегментовидной формы (рис. 4: 8). Особенностями двух последних захоронений является их парность, что редко встречается у средневековых кочевников.

Погребения половецкого времени, к описанию которых мы подходим, разнятся ориентацией скелета, формой и размерами могил, особенностями конструкций гробовищ, присутствием костей коня и т. д. В первую очередь, нами выделены захоронения в кузовах повозок и их имитациях, так называемых, «решетчатых гробах», которые, по мнению ряда исследователей, являются этническим признаком половецких памятников [1, 71–105; 9, с. 100–117; 20, с. 123; 23, с. 193–206].

С. Поливановка Магдалиновского района, 1975 г., группа 22, курган 2, впускное погребение № 2. В насыпи на глубине 1,18 м прослежена прямоугольная могила размерами 3 × 2,25 м ориентированная длинной осью СВ-ЮЗ. Дно установлено на глубине 0,55 м. Погребение произведено в кузове повозки, от которой сохранились 6 хорошо обработанных поперечных плашек и часть борта с отверстиями под вертикальные стойки. При ограблении скелет был перемещен в Ю угол могилы, сохранив анатомическую целостность, что свидетельствует об ее ограблении вскоре после похорон (рис. 5: 1). На дне обнаружен фрагмент кольчуги размерами 0,9 × 0,43 м. Под СЗ стенкой могилы находилось «чучело» взнузданного и оседланного коня с конечностями, отчлененными у верхних суставов, обращенного черепом на ЮЗ. Кроме удил, найдены парные стремена с плоской ромбовидной подножкой, шириной 6,5 см и овальная железная пряжка. Среди костей коня находились обломки костяных накладок от седла и круглая пуговица-застежка орнаментированная зигзагом из 7-ми сдвоенных углов (рис. 5: 2). Датировку погребения определяют двусоставные удила с большими внешними кольцами. Подобные им в исследуемом регионе встречаются в могилах XIII – нач. XIV вв. [24, с. 97 – 100]. По классификации Г. А. Федорова-Давыдова, стре-

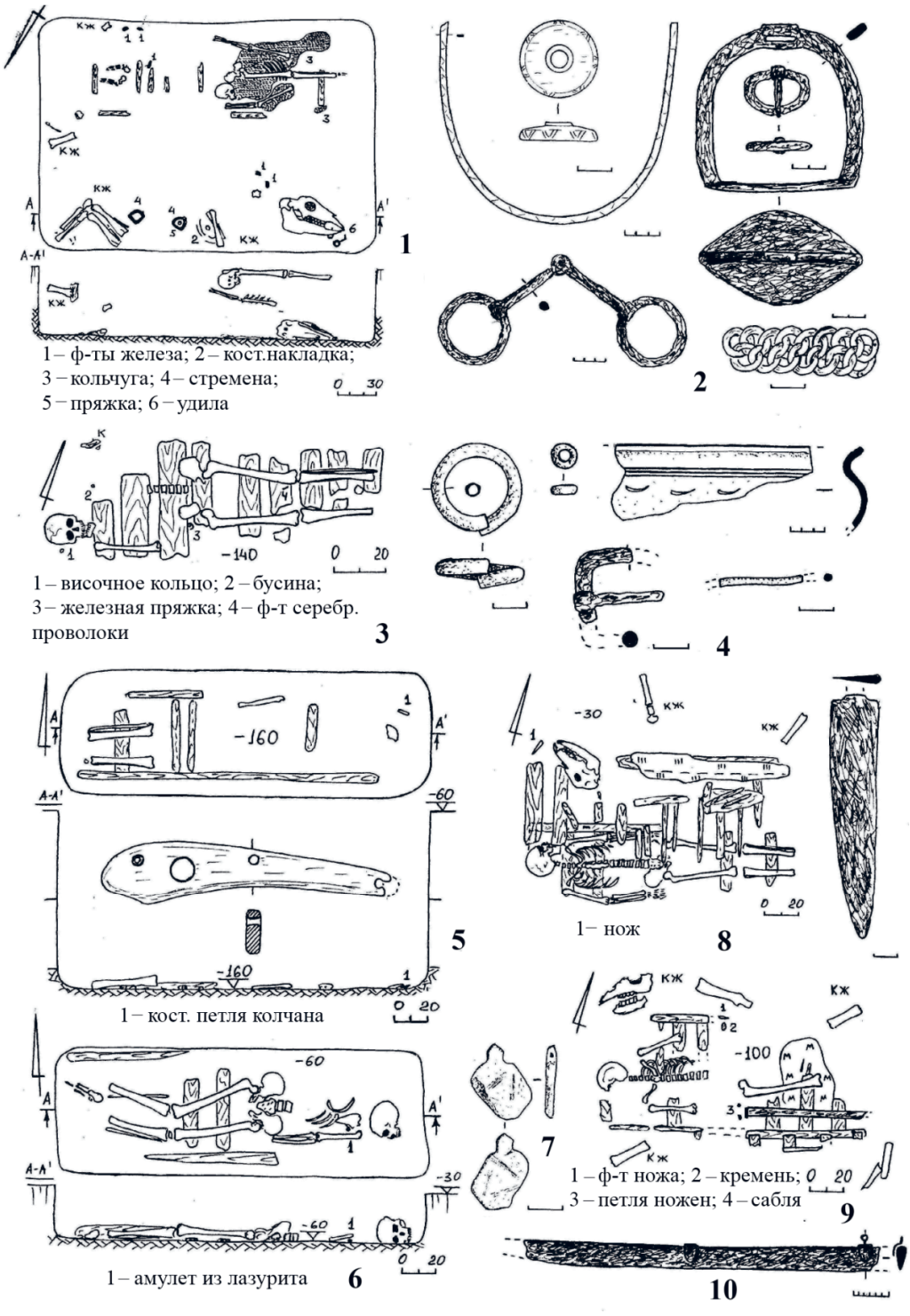

Рис. 5. Половецкие погребения и инвентарь из них:
1, 2 – с. Поливановка к. гр. 22, к. 2, п. 2;
3, 4 – с. Марьевка к. гр. 1, к. 2, п. 2;
5 – г. Павлоград к. гр. 1, к. 1, п. 4; **6, 7** – к. гр. 1, к. 4, п. 1;
8 – с. Терны к. гр. 1, к. 6, п. 1;
9, 10 – к. гр. 1, к. 8, п. 3

мена с вытянутой прямоугольной петлей и широкой плоской подножкой типа В-I или В-II датируются XII – нач. XIII вв. [17, с. 12 – 14]. Костяные пуговицы-застежки широко представлены в половецких памятниках, в отличие от кольчужного доспеха, характерного для тяжеловооруженных латников монгольского времени. Аналогичные удила, стремена и доспех встречены в половецком погребении кургана 1 у ст. Дмитриевская Кавказского района Краснодарского края, которое М. В. Горелик относит к половецким монгольского времени, убедительно датируя рубежом XIII – XIV вв. [2, с. 140–143, рис. 5 а]. Таким образом, погребение у с. Поливановка могло принадлежать знатному половцу состоявшему на службе у монгольских ханов.

С. Марьевка Магдалиновского района, 1978 г., группа 1, курган 2, погребение № 2, подвергшееся ограблению. На глубине 1,4 м от репера в насыпи обнаружен скелет женщины, ориентированной головой на З-ЮЗ, под которым сохранились 9 поперечных плах от дна решетчатого гроба (рис. 5: 3). Инвентарь представлен бронзовым височным кольцом со следами позолоты, бусиной темного глухого стекла, обломком железной пряжки, фрагментом серебряной проволоки и венчиком славянского кружального горшка (рис. 5: 4). Аналогией является погребение у с. Соколово Новомосковского района, датируемое XII – нач. XIII вв. [25, с. 95, 96], в котором также присутствуют детали женского, половецкого, по М. Л. Швецову, головного убора [26, с. 104 – 114].

Ряд половецких погребений открыт в Присамарье. У г. Павлограда, 1984 г., группа 1, курган 1, погребение № 4. Могила прямоугольной формы размерами 2,2 × 0,74 м, ориентирована по оси ВЗ, дно на глубине 1,0 м от уровня обнаружения. Могила ограблена в древности. На дне сохранились фрагменты кузова повозки шириной 0,52 м и берцовые кости скелета взрослого, позволяющие восстановить восточную ориентацию погребенного. Под восточной стенкой найдены фрагмент черепной крышки и костяная колчанная петля с четырьмя отверстиями. Узкий конец обломан, длина сохранившейся части – 8,1 см (рис. 5: 5). Подобные петли широко представлены в половецких памятниках. Аналогичные изделия происходят из раскопок Саркела-Белой Вежи, где датируются концом XI – нач. XII вв. [18, с. 101–107].

В кургане 4 той же группы находилось разграбленное погребение № 1. Могила прямоугольной формы размерами 2 × 0,7 м, ориентирована длиной осью В-З, прослеженная глубина 0,3 м. Скелет взрослого лежал вытянуто на спине, черепом на восток. Под ним сохранились доски от дна решетчатого кузова повозки (рис. 5: 6). Под левой лопаткой найден амулет из лазурита (рис. 5: 7). Подобные подвески в виде мужских и женских стилизованных фигурок характерны для женских половецких погребений середины XI – XII вв. [15, с. 216–217, 267, рис. 84]. С. А. Плетнева считает их типичными кочевническими украшениями торко-печенежских и черноклобуцких древностей XII вв. [12, с. 170–171]. В нашем случае присутствие в погребении кузова повозки позволяет отнести его к половцам [23, с. 193–206].

С. Терны Павлоградского (ныне Юрьевского) района, 1984 г., группа 1, курган 6, погребение № 1. На глубине 0,3 м от поверхности обнаружен кузов повозки из хорошо обработанных деталей, который сверху перекрывался поперечными досками. В нем находился скелет мужчины лежавший вытянуто на спине, черепом на З. Слева от головы находились череп коня и лезвие железного ножа (рис. 5: 8). Присутствие в погребении решетчатого кузова повозки позволяет датировать его половецким временем [23, с. 193–206].

В кургане 8 той же группы исследовано погребение № 3. Могила пострадала при пахоте, однако, по сохранившимся фрагментам скелета устанавливается его положение как вытянутое на спине в З-ЮЗ ориентации. Погребение произведено в кузове решетчатой повозки шириной 0,7 м. Сопровождалось черепом и конечностями коня, положенными за кузовом в углах могилы (рис. 5: 9). Инвентарь

представлен лезвийной частью сабли, длиной 0,7 м и шириной 0,35 м. На слабоизогнутом клинке сохранились остатки деревянных ножен и железных петель для крепления к портупее (рис. 5: 10). О приблизительном времени изготовления сабли свидетельствует ее слабая кривизна, но отсутствие рукояти затрудняет точную датировку, поэтому хронологические рамки могут быть расширены от XI по XIII вв. [3, с. 117–155].

С. Богдановка, 1984 г., группа 3, курган 5, впускное погребение № 1. Могила прямоугольной формы с заоваленными углами, размерами 2,4 × 0,95 м, длинной осью ориентирована В-СВ – З-ЮЗ, глубина на дно 1,0 м. Скелет взрослого лежал вытянуто на спине в СВ ориентации. Погребение произведено в кузове повозки длиной 2,15 м и шириной 0,6 м. В ногах погребенного найдены фрагменты деревянной основы седла (рис. 6: 1). Сохранились две бронзовые пуговки шаровидной формы. На уровне пояса найдена бронзовая концевая накладка вытянутощитовидной формы (рис. 6: 2), в ногах – маленький черешковый нож (рис. 6: 3) и остатки кожи от обуви. Отсутствие костей коня и шаровидные пуговки свидетельствует в пользу золотоордынского времени [1, с. 71–105].

В насыпи кургана 12 той же группы вне могилы обнаружено погребение № 3. Скелет взрослого лежал на спине черепом на В, руки отведены в локтевых суставах в стороны, кисти на костях таза. За головой лежала напутственная пища – кости овцы. Под погребенным на уровне бедренных костей найдены две поперечные плашки, возможно, имитирующие кузов повозки (рис. 6: 4), что позволило условно отнести его к половецким золотоордынского времени. Сопутствующий инвентарь не обнаружен.

С. Сухая Калина Синельниковского района, 1984 г., группа 2, курган 1, погребение № 5. Могила прямоугольной формы размерами 2,25 × 0,95 м, ориентирована широтно, прослеженная глубина 0,25 м. Погребенный пожилой мужчина лежал на спине головой на В, ноги слабо согнуты коленями влево (рис. 6: 5). Под скелетом сохранились четыре тонкие поперечные дощечки. Инвентарь состоял из железного ножа и центральной костяной накладки лука, лежавших справа. У кисти правой руки найдена железная круглая пряжка, вторая зафиксирована справа под тазом. В ЮЗ углу обнаружены непарные стремена арочной формы с узкой слабо прогнутой подножкой (рис. 6: 6). По А. Н. Кирпичникову, они относятся к VII типу, характерному для стремян Южной Руси XII – XIII вв. [6, с. 45, 50]. Фронтальная накладка лука, по А. Ф. Медведеву, датируется по находкам в Новгороде XII в. [10, с. 140, рис. 8].

С. Троицкое Павлоградского района, 1985 г., группа 1, курган 11, погребение № 1. Могила прямоугольной формы размерами 2,2 × 0,7 м ориентирована по оси СВ-ЮЗ. Скелет взрослого лежал вытянуто на спине черепом на ЮЗ. Под ним сохранились детали кузова повозки шириной 0,65 м (рис. 6: 7). Погребение безинвентарное. За черепом справа положена напутственная пища (кости овцы). В области таза произведена слабая посыпка мелом. Остатки погребальной повозки с решетчатым кузовом позволяют отнести захоронение к половецкому времени [23, с. 194].

С. Черноглазово того же района, группа 4, курган 6, погребение № 1, впущенное в центр насыпи и зафиксированное с глубины 0,4 м. Могила прямоугольной формы размерами 2,45 × 0,9 м, ориентирована широтно, скелет частично разрушен при ограблении. Положение восстанавливается, как вытянутое на спине в В ориентации. Под скелетом прослежено 7 узких поперечных плашек (рис. 6: 8). Полное отсутствие продольных позволяет предположить имитацию решетчатой конструкции кузова повозки. Погребальный инвентарь включает точильный брусок, железные распорки, костяные петли, продольную накладку колчана, 2 черешковых наконечника стрел листовидной формы, кресало овальной формы и 2 плоских железных кольца. На шейных позвонках найдена жолудевидная подвес-

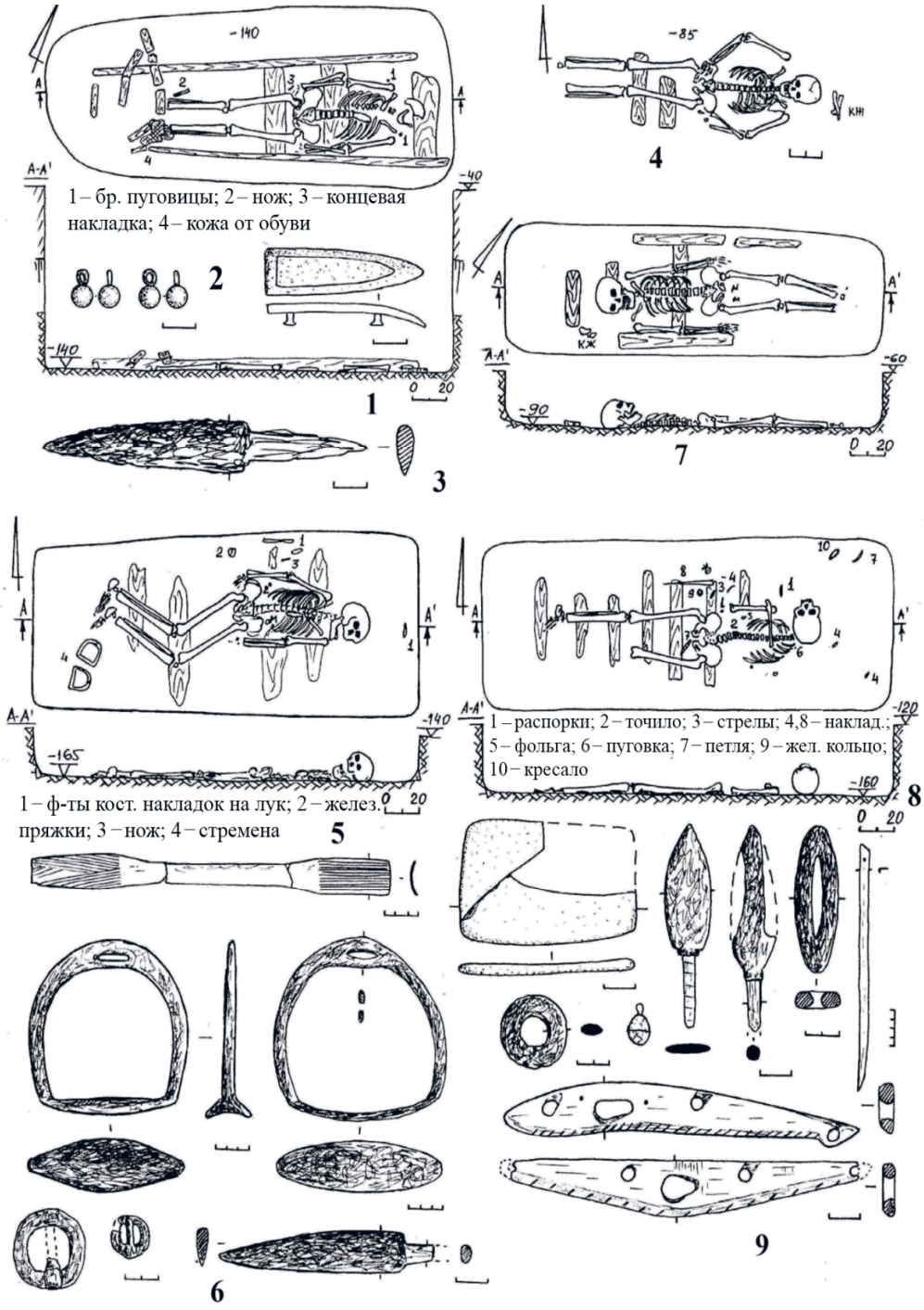

Рис. 6. Половецкие погребения и инвентарь из них:
1 – 3 – с. Богдановка к. гр. 3, к. 5, п. 1;
4 – к. гр. 3, к. 12, п. 3;
5, 6 – с. Сухая Калина к. гр. 2, к. 1, п. 5;
7 – с. Троицкое к. гр. 1, к. 11, п. 1;
8, 9 – с. Черноглазово к. гр. 4, к. 6, п. 1

ка из тонкого серебряного листа (рис. 6: 9). Наконечники стрел и колчанные петли датируются в широких пределах и имеют аналогии в половецких памятниках Орельско-Самарского междуречья XI – XIII вв. [25, с. 97, 98]. Отсутствие костей коня и В ориентация погребенного позволяют датировать его концом XII – XIII вв.

С. Марьина Роща, 1986 г., группа 1, курган 5, впускное погребение № 1. Могила прямоугольной формы размерами 2,6 × 1,1 м ориентирована по оси ВЗ. На глубине 0,5 м под северной стенкой оставлена ступенька шириной 0,3 м, служившая опорой поперечным плахам перекрытия, на которых лежали череп и конечности коня, отчлененные по коленный сустав. Дно могилы на 0,7 м ниже уровня ступеньки. Под южной стенкой вырыт неглубокий подбой, в котором был установлен кузов повозки размерами 1,95 × 0,5 м. Погребение женщины произведено вытянуто на спине, черепом на В (рис. 7: 1). Могила была частично ограблена. На черепе погребенной сохранились следы серебряных окислов, часть костей отсутствовали. Из инвентаря сохранились железное кольцо от упряжи, нож с узким лезвием, тонкая костяная проколка и бронзовая игла с обломанным ушком (рис. 7: 2). Аналогичное по обряду погребение № 3, датируемое XII – XIII вв., было исследовано у с. Жемчужное в кургане 5 группы 1 [25, с. 97, 98].

С. Жемчужное, группа 1, курган 4, погребение № 4. В насыпи на глубине 0,8 м без следов могильной ямы обнаружен сильно разрушенный скелет взрослого. Положение восстанавливается как вытянутое на спине в З ориентации. Под скелетом сохранились остатки решетчатого кузова повозки (рис. 7: 3). Из инвентаря осталась только сабля. Длина клинка – 90 см, ширина лезвия у перекрестья – 3,5 см, на конце – 2,2 см. Рукоять прямая длиной 8 см (рис. 7: 4). По классификации А. В. Евглевского и Тат. М. Потемкиной, сабля имеет среднеизогнутый клинок, прямое брусковидное перекрестие и слабо выраженный наклон стержня рукояти. Исследователи датируют аналогичные сабли XII – перв. пол. XIII вв. [3, с. 117–180].

С. Златоустовка Криворожского района, 1988 г., курган 1, впускное погребение № 1, произведенное вытянуто на спине черепом на З в решетчатом кузове повозки шириной 0,7 м (рис. 7: 5). Сопровождалось железным ножом и обломком стремени. Условно отнесено к половецким погребениям золотоордынского времени.

С. Петропавловка Петропавловского района, группа 5, курган 2, впускное погребение № 2. Могила прямоугольной формы размерами 2,55 × 0,8 м и глубиной – 0,65 м с уровня обнаружения длинной осью ориентирована СВ-ЮЗ. В заполнении встречались кости конечностей коня и мелкие фрагменты железа. Верхняя часть скелета взрослого разрушена при ограблении, первоначальное положение сохранили кости ног, позволяющие восстановить ЮЗ ориентацию. На дне в СВ части могилы сохранились три узких поперечных плашки, имитирующие решетчатый кузов повозки (рис. 7: 6). Инвентарь представлен костяной пуговицей-застежкой с отверстием по центру. Лицевая сторона украшена циркульным орнаментом (рис. 7: 7). Аналогии широко известны в кочевнических древностях половецкого времени.

Следующая группа погребений характеризуется отсутствием решетчатых конструкций и разнообразием погребального обряда.

Пос. Одинковка Новомосковского района, на землях Учхоза «Самарский», 1977 г., группа 1, курган 7, впускное погребение № 2 разрушено при ограблении. Могила прямоугольной формы размерами 2,8 × 1,83 м ориентирована по оси В-З. Возможно, в могиле были устроены заплечики, так как с глубины 1,25 м от уровня обнаружения ее размеры уменьшились до 2,1 × 0,75 м. Кости скелета мужчины вместе с конскими и остатками погребального инвентаря встречены на разных уровнях (рис. 7: 8). Инвентарь включал железный черешковый ассиметрично-

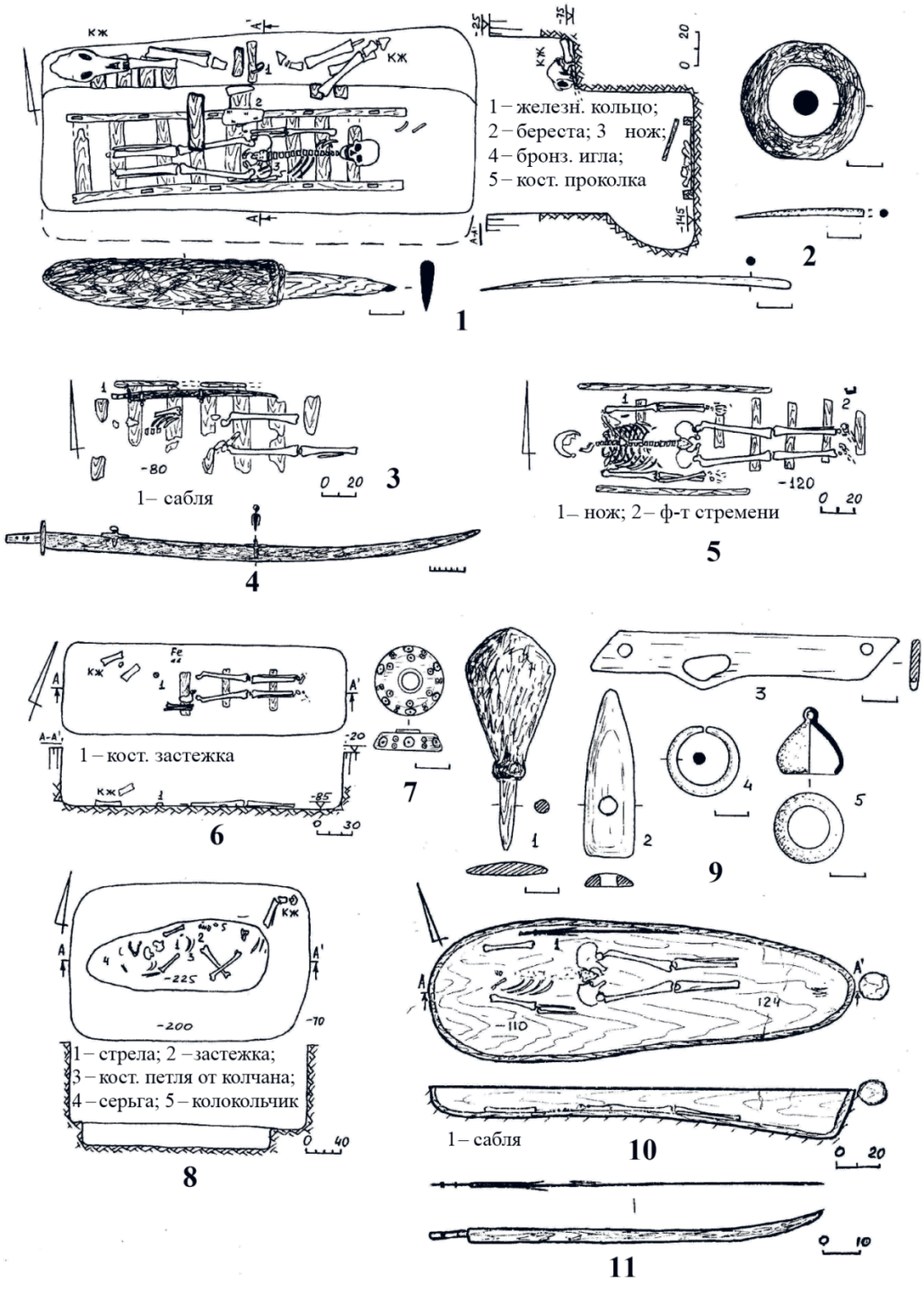

Рис. 7. Половецкие погребения и инвентарь из них:
1, 2 – с. Марьина Роща к. гр. 1, к. 5, п. 1;
3, 4 – с. Жемчужное к. гр. 1, к. 4, п. 4;
5 – с. Златоустовка к. 1, п. 1;
6, 7 – с. Петропавловка к. гр. 5, к. 2, п. 2;
8, 9 – учхоз «Самарский» к. гр. 1, к. 7, п. 2;
10, 11 – с. Бузовка к. гр. 3, к. 4, п. 1;

ромбический наконечник стрелы, костяную колчанную застежку и петлю, серебряную кольцевидную серьгу и фрагментированный колокольчик (рис. 7 – 9). Датировку определяет наконечник стрелы, характерный для золотоордынского времени, аналогичные ему найдены в составе колчанного набора в погребении конца XIII в. у с. Дубовики [21, с. 111–115].

С. Бузовка Магдалиновского района, 1978 г., группа 3, курган 4, впускное погребение № 1. На глубине 1,0 м от репера обнаружена дубовая выдолбленая колода овальной формы длиной 2,18 м и шириной от 0,7 до 0,45 м. Находящийся в ней скелет мужчины ориентирован на З-СЗ, в то время как череп положен в ногах за пределами колоды (рис. 7: 10). Погребенного сопровождала лежавшая слева сабля без перекрестия. Длина клинка – 95 см, ширина – 3,3 см, длина рукояти – 12 см (рис. 7: 11). Несмотря на наличие в могиле сабли, использовать последнюю для датировки сложно ввиду отсутствия прямых аналогий. Слабоизогнутый, с максимальным изгибом полосы в нижней трети, клинок с прямым стержнем рукояти может быть довольно ранним образцом данного типа оружия. Погребение в колоде также не может служить хронологическим показателем. Отсутствие костей коня обычно свидетельствует о позднем времени захоронения, что вступает в противоречие с ранним типом сабли. Таким образом, вопрос о времени захоронения остается открытым.

С. Миновка, 1979 г., группа 17, курган 6, впускное погребение № 2. Могила овальной формы размерами 2,2 × 1,0 м ориентирована по оси СВ-ЮЗ. Вдоль ЮЗ стенки вырыт неглубокий подбой, дно на глубине 0,8 м с уровня обнаружения. Скелет мужчины лежал вытянуто на спине черепом к В-СВ (рис. 8: 1). Могила ограблена, из инвентаря сохранились две круглые железные пряжки, найденные на уровне таза и фрагментированное стремя с узкой прямой подножкой характерной для домонгольского времени (рис. 8: 2). Подбойные половецкие погребения региона можно датировать XII в. [22, с. 138–154; 25, с. 91–104].

Шахта «Павлоградская», 1982 г. группа 5, курган 6, погребение № 6. Узкая прямоугольная яма размерами 2,5 × 0,9 м, длинной осью ориентирована В-З, в заполнении – пережженный с глиной чернозем. На глубине 0,45 м во всех стенках устроены узкие пазы для перекрытия, состоящего из двух продольных слег и девяти поперечных досок, на которых лежал слой тростника. Дно на глубине 0,8 м с уровня обнаружения. Скелет взрослого мужчины лежал вытянуто на спине черепом на В (рис. 8: 3). У правого плеча найден железный нож, у предплечья – железная обойма треугольной формы, у правой голени – круглая пряжка (рис. 8: 4). Отсутствие костей коня и В ориентация скелета свидетельствуют в пользу золотоордынского времени [1, с. 71–105].

В кургане 7 той же группы открыто впускное погребение № 1. Могила прямоугольной формы размерами 1,9 × 0,6 м, ориентирована по оси ВЗ и прослежена в придонной части, где зафиксирован слой тростника и фрагменты поперечных досок просевшего перекрытия, шириной 8 и толщиной 2 см. Скелет взрослого лежал вытянуто на спине черепом на З (рис. 8: 5). Слева обнаружены фрагменты лука с центральной костяной накладкой и два железных наконечника стрел. На уровне коленей найдены круглая железная и фигурная бронзовая пряжки (рис. 8 – 6). Последняя сильно отличается пропорциями от бронзовых пряжек XI в. и аналогии ей пока не найдены. Черешковые ассиметрично-ромбические со слегка скругленной ударной частью и размерами пера 3,5 × 2,0 см. Стрелы находят аналогии в колчанных наборах XIII в. [21, с. 111–112].

С. Богдановка, 1984 г., группа 4, курган 5, впускное погребение № 1. Могила прямоугольной формы размерами 2,3 × 1,2 м ориентирована широтно. С глубины 0,45 м от уровня обнаружения оставлены заплечики, на которых лежали поперечные плахи перекрытия. Вдоль северной стенки лежали кости конечностей коня, в СВ углу – его череп. На дне, установленном на глубине 0,5 м

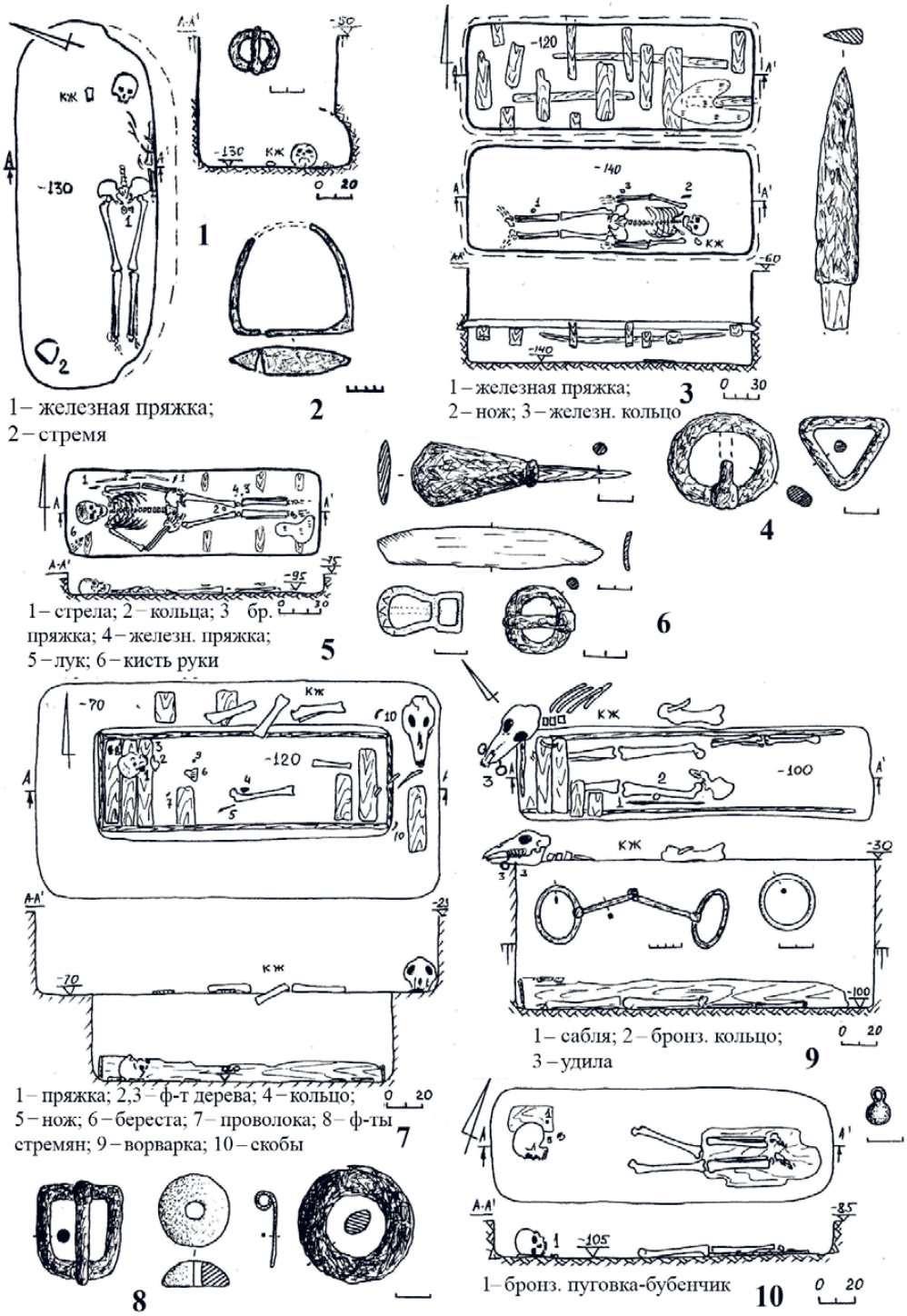

Рис. 8. Половецкие погребения и инвентарь из них:
1, 2 – с. Миновка к. гр. 17, к. 6, п. 2;
3, 4 – шахта «Павлоградская» – к. гр. 5, к. 6, п. 6;
5, 6 – к. гр. 5, к. 7, п. 1;
7, 8 – с. Богдановка к. гр. 4, к. 5, п. 1;
9, 10 – к. гр. 4, к. 10, п. 1

от заплечиков, сохранился дощатый гроб –1,7 × 0,65 м соответствовавший размерам могилы. Скелет разрушен при ограблении, но, судя, по сохранившим первоначальное положение правой бедренной и левой берцовой костям, ориентация погребенного мужчины восстанавливается как З (рис. 8: 7). Инвентарь представлен: железными прямоугольной пряжкой и кольцом, свинцовым пряслицем, фрагментом бронзовой проволоки (рис. 8: 8). В обломках выделены нож, стремена и скобы. Аналогичное по обряду захоронение XIII в. в дощатом гробу было ранее открыто у с. Дубовики [21, с. 111–116].

В кургане 10 этой же группы открыто впускное погребение № 1. На глубине 0,3 м от поверхности обнаружена узкая прямоугольная могила размерами 2,05 × 0,5 м, ориентированная по оси СЗ-ЮВ. На ее краю, в С углу, лежал череп коня с двусоставными удилами в зубах, а вдоль СВ стенки – часть конского скелета. Дно на глубине 0,7 м с уровня обнаружения. Как и в предыдущем случае, мужчина был захоронен в дощатом гробу, судя по костям ног, в ЮВ ориентации. В могиле найдены фрагмент лезвия сабли и бронзовое портупейное кольцо (рис. 8: 9). Несмотря на скудость инвентаря, по погребальному обряду захоронение датировано XIII в.

С. Терны, 1984 г., группа 3, курган 2, впускное погребение № 5. Могила прямоугольной формы размерами 0,95 × 0,65 м, ориентирована длинной осью СВ-ЮЗ, прослежена на уровне материка. Могила подверглась ограблению. Сохранились фрагменты от колоды и отдельные кости скелета под ними не потревожены, что позволяет восстановить ориентацию как ЮЗ (рис. 8: 10). Найдена одна пустотелая бронзовая пуговка шаровидной формы диаметром 0,7 см. По отсутствию костей коня и пуговки погребение можно датировать золотоордынским временем.

С. Черноглазово, 1985 г., группа 4, курган 10, основное погребение № 1. Могила прямоугольной формы размерами 2,5 × 0,65, ориентирована СВ-ЮЗ. На дне, установленном, на глубине 0,9 м находилась массивная дубовая колода размерами 2,35 × 0,55 м и высотой 0,3 м. Скелет взрослого разрушен при ограблении (рис. 9: 1). По сохранившимся позвоночнику и отдельным костям, ориентация восстанавливается как С-СВ. Инвентарь включал нож с узким лезвием длиной 23 см, лежавший in situ у правой берцовой кости (рис. 9: 2). В заполнении найдены кусочки бересты, окрашенной в красный цвет, фрагменты кожи от обуви со следами медных окислов и железная рукоять сабли. Аналогией служит погребение, открытое у с. Дмухайловка, датируемое по джучидским монетам 80-ми гг. XIV в. [26, с. 20, 21, 27].

С. Благодатное, 1986 г., группа 4, курган 1, погребение № 3. В насыпи с глубины 0,3 м прослежена могила размерами 2,8 × 1,1 м, продольной осью ориентированная СЗ-ЮВ. На глубине 0,6 м по ее периметру оставлены заплечики, уменьшившие размеры до 2,7 × 0,9 м. На них лежали концы 18-ти тонких досок поперечного перекрытия. Дно на глубине 0,9 м от заплечиков. Захоронение совершено в цельно-долбленой дубовой колоде размерами 2,55 × 0,75 м. Скелет женщины нарушен при ограблении могилы, ориентация восстанавливается как СЗ. В грунте засыпки встречены кости конечностей коня (рис. 9: 3). Найдены височные кольца диаметром 2,9 см, представляющие собой медные, плакированные золотом, полые трубочки, также пронизь, свернутая из тонкого листа низкопробного серебра длиной 2,4 см. За колодой под ЮВ стеной обнаружено стремя арочной формы высотой 13,2 см, шириной 13,5 см, с выделенной прямоугольной петлей и узкой слабоизогнутой подножкой, шириной 3,8 см (рис. 9: 4). Погребальный обряд и сопутствующий инвентарь характерны для половецких захоронений XII – XIII вв. [26, с. 19–27].

С. Благодатное, 1986 г., группа 6, курган 3, основное погребение № 1, ограбленное в древности. Первоначальный диаметр насыпи определяется ровиком диаметром 9,5 м, шириной вверху 0,7 м и глубиной 0,5 м. В центре подкурган-

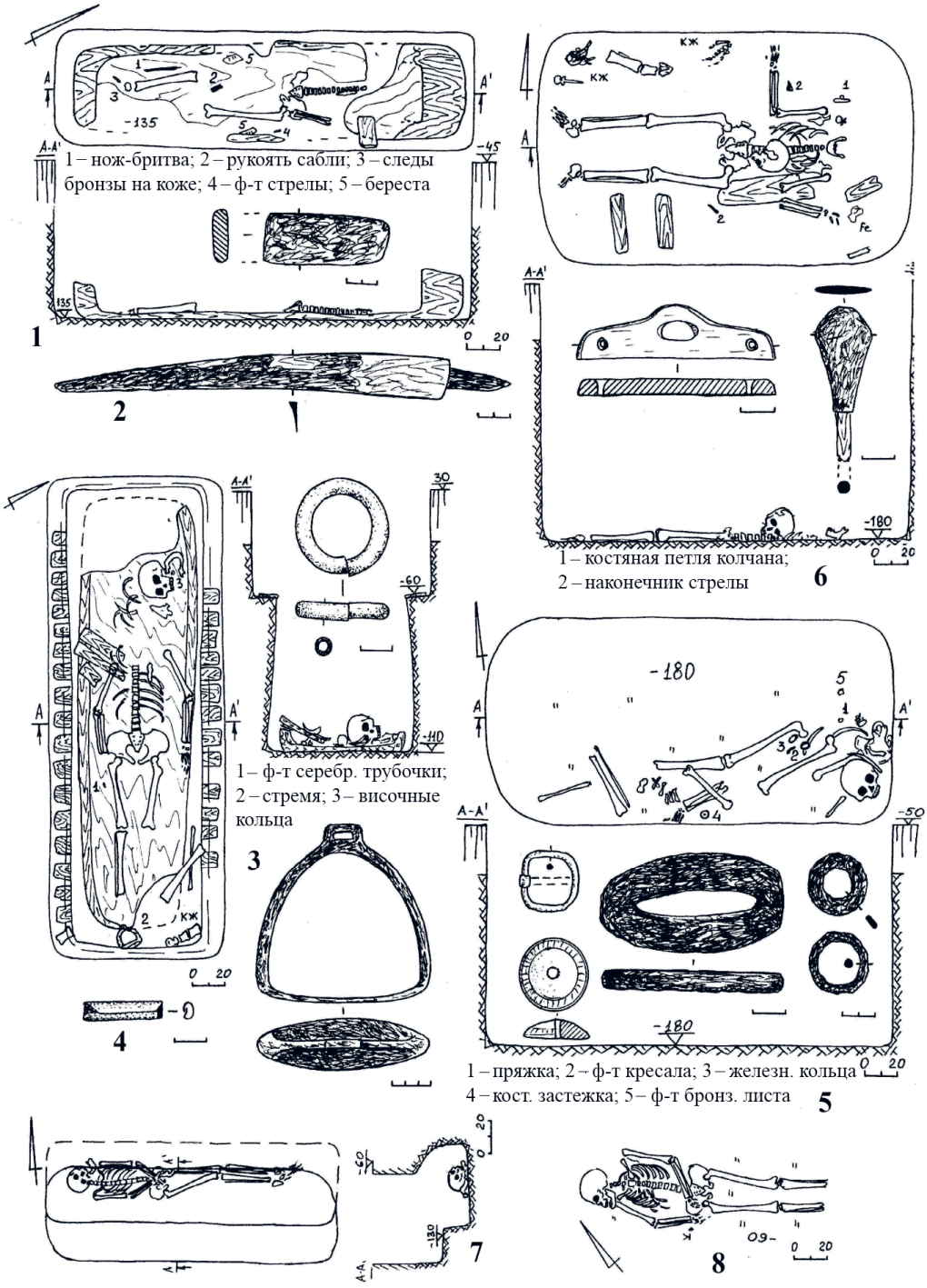

Рис. 9. Позднекочевнические погребения и инвентарь из них:
1, 2 – с. Черноглазово к. гр. 4, к. 10, п. 1;
3, 4 – с. Благодатное к. гр. 4, к. 1, п. 3;
5 – к. гр. 6, к. 3, п. 1;
6 – к. гр. 6, к. 4, п. 2;
7 – с. Котовка к. гр. 1, к. 6, п. 1;
8 – с. Сухая Калина к. гр. 2, к. 1, п. 1

ной площадки находилась прямоугольная могила размерами 2,5 × 1,2 м и глубиной 0,3 м, ориентированная ВЗ. Скелет мужчины разрушен, кости перемещены под южную стенку. Из инвентаря сохранились: бронзовая пряжка с утраченным язычком, кресало овальной формы, два железных портупейных кольца, костяная пуговица-застежка и фрагмент бронзовой пластины (рис. 9: 5). Для датировки захоронения можно привлечь двулезвийное укорочено-овальное кресало. Подобные А. В. Евглевский выделяет во II отдел, 3-й вариант и отмечает пик их бытования на XIII – XIV вв. [4, с. 183–188].

Там же в кургане 4 исследовано впускное погребение № 2. На глубине 0,3 м зафиксирована могила размерами 2,3 × 1,4 м, глубиной 1,5 м ориентированная широтно, ее заполнял затечный грунт, в котором встречались обломки плах перекрытия. Скелет погребенного мужчины не нарушен, исключая череп лежавший на груди. Положение – вытянутое на спине, ориентация В. В СЗ углу могилы положены конечность и позвонки коня. Из инвентаря сохранились костяная петля от колчана и два черешковых ассиметрично-ромбических наконечника стрел (рис. 9: 6). Восточная ориентация скелета и стрелы колчанного набора характерны для половецких памятников монгольского времени [1, с. 71 – 105].

К позднекочевническим погребениям условно отнесены и два безинвентарных захоронения с чертами мусульманского обряда. С. Котовка Магдалиновского района, 1981 г., группа 1, курган 6, впускное погребение № 1. Могила вытянуто-прямоугольной формы размерами 1,8 × 0,48 м, ориентирована в направлении ВЗ. Вдоль Ю стенки на глубине 0,7 м с уровня обнаружения оставлена ступенька шириной 0,15 м и высотой 0,25 м. Под С стенкой вырыт подбой, в котором черепом на З, лежал скелет мужчины со следами свивания (рис. 9 : 7).

С. Сухая Калина Синельниковского района, 1984 г., группа 2, курган 1, впускное погребение № 1. На глубине 0,65 м от репера без следов могильной ямы обнаружен скелет взрослого, лежавший на спине черепом на СЗ, лицевым отделом на Ю-ЮЗ. Под погребенным прослежена растительная подстилка (рис. 9: 8). Осколок стенки лепного черноглиняного горшка скорее всего занесен из срубного погребения. Учитывая мусульманский погребальный обряд, два последних захоронения, возможно, принадлежат ногайцам XVII – XVIII вв.

Приведенный перечень открытых в ходе работ Новостроечных экспедиций ДГУ (ныне ДНУ) 70-90-х гг. позднекочевнических погребений существенно дополняет наши представления о степени заселенности северостепного Поднепровья в IX – XIV вв. С учетом позднекочевнических памятников исследованных ранее предшественниками и, в первую очередь, Д. И. Яворницким, а также наших публикаций предшествующих лет, регион обоснованно претендует на одно из первых мест по степени изученности.

Библиографические ссылки

1. **Атавин А. Г.** Погребальный обряд и имущественно-социальная структура кочевников лесостепной и степной зоны Юга России в конце IX – первой половине XIII вв. (печенеги, торки, половцы) / А. Г. Атавин // Древности Юга России. Памяти А. Г. Атавина. – М., 2008. – С. 71–105.

2. **Горелик М. В.** Золотоордынские латники Прикубанья / М. В. Горелик // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. – Вып. 9. – Армавир, 2008. – С. 139–159.

3. **Евглевский А. В.** Восточноевропейские позднекочевнические сабли / А. В. Евглевский, Т. М. Потемкина // Степи Европы в эпоху средневековья. – Том. 1. – Донецк, 2000. – С. 117 – 180.

4. **Евглевский А. В.** Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы / А. В. Евглевский, Т. М. Потемкина // Степи Европы в эпоху средневековья. – Том. 1. – Донецк, 2000. – С. 181–208.

5. **Кирпичников А. Н.** Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. – М., 1985.

6. **Кирпичников А. Н.** Снаряжение всадника и верхового коня на Руси XI – XIII вв. / А. Н. Кирпичников // САИ – 1973 – Вып. Е 1 – 36.

7. **Ковалева И. Ф.** 30 лет работы археологической экспедиции Днепропетровского национального универсритета / И. Ф. Ковалева // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 2002. – С. 3–23.

8. **Крыганов А. В.** Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) / А. В. Крыганов // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1989. – С. 98–114.

9. **Лесничий П. П.** К истории изучения позднекочевнических древностей Северного Поднепровья / П. П. Лесничий, В. Н. Шалобудов // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 2003. – С. 100–117.

10. **Медведев А. Ф.** Оружие Новгорода Великого / А. Ф. Медведев // МИА. – 1959. – № 65. – С.

11. **Нікольченко Ю. М.** Культура населення погориння × – XIII століть за матеріалами літописного Дрогобужа / Ю. М. Нікольченко. – Рівне, 1998.

12. **Плетнева С. А.** Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях / С. А. Плетнева // Труды Волго-Донской Археологической Экспедиции. МИА. – 1958. – № 62. – С. 151–226.

13. **Приходнюк О. М.** Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). – Київ – Чернівці, 2001.

14. **Савин А. М.** Типология и география раннесредневековых луков Восточной Европы (возможности этно-культурной дифференциации) / А. М. Савин, А. И. Семенов // Матеріали міжнародної археологічної конференції «Етнічна історія та культура поселення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя)». Д., 1999. – С. 152–155.

15. Степи Евразии в эпоху средневековья. – Археология СССР. – М., 1981.

16. **Струкуленко А. С.** Новобудовні археологічні експедиції 70 – 90 × рр. XX ст. та її внесок у дослідження давньої історії Північностепової Наддніпрянщини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 / А. С. Струкуленко. – Д., 2011.

17. **Федоров-Давыдов Г. А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 1966.

18. **Флерова (Нахапетян) В. Е.** Костяные детали луков, колчанов и налучий Белой Вежи / В. Е. Флерова (Нахапетян) // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Том. 1. – Донецк, 2000. – С. 101–116.

19. **Худяков Ю. С.** Золотая волчья голова на боевых знаменах: оружие и войны древних тюрок в степях Евразии / Ю. С. Худяков. – СПб, 2007.

20. **Чхаидзе В. Н.** Погребения средневековых кочевников и каменные тюркские изваяния из Степного Прикубанья / В. Н. Чхаидзе // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. – Вып. 9. – Армавир, 2008. – С. 118–138.

21. **Шалобудов В. Н.** Еще раз о находках распрямленных гривен в половецких погребениях / В. Н. Шалобудов // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1990. – С. 107–119.

22. **Шалобудов В. Н.** Кочевнические захоронения X – XII вв. на р. Волчьей / В. Н. Шалобудов, В. Н. Яремака // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1985. – С. 138–154.

23. **Шалобудов В. Н.** Опыт реконструкции позднекочевнических повозок (по материалам половецких погребений Поднепровья) / В. Н. Шалобудов, П. П. Лесничий // Степи Европы в эпоху средневековья – Т. 3. – Половецко-золотоордынское время – Донецк, 2003. – С. 193–206.

24. **Шалобудов В. Н.** Позднекочевнические погребения Приорелья / В. Н. Шалобудов, И. В. Кудрявцева // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Д., 1981. – С. 94–100.

25. **Шалобудов В. Н.** Позднекочевнические погребения с керамикой (по материалам экспедиции ДГУ) / В. Н. Шалобудов // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1993. – С. 91–104.

26. **Шалобудов В. Н.** Раскопки курганов у с. Дмухайловка / В Н. Шалобудов, А. В. Андросов, С. Е. Мухопад // Древности Степного Поднепровья III – I тысячелетия до нашей эры. Сб. науч. Трудов. – Д., 1983. – С. 19–27.

27. **Швецов М. Л.** О головном уборе половчанки / М. Л. Швецов // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1993. – С. 104–114.

Надійшла до редколегії 29.02.2012.

УДК 94/903.23 «18»

О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облгосадміністрації

САДИБА КОЗАЦЬКОГО ХУТОРА ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ. НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ ДНІПРА

Проаналізовані результати розкопок решток садиби хутора першої чверті XVIII ст. на місці колишнього с. Підусти Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області, в пониззі р. Сухий Кобелячок на лівому березі Дніпра.

Ключові слова: садиба, козак, лівобережжя Дніпра, курган, хутор.

Проанализованы результаты раскопок остатков усадьбы хутора первой четверти XVIII в. на месте бывшего с. Подусты Пришибского сельского совета Кременчугского района Полтавской области, в нижнем течении р.Сухой Кобелячек на левом берегу Днепра.

Ключевые слова: усадьба, казак, левобережье Днепра, курган, хутор.

The author analyses results of excavations of remainings of the farmstead of the farm of the first quarter of the XVIII c. in place of former village Podusty of Prishib village soviet of Kremenchug district of Poltava region, in a lower flow of Sukhoi Kobel'achok river on the left bank of the Dnieper.

Key words: farmstead, Cossack, left bank of the Dnieper, burial mound, farm.

Улітку 2009 р. археологічна експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації і ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України продовжила дослідження групи курганів на місці колишнього с. Підусти, на території Пришибської сільради Кременчуцького р-ну Полтавської обл., у майбутній зоні розміщення Східних відвалів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат». Цим роботам передували детальні розвідкові обстеження зазначеної території та округи, про що йшлося у науково-звітних документах і публікаціях 2005–2008 рр. [18–22; 25].

Серед досліджених у 2008 р. дев'яти з 12-ти насипів групи три (кургани №№ 4–5, 8) містили матеріали козацького часу – залишки існування на їх насипах хутора першої половини XVIII ст. Основні результати цих досліджень вже опубліковані [26]. За результатами розкопок досліджено комплекс господарських та сміттєвих ям, частину житлової споруди. Більшість з об'єктів виявилися безінвентарними, але кілька комплексів все ж дали доволі виразні матеріали, які на основі аналітично-порівняльної характеристики знахідок та невеликої добірки нумізматичних пам'яток дозволили датувати козацькі хутірські старожитності в цілому першою половиною XVIII ст. [22].

Група курганів І біля кол. с. Підусти знаходилася в центрі і по краях плато останця підвищення другої тераси правого берега р. Лизька (притоки рр. Сухий Кобелячок – Дніпро), висотою 3,6 м над рівнем заплави, розташованого в ур. Мала Кормилиця. Останець знаходиться за 0,80 км на південний захід від околиці кол. с. Лавриківка, в 0,75 км на північний захід – захід від кол. с. Новоселівка-Шевченкове, безпосередньо під східним бортом існуючих Східних відвалів.

Найбільші кургани групи оглядалися Г. М. Некрасовою 1986 р. [11, арк. 54], О. Б .Супруненком 2003 р. [23, с. 111]. Менші з них виявлені у ході останніх розвідок 2008 р. [26, с. 58].

Невеликий курганоподібний пагорб у складі групи, що отримав № 6, був задернований, розміщувався ближче до краю північно-східного мису останця. Його

© О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, 2012

висота – 0,30 м, діаметр, – 11 × 12 м. Дерновий шар зберігав сліди розорювання у XX ст. під городи.

У масиві пагорбу, в розкопі площею 176 кв. м, виявлені рештки 7-ми об'єктів: 2-х житлових комплексів садиби першої чверті XVIII ст., належного цій же господі погрібника та ями, а також 7-ми стовпових ямок, з яких 4 не належали до конструкцій досліджених об'єктів, а також 2-х перекопів XX ст. (рис. 1).

Насип утворився шляхом підсипання природного пагорбу ґрунтом з котлованів споруджених будівель і зводився в один етап, за козацького часу. Загальна стратиграфічна картина відзначалася чітким розмежуванням нашарувань і добре помітними контурами наявних об'єктів у перетинах. Це ж можна констатувати й щодо планіграфічної ситуації, спотвореної, хіба що, двома перекопами новітніх ям.

Верхній прошарок складав сіро-коричнюватий попелястий ущільнений супісок, скріплений кореневищами килиму трав у суцільний масив дерну, товщиною 0,20 м. Дерновий шар (0–0,20 м) був, фактично, рештками культурних нашарувань доби Гетьманщини.

З рівня 0,20–0,25 м залягав шар похованого ґрунту – сіро-коричневого світлішого супіску поверхні останця, потужністю близько 0,65–0,75 м. Саме в похований ґрунт були впущені, місцями лише досягаючи материка, котловани заглиблених частин об'єктів козацького часу. Нижче, з глибини 0,75–0,85 м, починався палевий пісок – материк (рис. 1).

У культурному шарі виявлено кілька знахідок. З-поміж них вирізняються фрагменти верхніх частин горщиків з відігнутим назовні вінцем, вираженими різкими перегинами на рівні шийки зсередини, в т. ч. орнаментовані рядами горизонтальних ліній і вертикальних мазків. Орнамент нанесений коричневим ангобом, на одному черепку додатково є біла лінія, наявні й рештки наліпних ручок (рис. 2: 1, 3, 5–7). Два уламки належать верхнім частинам горщиків з відігнутим назовні вінцем та чітко вираженим і плавним округлим перегином. Вони вкриті багатокомпонентним візерунком, що складається з рядів горизонтальних ліній, посередині між ними вміщена смуга горизонтальних мазків або цяток, нижче – розташовані комоподібні ляпки. Орнаментація нанесена коричневим ангобом (рис. 2: 2, 4). Наявні і фрагменти стінок димлених горщиків, прикрашені відбитками геометричного штампа (рис. 2: 9–10), уламки крис миски, розписаної коричневим ангобом по білому тлу (рис. 2: 8), вінця скляної пляшки (рис. 2: 13), пісковикове точильце (рис. 2: 15), зливок бронзи (рис. 2: 14).

Поряд із насипом знайдено кілька монет: «литовський» солід-«боратинка» Речі Посполитої (рік випуску не читається, карбування між 1659–1666 рр.), російські «полушки» часу правління Петра I (1708 та 1722/1723 рр.). З інших ділянок хутора походять дві срібні петровські копійки та денга 1730-х рр. [26, с. 64].

Житло 1 виявлене у північно-східній частині насипу, в масиві похованого ґрунту (рис. 1: ж.1). Досліджувалося з рівня 0,20–0,25 м у похованому супіску.

Зберігся заглиблений у ґрунт, трохи глибше зимової межі промерзання, прямокутний котлован нижньої частини споруди, з підпрямокутними уступами, протяжністю на половину розмірів будівлі з північного заходу і південного сходу, а також напівовальним виступом заглибини під піч з північно-східного боку (рис. 1: ж. 1). Котлован був зорієнтований кутами майже за сторонами світу, а за віссю (вхід – житловий простір) спрямований з північного заходу на південний схід. До нього, з південно-східного боку, вів видовжений вузький вхід, що поступово спускався сходинками-уступами до вирівняного дна, влаштованого майже в материку.

Розміри основної частин котловану – 2,80 × 4,20 м, північно-західного уступу – 0,90-1,00 × 2,10 м, підпрямокутного південно-західного обсягу («сіней»-?) – 2,00 × 2,40 м, північно-східного виступу основи пічної конструкції – 0,80 × 1,40 м. Глибина котловану – 0,75–0,85 м від «0», із заглибленням у північний бік, основи печі – 0,95 м. Стінки котловану вертикальні, здебільшого вирівняні.

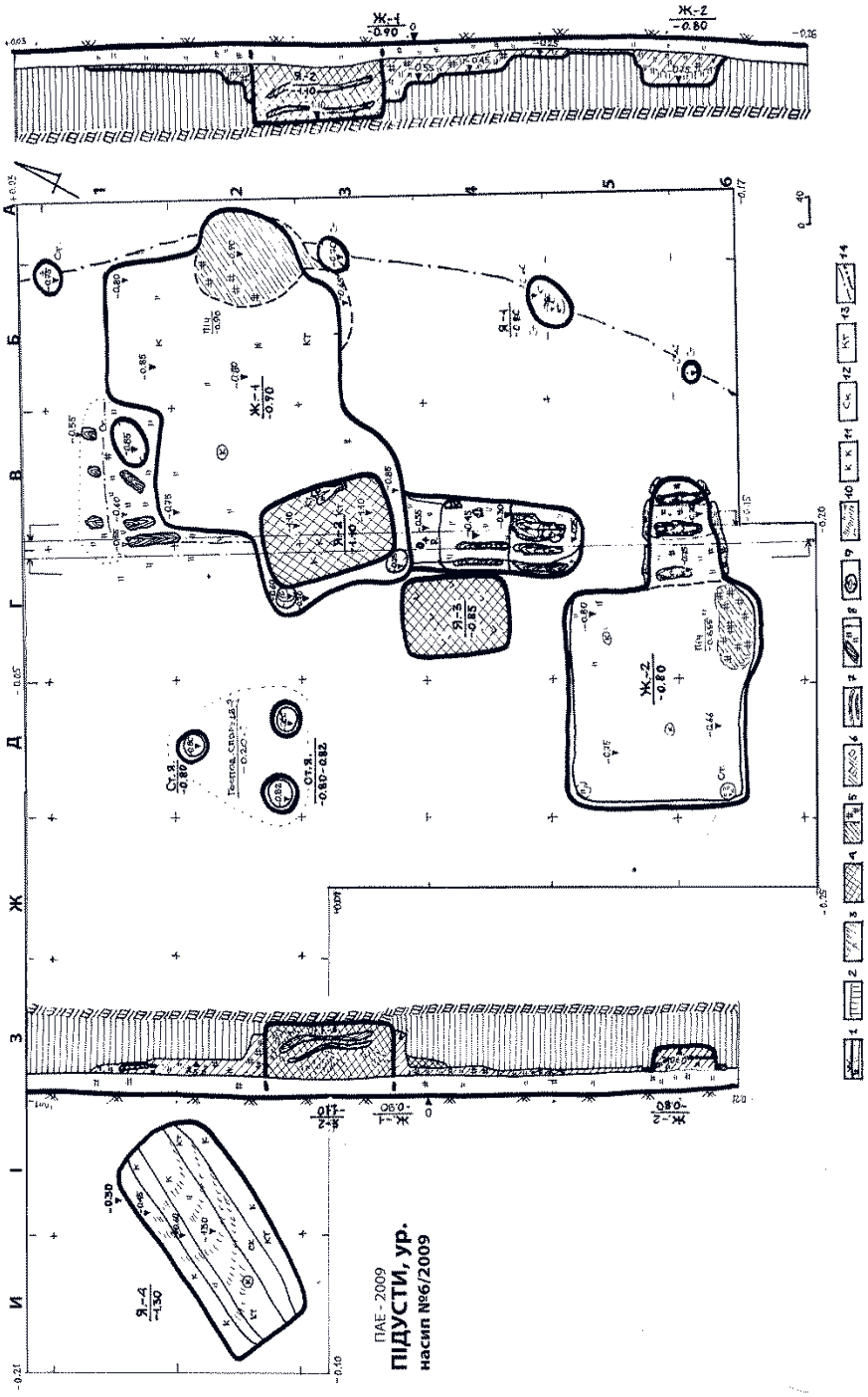

Рис. 1. Підусти, кол. с. Курганоподібний пагорб № 6 / 2009 р. План розкопу і профілі бровки. Об'єкти:
1 – дерен – культурний шар; 2 – похований грунт; 3 – супіщане заповнення; 4 – перекопи; 5 – рештки печей, уламки печини, обмазки; 6 – материк; 7 – новітня органіка гомогенного походження; 8 – обгоріле дерево і вуглини; 9 – ями та ямки від стовпів; 10 – попіл; 11 – уламки кераміки; 12 – фрагменти скла; 13 – кістки тварин; 13 – лінії реконструкцій та уявна лінія паркану (огорожі)

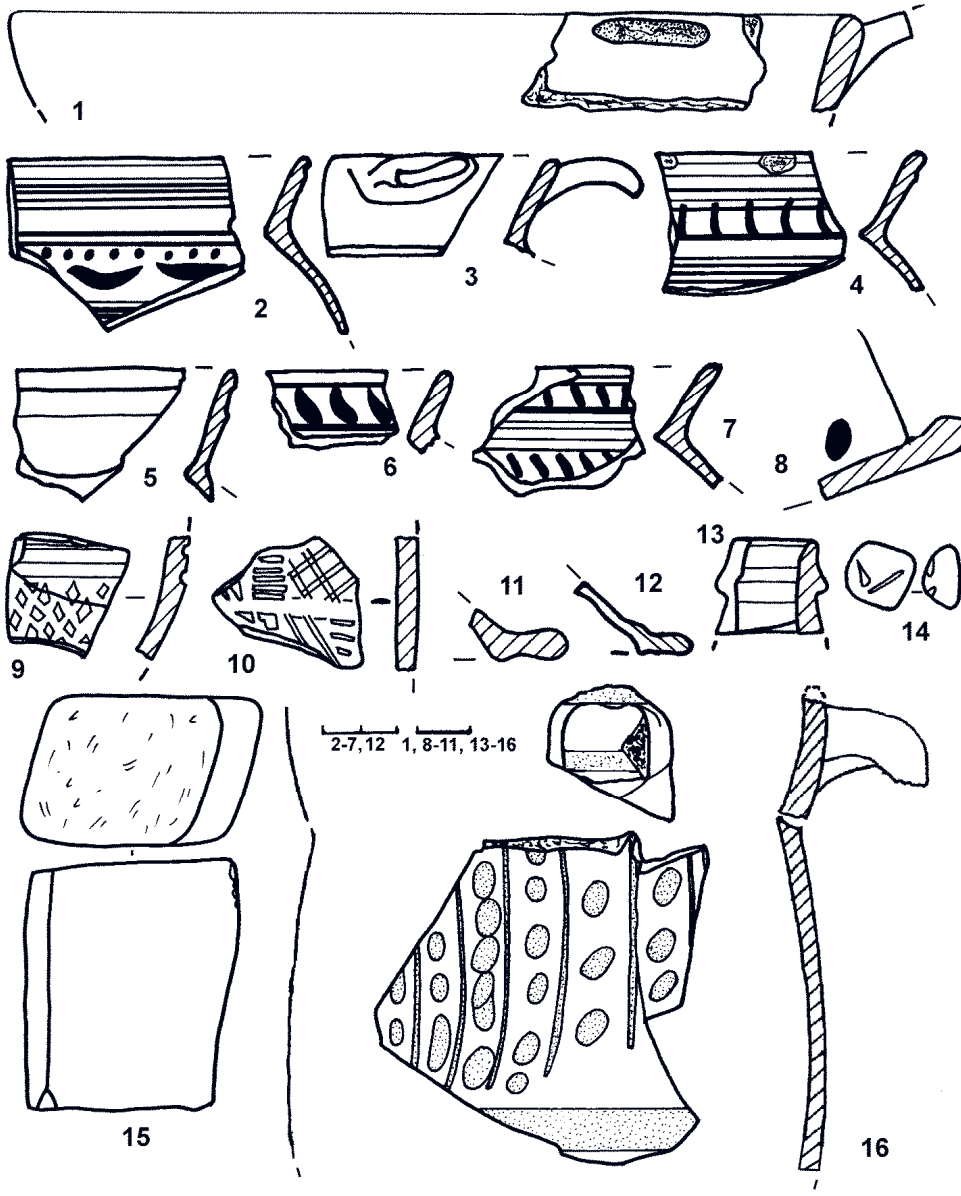

Рис. 2. Знахідки з культурного шару над житлами 1 та 2:
1–4, 7–9 – кераміка; 5 – скло; 6 – свинець; 10 – камінь

Видовжений «коридор» входу, влаштований з трьома сходинками, глибиною, відповідно, – 0,25, 0,45 і 0,55 м. Поверхня перших двох з них була вкрита 3–4-ма нешироκими (12–18 см) дошками, викладеними вздовж вхідного коридору. Дошки згоріли у пожежі. Розміри заглибини входу: ширина – 0,90–1,20 м, довжина – 2,70–2,80 м; довжина уступів-сходинок – 1,00, 1,05 та 0,70 м.

З північно-західного боку до котловану примикала підпрямокутна ділянка уступу, вирізана у супіску, розміром 1,10–1,20 × 2,20 м, глибиною 0,55–0,65 м від «0», типу материкових «лежанок». Поверхня цієї «полиці» зберігала сліди покриття (обшивки) дошками у напрямку з північного заходу на південний схід, ширина яких не перевищувала 12–16 см. Вони згоріли у пожежі, хоча контури добре простежувалися у супіску. Зі східного боку «полиці» відзначена неглибока овальна стовпова ямка, розміром 0,50 × 0,80 м і глибиною 0,85 м.

Ще дві стовпові ямки, круглої та овальної в плані форм, виявлені у південно-західній частині вхідного виступу. Вони «позначали» кути виступів котловану. Їх діаметр – 0,22 × 0,25 і 0,28 × 0,32 м, глибина – 0,10–0,15 м від рівня «долівки». Більша частина площі вхідного виступу перерізана новітньою ямою 2.

У північно-східній частині котловану знаходився напівовальний виступ під основу печі, заглиблений нижче рівня дна на 0,10 м. Піщана основа цієї заглибини була добре випалена і прокалена, супіщано-суглинисте заповнення містило чималу кількість нетривкої печини, шматочки обмазки, уламки валькуватих суглинкових утворень, на зразок сирцевих «вальків», розміром від 0,10 × 0,15 × 0,05 до 0,15 × 0,20 × 0,10 м. Розміри печі встановлюються як 1,50 × 1,70 м, форма – як овальна, видовжена за меридіональною віссю.

Південно-східний кут котловану, як і східна стінка пічного виямку, мали заглиблене переддення в основі стінки – на 0,10–0,20 м. Над ним, на південний схід від печі, розміщувалася ще одна стовпова ямка, розміром 0,40 × 0,50 м, доведена з рівня похованого ґрунту на глибину 0,70 м. Навпроти цієї ямки, з північно-західного боку котловану, поза його межами (за 0,75 м), розташовувалася така ж стовпова ямка, як за розмірами, так і за глибиною, впущена з рівня похованого ґрунту (рис. 1). Заповнення обох ямок відзначалося попелястим вмістом та наявністю дрібних вуглин.

Вміст котловану (відповідно, всіх його складових частин) був однорідним. Пляма заглибини позначалася вмістом виразно сіро-чорного супіску, у верхній частині збагаченого численними вуглинами, шматочками обгорілого дерева, з тонким шаром перепаленої обмазки, містило горілі глинисті включення. У нижній частині котловану супісок сіро-коричневий, з поодинокими вуглинами, уламками обгорілого дерева, печини.

У заповненні та на дні житла виявлені лише окремі уламки стінок гончарного посуду, зовсім відсутні вироби з металу, скла. Складалося враження про демонтаж знищеної у пожежі споруди, в тому числі про вибирання з котловану глиняних вальків-»цеглин» від печі. А, вірогідніше за все, до пожежі (зчиненої, можливо, внаслідок нападу) власники оселі встигли забрати з неї все, що, на їх погляд, було цінним і необхідним.

Загальна площа котловану складає близько 21 кв. м, що цілком відповідає обсягам житлової будівлі. На це вказують й залишки печі, котра споруджувалася з сирцевих вальків-»цеглин». Наявність стовпових ямок засвідчує каркасно-стовпову конструкцію будівлі, для обшивки котловану якої використано дерево. Видовжений «коридор» входу також відповідає традиції влаштування житлових будівель українським «черкаським» населенням Подніпров'я і Дніпровського Лівобережжя у XVII – на початку XVIII ст. [5, с. 3–4]. Бідність навколишньої території на якісну глину пояснює нечисленні залишки обмазки, що здебільшого розпадалися у солонцевому ґрунті, та погану якість сирцевої основи печі, можливо, демонтованої з метою перевикористання будівельних решток.

За уламками кераміки козацької епохи, формою і типом котловану, а також з врахуванням нумізматичних знахідок, рештки дослідженої будівлі визначаються в якості житлової і датуються кінцем XVII – першою чвертю XVIII ст.

Житло 2 досліджене у центрі південно-східної частини насипу, в масиві похованого ґрунту (рис. 1: ж. 2), з рівня 0,12–0,20 м.

Зберігся заглиблений у ґрунт, прямокутний котлован нижньої частини споруди, з незначним виступом з південно-східного боку від залишків печі, а також видовженою заглибиною з північно-східного боку – від входу. Котлован був зорієнтований кутами майже за сторонами світу, спрямований з південного заходу на північний схід. До нього, ближче до південно-східного кута, вів вузький вхід, що полого спускався уступом до рівня дна, влаштованого над заляганням материкового піску.

Розміри основної частини котловану – 2,80–3,05 × 3,00 м, виступа основи печної конструкції – 0,10–0,25 × 1,20 м. Глибина котловану – 0,75–0,80 м від «0», із заглибленням у північний бік, основи печі – 0,75 м. Стінки котловану вертикальні, рівні.

Видовжений похилий «коридор» входу, влаштований з трьома сходинками, за рахунок викладання трьох поперечних дошок, шириною 15–20 см, впущений також у похований ґрунт, на глибину, відповідно, – 0,60, 0,70 і 0,75 м. Поверхня повздовжніх стінок вхідної заглибини була на 3–10 см прокалена від перебування у вогні, що засвідчує не тільки дощате обшивання сходинок, а й стінок котловану входу. Всі дошки згоріли у пожежі і виявилися помітними за скупченням вуглин й обгорілого дерева.

Розміри заглибини входу: ширина – 0,90–1,20 м, довжина – 1,55 м; довжина сходинок, свого часу обмежених дошками, – 0,30, 0,40 та 0,60 м. Вхідний «коридор» розвернутий до входу житла 1.

Дно котловану майже рівне. У двох кутах з південно-західного боку простежені рештки пари стовпових ямок круглої в плані форми, діаметром 0,12–0,14 м і глибиною 0,15–0,20 м від рівня дна. Заповнення обох ямок було попелястим.

У південно-східній частині котловану знаходився дугоподібний виступ під основу печі. Піщана основа цієї заглибини була випалена і прокалена, супіщано-суглинисте заповнення містило певну кількість фрагментів нетривкої печини, дрібні шматочки обмазки і сирцевих «вальків». Розміри печі встановлюються як 0,40–0,50 × 1,20 м, форма – як овальна, видовжена за близькою до широтної віссю.

Заповнення котловану та входу було подібним до попереднього житла, проте більш прокаленим. Пляма заглибини позначалася вмістом виразного сіро-чорного супіску, у верхній частині випаленого, збагаченого численними вуглинами, шматочками обгорілого дерева, зрідка – перепаленої обмазки, містило глинисті включення, що потрапили у вогонь. В нижній частині котловану супісок вмісту був сіро-коричневим, з поодинокими слідами вуглин й обгорілого дерева, а на вході горіле дерево та вуглини переважали.

У заповненні і на дні житла також виявлені вуглини, лише кілька дрібних уламків стінок гончарного посуду. Вірогідно, рештки житлової споруди також зазнали демонтажу після пожежі.

Загальна площа котловану зі входом складає 11,0 кв. м, що відповідає обсягам житлової будівлі. На це вказують й залишки печі, свого часу спорудженої з сирцевих вальків-»цеглин». Наявність стовпових ямок засвідчує каркасно-стовпову конструкцію будівлі, для обшивки котловану якої використане дерево. І в цьому випадку вузький «коридор» входу відповідає традиції влаштування житлових будівель українським середньодніпровським населенням доби пізнього середньовіччя.

Рештки дослідженої будівлі, як і житла 1, також розглядаються як залишки житлової споруди вказаного періоду.

Здогадно, що обидва житла знищені внаслідок пожежі не пізніше початку 1730-х рр.

Яма 1 (стовпова) відкрита у південно-східній частині розкопу (рис. 1: я.1), в похованому ґрунті. Це ямка, що мала овальну в плані форму, з розмірами по верху – 0,55 × 0,85 м на рівні виявлення, глибина – 0,60 м від «0». З південного боку в заглибині був влаштований круглий отвір під стовпчик, діаметром 0,22 × 0,24 м, глибиною бл. 0,20 м. Загальна глибина ями 0,80 м. Стінки вертикальні рівні, в нижній частині – зі слідами попелу та обпаленого загостреного дерев'яного стовпа.

Заповнення – мішане супіщане, огумуснене. У ньому трапився шматок нижньої щелепи свині та частина розвалу гончарного коричневоглиняного кухля з розписом білими ангобами і невеличкою ручкою (рис. 2: 16).

Об'єкт є стовповою ямкою, і, певно, синхронний в часі з житлами 1-2.

Ямка 1, разом із стовповими ямками поряд із південно-східним кутом житла 1 та ямкою у кв. 1 А, складали незначно вигнутий ряд заглибин основи огорожі садиби, влаштованої у напрямку з північного заходу на південь – південний схід і простеженої на ділянці 7,20 м (рис. 1: лінія реконструкції).

До цього ряду може відноситися й невеличка стовпова ямка, виявлена у кв. 6Б, за схожих умов з рівня 0,20 м. Її діаметр – 0,19 м, глибина – 0,40 м. У заповненні цієї заглибини під стовпчик також трапилися попіл та вуглини.

Яма 4 (погрібник) виявлена у західній частині розкопу (рис. 1: я.4), з рівня поверхні похованого ґрунту. Мала прямокутну форму, зі скругленими кутами, розміри на рівні виявлення – 1,60 × 2,60 м, поступово, із незначним уступом, звужені до низу та скруглені в основі до вирівняного вузького дна стінки, що обмежували простір 0,90 × 2,60 м. Дно розміщене на глибині 1,30 м (рис. 1). Погрібник був зорієнтований за довшою віссю – північ – північний схід – південь – південний захід. Вірогідно, мав по верху легке перекриття, рештки якого не збереглися.

Заповнення – у верхній частині – сіро-супіщане попелясте, з численними дрібними уламками кераміки, гутного скла, ін. знахідками, понад 20 колотими та рубаними кістками тварин, з яких визначеними виявилися кістки двох дорослих особин вівці – кози, молодої особини бика свійського, собаки. Верхній шар заповнення підстелявся лінзою попелястого викиду з печі, товщиною бл. 0,15 м. У нижній частині ями містився сіро-коричнево-попелястий супісок з мінімумом знахідок.

З ями походили 174 уламки гончарних горщиків, що належали світлоглиняним посудинам, а також 35 – димленим. З останніх лише 4 фрагменти мають сліди вертикального лискування на зовнішній поверхні, і жодного – сітчастого. Знайдені вони, переважно, у верхньому шарі заповнення ями, приблизно, до рівня 0,45–0,50 м.

З них – фрагменти верхніх частин горщиків, з відігнутими назовні вінцями, із чітко вираженими та плавними округлими перегинами зсередини, що прикрашені багатокомпонентним горизонтальним орнаментом, який складається із рядів горизонтальних ліній лише коричневого ангобу або в поєднанні з білим; у деяких випадках поміж ліній – вміщена хвиля чи ряд вертикальних мазків (рис. 3: 1, 4–6, 8). Є й уламки відігнутих назовні вінець горщиків, на деяких збереглися основи ручок, з вираженими перегинами. Орнаментовані вони рядами горизонтальних ліній, що нанесені коричневим ангобом, і часом мають горизонтальні врізні лінії під зрізом або на шийці (рис. 3: 2–3,7, 9).

Наявні й фрагменти відігнутих назовні вінець димленних горщиків з чітко вираженим і округлим перегином. Їх вінця орнаментовані рядами врізних горизонтальних ліній (рис. 3: 11, 14). Уламки відігнутих назовні вінець інших димленних горщиків вкриті врізними горизонтальними лініями або не мають орнаментації (рис. 3: 12–13, 15–17). Цей перелік доповнюється фрагментами передвінцевих плічкових частин димленних горщиків, прикрашених рядами врізних горизонтальних ліній (рис. 3: 18; 4: 1); уламками стінок димленних горщиків, вкритих рядами врізних горизонтальних ліній, з відбитками геометричного штампа, рядами врізних хвиль, між яких розташовані такі відбитки (рис. 4: 2–4).

З-поміж знахідок – фрагмент димленої миски-?, що заповнена на дзеркалі геометричним штампованим овізерунком (рис. 4: 5); уламки вінцевих частин світлоглиняних покришок, у т. ч. з орнаментом із зовні у вигляді врізних горизонтальних ліній (рис. 4: 11–12). Є й фрагменти крис світлоглиняних мисок, з потовщеними зрізами, що прикрашені багатокомпонентним орнаментом з горизонтальних ліній, між якими вміщена хвиля. Візерунок нанесений коричневим ангобом, у двох випадках – по білому тлу (рис. 4: 8–10). У комплексі знахідок – уламок вінцевої частини червоноглиняної миски, із потовщеним, загнутим до середини

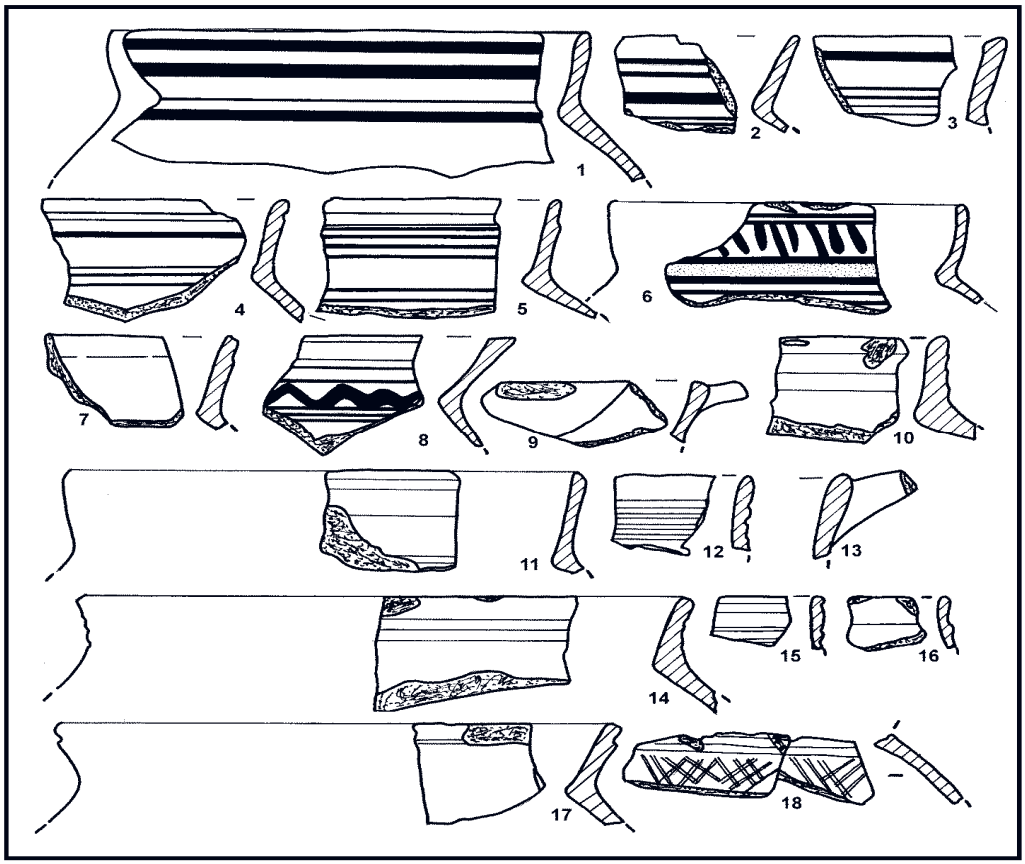

Рис. 3. Яма 4. Уламки гончарних горщиків

краєм, прикрашеної підполив'яним розписом по візерунку, нанесеному світло-зеленими, білими та коричневими ангобами, у вигляді смуг і фляндрівки (рис. 4: 13), а також фрагмент дна миски з огранкою.

До менш вживаних форм належить уламок верхньої частини світлоглиняного кухля, з плавно відігнутим високим краєм, опуклим тулубом, орнаментований у верхній частині горизонтальною лінією та двома перехрещеними смугами хвилястих, від яких донизу опущені вертикальні лінії і хвилі між ними. Орнамент нанесений коричнево-червоним ангобом по білому тлу (рис. 4: 6).

У вмісті погрібника виявлені і фрагменти вінець макітер з різко відігнутими горизонтальними краями. На одному є рештки затертого орнаменту, нанесеного коричневим ангобом (рис. 4: 7). Поодиноко представлений уламок румпи кахлі із частиною лицевої пластини, на якій збереглися рештки геометричного рельєфного візерунку.

Вирізняється фрагмент вінця невеликої фаянсової піали, прикрашеної по білому тлу розписом зеленою, синьою та коричнево-чорною поливою. Ця посудина, певно, є продукцією гончарів турецького міста Кутах'ї (рис. 4: 16).

Серед інших знахідок – уламок крем'яха, виготовлений зі стінки димленого горщика (рис. 4: 16), фрагмент денця пляшки з приденною частиною зеленого напівпрозорого скла (рис. 4: 14), а також – уламок підпрямокутного в перетині стрижня залізного цвяха.

Яма є рештками погрібника часу існування поряд садиби у кінці XVII – першій чверті XVIII ст.

Стовпові ямки відкриті у північно-західній частині насипу і розкопу (рис. 1: ст.я.), з рівня поверхні похованого ґрунту. Група з трьох ямок круглої в

плані форми, розташованих трикутником у плані, на відстані 0,60–1,20 м одна від одної, утворювала основу якоїсь господарської споруди, на захід від житла 1 (рис. 1). Ямки мали діаметр по верху – 0,40–0,50 м на рівні виявлення, а також по дну – 0,25–0,35 м, прямовисні стінки. Дно зберігало сліди загостреної основи стовпів, забитих у супісок до глибини 0,52–0,80 м. Заповнення ямок – мішане супіщане, огумуснене попелясте, без знахідок.

Об'єкт є рештками господарської споруди козацької епохи.

У ході досліджень виявлені й два новітніх об'єкти (ями 2 і 3) першої половини XX ст.

Для датування дослідженого комплексу господи важливими є нумізматичні матеріали. Так, крім зазначених вище, поблизу сусідніх курганоподібних насипів 4–6 були знайдені ще дві монети. Обидві – срібні копійки-»чешуйки» Петра I (на одній дата не читається, випуск між 1700–1717 рр., на другій – 1705 р. карбування [25].

Отже, поблизу насипу виявлені 7 монет, 6 з яких належать першій чверті XVIII ст. Щоправда, жодна з них не походить безпосередньо із заповнення того чи іншого комплексу, проте, всі вони залягали у прошарку, що перекриває рештки котлованів досліджених будівель. Тому можна стверджувати, що заснування села Підусти (як хутора) відбулося саме на краю пагорба в ур. Мала Кормилиця на початку – у першій чверті XVIII ст., а досліджені комплекси є рештками садиб і господарських ям, залишених першопоселенцями.

Усі досліджені 2008 р. на останці об'єкти, за нумізматичними матеріалами та знахідками із заповнення, можуть бути датовані першою–другою чвертю XVIII ст. [26, с. 65]. А житла 1–2 видаються дещо ранішими за часом появи серед навколишніх. На користь цього свідчить концентрація більшої кількості монет часу правління Петра I саме поблизу цієї садиби, наявність у гончарних горщиків більш слабкого, а не чітко вираженого округлого перегину зсередини, присутність грані-ребра на тулубі посуду (ознака того ж таки рубежу XVII–XVIII ст.), співіснування на ряді вінець розписного і рельєфного орнаменту.

Таким чином, описані житлові й господарські об'єкти козацької епохи з досліджень 2009 р. у кол. с. Підусти в цілому можуть належати до кінця XVII – першої чверті XVIII ст.

Зважимо й на кілька історичних свідоцтв. Так, заселення цієї передстепової частини Полтавщини розпочалося тільки в останній чверті XVII ст., відбуваючись дуже повільно [14, с. 90–91; 16, с. 335]. Причиною цього було, зокрема, й те, що містечко Келеберда, до якого тяжіли навколишні землі, нерідко ставало в кінці XVII – на початку XVIII ст. ореною численних військово-політичних конфліктів, що знайшло вияв навіть у народних думах й піснях про козаків Авраменка, Морозенка та бої під Келебердою [9, с. 122; 10, с. 11]. Зростання залюдненості наддніпрянських просторів спостерігається після виникнення інтересу до містечка та земель у пониззі Сухого Кобелячка з боку запорожців, насамперед, кошового отамана Івана Сірка [2, с. 270; 10, с. 10]. Розширення самого сотенного центру призвело до виникнення вже в другій половині XVII ст. численних хуторів на місці майбутніх сіл Павлівка, Шведівка, Драпецківка, Компанійці [12; 23, с. 83]. Розселення далі у степ на той час було ще небезпечним.

Відомо, що на початку лютого 1675 р. сердюки П. Дорошенка, разом із загонами черемис і кримчаків, приходили з Крилова під Келеберду, де «многих християн в полон поимали и немало убытков починили» [2, с. 34, 51–52]. Також, під час походу І. Петрика з татарами на Лівобережжя 1696 р., околиці Келеберди (разом із Кишенькою) були спалені. Населення заховалося в укріпленнях зазначених містечок [4, с. 515]. Перед цим, у травні 1693 р., Петриком була здійснена невдала спроба захоплення Келеберди [29, с. 137]. А 16 квітня 1709 р., у фінальний, Полтавський період російсько-шведської Північної війни, Петро Яковлев з москов-

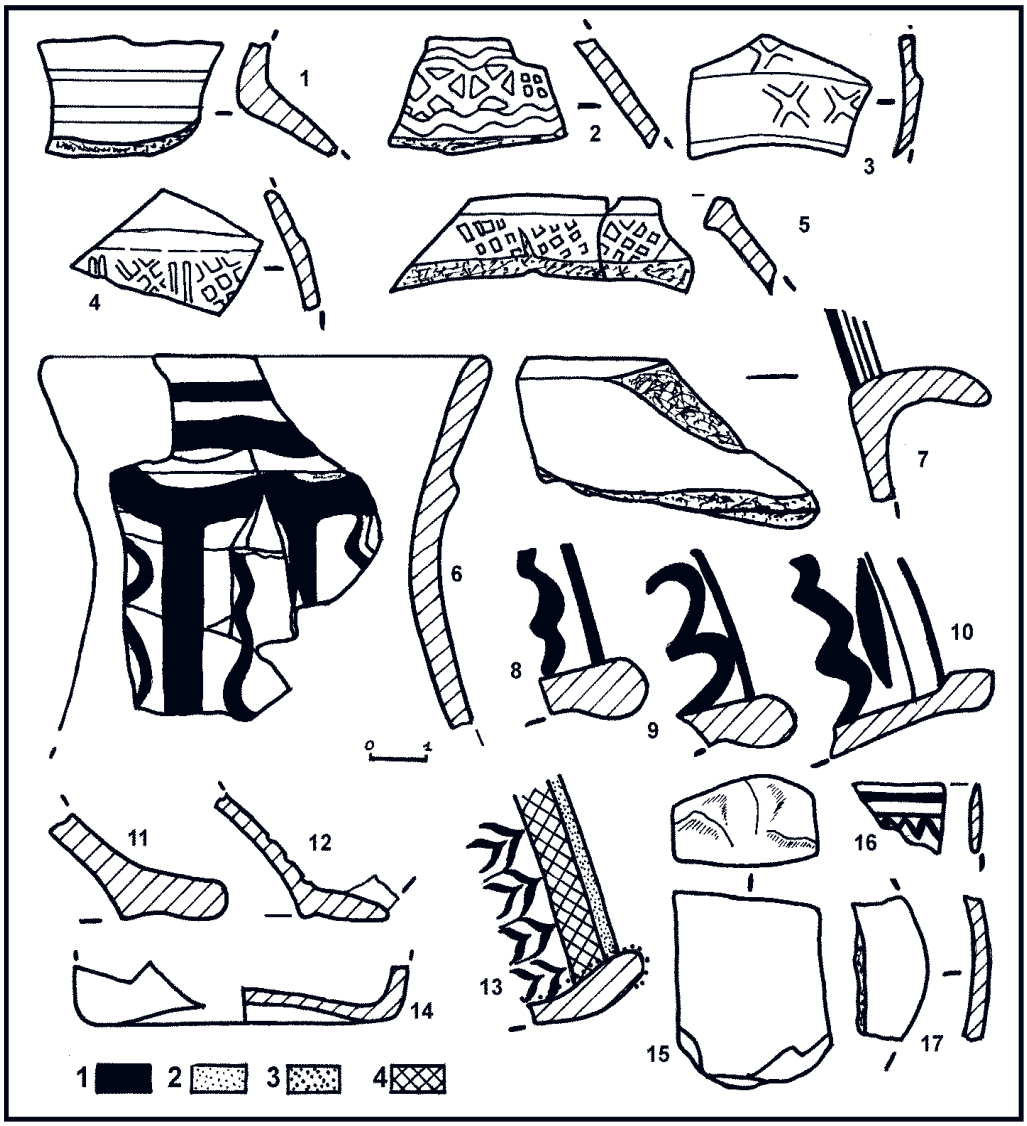

Рис. 4. Яма 4. Знахідки. 1–13, 17 – кераміка; 14-скло; 15 – пісковик; 16 – фаянс

ським військом взагалі спалив містечко. Безперечно, під час цього погрому посад та прилеглі фільварки і хутори навколо Келеберди також зазнали значних руйнувань [3, с. 194; 28, с. 181].

Крім того, з останньої чверті XVII ст. до початку XVIII ст. вектор переселенського руху змістився у придніпровські правобережні землі, що на той час формально належали Польщі і Туреччині, та були малозаселеними. Серед осаджених келебердянськими жителями населених пунктів можна назвати Чикалівку (Бутівку), Успенку (Плахтіївку), Дереївку та ін. численні населені пункти в урочищах навколо [15, с. 20–26, 135–137]. Московська влада не лише не зупиняла цю міграцію на чужу територію, а й подекуди навіть спонукала до неї, сподіваючись здобути таким чином козир у справі боротьби за Придніпровське Правобережжя.

Відновлення швидких темпів заселення Лівобережного Придніпров'я відбувалося після 1711 р., коли за Прутським миром Росія втратила правобережні землі понад Дніпром, та після 1735 р., перед початком російсько-турецької війни, коли населення правобережної смуги знову було переселене до меж майбутньої Полтавської губернії [8, с. 51].

Залишається лише спробувати визначити власника господи на краю останця. На перший погляд, доля дала відповідь на це питання. Відштовхуючись від існуючої на сьогодні назви урочища – Мала Кормилиця, на противагу ур. Кормилиця, що розміщене за 2 км на північ [27], – проведений пошук історичних осіб, які могли носити ім'я Кормилець. Дійсно, під 1688 р. відомий лист полковому осавулу І. Максимовичу келебердянського сотника Я. Донця та городового отамана В. Кормильця [1, с. 217; 7, с. 288, № 312]. За компутом Полтавського полку 1718 р., в містечку Келеберда однойменної сотні значиться кінний козак Грицько Кормильченко [6, с. 238, 239].

Але, як виявилося, назва урочища Мала Кормилиця – виникла нещодавно, за аналогією з ур. Кормилиця, розміщеним неподалік. І саме поблизу останнього на топографічних картах середини XX ст. значиться топонім «болото Кормилиця (Кормильців)». На останці Кормилиці нещодавно досліджені кілька житлово-господарських комплексів козацького часу [17]. Тому справжнім і поки що єдиним локалізованим місцем маєтку Кормильців можна вважати саме останній зазначений пункт.

Нижче останця ур. Мала Кормилиця в XIX–XX ст. розміщувався населений пункт Підусти (перейменований у другій половині XX ст. в Новоселівку, пізніше – Новоселівку-Шевченкове, що зник у 1980-х рр.). На це вказує стара назва урочища, і, крім того, в матеріалах подвірного перепису Кременчуцького повіту Полтавської губернії 1900 р. існували окремі хутори Підусти (Келебердянської волості) та Кормильців (Потоцької волості) [13, с. 20, 128], що впевнює у територіальній віддаленості названих населених пунктів. На топографічній карті другої половини XIX ст. на цьому місці позначений хутір Гузей.

За тим же компутом Полтавського полку 1718 р., у містечку Келеберда значиться Іван Подуст та Грицько Гузеєнко [6, с. 238, 239]. Взагалі, прізвища Гузеєнко, рідше – Гузей, зустрічаються у межах Полтавського полку ще дев'ять разів й у інших сотнях [6, с. 36, 95, 99, 144, 145, 210, 214, 231, 233].

Певно, на території сучасного ур. Мала Кормилиця і кол. с. Підусти (Новоселівка-Шевченкове), у порівняній близькості один від одного, розміщувалися, принаймні, два хутори, назви яких походили від прізвищ їх власників – Підусти та Гузей [26, с. 70]. Таким чином, власниками і засновниками цього населеного пункту були заможні вихідці з козацького стану.

Археологічні дослідження на місці давнього козацького хутора Підусти ще будуть продовжуватися. А отримані матеріали козацької епохи вкотре дадуть можливість скласти уявлення про специфіку матеріальної культури наддніпрянських лівобережних сіл та хуторів, час їх появи, особливості господарського життя в цьому неспокійному лісостеповому «коридорі» руху військових загонів, «хвиль» стихійних і примусових переселенців та «колонізаторів».

Бібліографічні посилання

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1853. – Т. V: (1633–1699). – 288, 29 с.

2. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – Киев, 1882. – Т. XII: (1675–1676). – 20 с., 874 стлб., 15 с.

3. **Білоусько О. А.** Історія Полтавщини (друга половина XVI – друга половина XVIII ст.): Пробн. підручн. для 8 кл. / О. А. Білоусько, В. О. Москляк. – Полтава, 2006.

4. **Величко Самійло**. Літопис / Переклав В. Шевчук: У 2-х т. / Самійло Величко. – Київ, Дніпро, 1991. – Т. II.

5. **Голубєва І. В.** Про дві культурні традиції козацької доби на Слобожанщині / І. В. Голубєва // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 3 –12.

6. Джерела з історії Полтавського полку: Середина XVII–XVIII ст. / Упорядк. В. О. Мокляка. – Том І: Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. – Полтава, 2007.

7. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. – Київ, 2007. – 1144 с.

8. **Кабузан В. М.** Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858) / В. М. Кабузан. – М., 1976.

9. **Кащенко А.** Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Кащенко. – Київ, 1992. – 271 с.

10. Келеберда – село на Полтавщині / [Марченко В. І., Власюк І. М., Прядко В. Г., Шилов Ю. О.] – Кременчук, 1995. – 42 с.

11. **Луговая Л. Н.** Отчет об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе ЛСРЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 году / Л. Н. Луговая, И. С. Мельникова, А. Н. Некрасова // НА ІА НАН України; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 15. – 73 арк.

12. **Лямкін В. В.** Нові знахідки з-під Келеберди // Свічадо Придніпров'я: Краєзнавчий альманах / В. Лямкін. — Комсомольськ, 2008. – Кн. IV. – С. 80–81.

13. Материалы подворной переписи Полтавской губернии в 1900 г.: Кременчугский уезд. – Полтава, 1905. – 286 с.

14. **Падалка Л. В.** Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы / Л. В. Падалка. – Издание Полтав. учён. архив. комиссии. – Полтава, 1914. – 237 с.

15. **Пивовар А. В.** Поселення задніпрянських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А. В. Пивовар. – Київ, 2003. – 336 с.

16. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – Київ, 1992. – 1024 с.

17. **Пуголовок Ю. О.** Пізньосередньовічне житло з околиць Комсомольська на Полтавщині (за розкопками 2008 р.) / Ю. О. Пуголовок, О. Б. Супруненко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 47–52.

18. **Супруненко О. Б.** Звіт про розвідки у Кременчуцькому, Кобеляцькому та Козельщинському районах Полтавської області у грудні 2007 р. (розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури») / О. Б. Супруненко // НА ІА НАН України; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 496. – 127 арк.

19. **Супруненко О.Б.** Розвідки у пониззях Сухого Кобелячка і Псла / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, В. В. Лямкінта ін. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1–2 (23–24). – С. 89–93.

20. **Супруненко О. Б.** Розвідки у пониззях рр. Сухий Кобелячок та Псел на Кременчуччині / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренкота ін. // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – Київ, 2008. – С. 327–330.

21. **Супруненко О. Б.** Звіт про археологічні обстеження ділянки під розміщення Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» на території Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області у 2008 р. / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // НА ІА НАН України; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 532. – 113 арк.

22. **Супруненко О. Б.** Звіт про науково-рятівні дослідження в зоні спорудження Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» поблизу с. Єристівка Кременчуцького району Полтавської обл. у 2008 р. / О. Б. Супруненко, В .В. Шерстюк // НА ІА НАН України; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 569. – 285 арк.

23. **Супруненко О. Б.** Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк. – Київ-Полтава: Археологія, Техсервіс, 2006. – 140, VI с.

24**. Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк. – Київ–Полтава, 2009. – 104 с.

25. **Супруненко О. Б.** Звіт про науково-рятівні дослідження поблизу кол. с.Лавриківка та с.Єристівка на території Комсомольської міськради та Кременчуцького району Полтавської обл. у 2008 р. / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок, за участю С. А. Скорого, І. М. Кулатової // НА ІА НАН України; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 564. – 240 арк.

26. **Шерстюк В. В.** Хутір Підусти поблизу Комсомольська: риси матеріальної культури початку XVIII ст. / В. В. Шерстюк, О. Б. Супруненко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 58–71.

27. **Шилов Ю. А.** Арийские святилища и курганы из устья Псла / Ю. А. Шилов // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Частина 3. – С. 37–41.

28. **Шутой В. Е.** Северная война (1700-1721 гг.) / В. Е. Шутой. – М., 1970. – 160 с.

29. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків: У 3-х т. / Д. І. Яворницький. – Київ, 1991. – Т. III.

Надійшла до редколегії 8.02.2011.

УДК 72.03 (2Ук)

О. В. Харлан

Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, м. Київ

ФУНДАМЕНТИ ДЗВІНИЦІ ПОЧАТКУ XIX СТ. САМАРСЬКОГО ПУСТИННО-МИКОЛАЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Розглянуто архітектурно-містобудівні особливості кам'яної споруди, залишки якої відкрито під час проведення архітектурно-археологічних досліджень з метою відтворення зовнішнього вигляду пам'ятки.

Ключові слова: Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, Запорожжя, культова архітектура, архітектурно-містобудівні дослідження пам'яток.

Рассматриваются архитектурно-градостроительные особенности каменного сооружения, остатки которого обнаружены во время проведения архитектурно-археологических исследований с целью воссоздания внешнего облика памятника.

Ключевые слова: Самарский Пустынно-Николаевский монастырь, Запорожье, культовая архитектура, архитектурно-градостроительные исследования памятников.

The author considers architectural-town-planning features of lithoidal building, remains of which were found during architectural-archaeological researches with the purpose of recreation of external look of monument.

Key words: Samara Deserted-Mykolaiv monastery, Zaporizhzhya, cult architecture, architectural-town-planning researches of monuments.

Початок XIX ст. в житті Самарської обителі було відмічено доволі знаменною подією – будівництвом кам'яної дзвіниці замість існуючої старої дерев'яної. Пустинно-Миколаївський монастир, час виникнення якого залишається дискусійним, у кінці XVIII –початку XIX ст. мав завершений архітектурний ансамбль в якому дзвіниці було відведено помітну роль.

Кам'яна дзвіниця, як і більшість споруд комплексу, не збереглася до нашого часу. Однак, її зображення відоме з багаточисленних фотографій монастиря XIX ст. (рис. 1).

Споруда мала значну висоту. Автори, які писали про монастир у XIX–поч. XX ст., стверджували, що з верхнього ярусу дзвіниці було видно всі розташовані навколо поселення, а також Новомосковський Троїцький собор [1, с. 230].

Писемні джерела мають незначні і достатньо обмежені дані як про будівництво споруди так і про майстрів, що працювали над нею. Про час будівництва згадує Г. Розанов [2, с. 63–64], а за ним Ф. Макаревський і Д. Яворницький, вказуючи на 1825–1828 роки. Нову кам'яну споруду збудовано на місці старої дерев'яної чотириярусної дзвіниці зведеної у 1798 р. новокодацьким майстром Карпом Яковенко [3, с. 114–115]. Ось як про це повідомляє Ф. Макаревський: «… среди лета 1825 года разобрана была в монастыре старая деревянная колокольня и на место ее положено основание каменной» [4, с. 251].

З початком архітектурно-реставраційних робот з'явилася потреба відновлення монастирських споруд комплексу, що є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення (охор. № 1081) [5, с. 132]. Обмеженість матеріалів надто ускладнювала картину, не дозволяючи авторові статті довгий час уточнити місцезнаходження залишків споруди та їх параметри.

З описів та зображень, які були в наявності, з'ясувалося, що кам'яна споруда розміщувалася на захід від існуючого Свято-Миколаївського храму, зліва від колишнього головного входу до монастиря. Пошуки ускладнювалися значним перепланування монастирської ділянки, перебудовами і руйнаціями, яких зазнали споруди на його території. Більш того, на місці ймовірного розташування дзвіниці знаходилася водонапірна вежа.

© О. В. Харлан, 2012

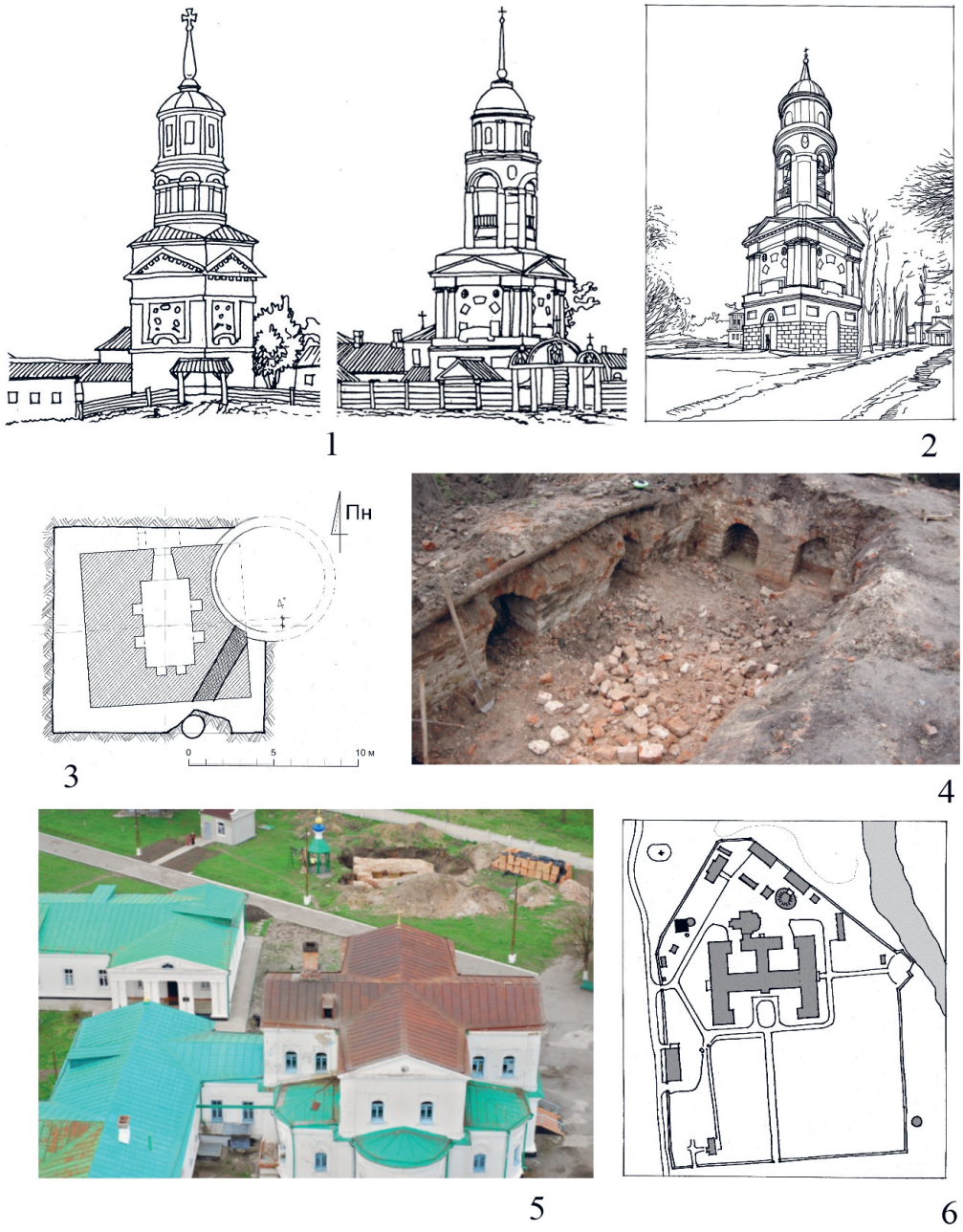

Рис. 1. Втрачена споруда монастирської дзвіниці та місце її розташування:
1 – Загальний вигляд дзвіниці Самарського монастиря. (Прорис автора, 2005 р. за матеріалами XIX–XX ст.ст.); 2 – Зовнішній вигляд дзвіниці Самарського монастиря у 1930-му р. (Прорис автора за матеріалами С.Таранушенко, 2005 р.); 3 – План розкопу № 1 з залишками фундаменту та підвалу на території Самарського монастиря. 2009 р. (Кресленик автора 2009 р.); 4 – Загальний вигляд виявлених під час розкопок залишків кам'яної споруди. (Фото автора. 2009 р.); 5 – Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Вигляд з пташиного літу. Фото І. Ігнат'єва. 2010 р.; 6 – Схема території монастиря з позначенням місця розкопу 2009 р. (Кресленик автора 2009 р.)

Єдиною точкою прив'язки залишався храм зведений К. Тарловським. Він значно постраждав у періоди лихоліть, але планувальна структура майже залишилася без змін (винятком є південне рамено споруди, до якого у 1950-х рр. прибудовано новий корпус, що поєднав колишні Миколаївський та Георгіївський храми.

Тож, за відомостями дореволюційних дослідників, споруда дзвіниці розташовувалася на відстані 15 саженів (32 м) на захід від Миколаївського храму, близько до центральної вісі (схід-захід) собору. При більш прискіпливому досліджені виявилося, що можлива лінія східної стіни дзвіниці хоч і припадає на частину існуючої водонапірної вежі, сама споруда дзвіниці повинна знаходитися трохи західніше.

2005 року автору пощастило знайти у фондах Інституту рукописів НБУ ім. Вернадського фотокартку споруди дзвіниці, виконану у 1930-ті рр. дослідниками церковної старовини на чолі із Стефаном Таранушенко [6] (рис. 6). Хоча вона виконана з дуже близької відстані й зі значним ракурсом, вдалося приблизно підрахувати можливий розмір споруди у плані й окреслити на мапі її ймовірне місце розташування.

Після тривалих архівних пошуків автора, в рамках проведення натурних архітектурно-археологічних досліджень з метою відтворення втраченої пам'ятки (керівник київський архітектор С. Б. Юрченко), 8–9 травня 2009 року було розкрито залишки кам'яної споруди (фундамент та підвальний поверх).

Внаслідок розкопок установлено, що споруда в плані являла квадрат зі сторонами 9,38 × 9,45 м, підвальне приміщення перекриття якого було виконано циліндричним склепінням. У трьох стінах було влаштовано по дві ніші, що служили, можливо, для господарчих цілей. Вхід до приміщення здійснювався з північної сторони. Відкриття надало можливості по-іншому розуміти відомі писемні джерела, знайти нові, досконаліше придивитися до іконографії. Стаття представляє результати досліджень, які безпосередньо торкаються історії споруди й існування кам'яної дзвіниці з XIX по XX ст.

Почнемо з матеріалів натурних досліджень залишків споруди (дослідження здійснено лише після розібрання водонапірної вежі, окрім її залізобетонного фундаменту). Місце пошуку залишків було вирішено проводити західніше водонапірної вежі (виходячи з відомої відстані від собору і його головної вісі).

На досліджуваній ділянці (розкоп 1, розмір 12,5 × 12,5 м) на рівні 1,0–2,5 м від денної поверхні у розкопі було виявлено велику кількість керамічної цегли з залишками вапняного розчину. Паралельно проводилися реставраційні дослідження існуючого Миколаївського собору бригадою архітекторів.

Рештки кам'яної дзвіниці розташовувались на відстані майже 30,0 метрів від західної сторони головного входу Свято-Миколаївського храму. Під час будівництва водонапірної башти 1970 р., фундаменти дзвіниці частково використовувалися для влаштування фундаментів башти (північно-східна частина) (рис. 2, 3). Важливо зауважити, що споруда дзвіниці мала позначене на малюнку орієнтування. Вісь її трохи відхилена (4º) на північний захід (орієнтована на споруду головного монастирського храму).

Збереженість «залишків» дуже погана (рис. 4). Цегляне мурування дуже міцне, але решки зазнали численних руйнувань. На жаль, знищено цегляне склепіння підвального поверху (воно підіймалося вище тодішнього рівня землі, заважаючи руйнівникам). Зовнішні поверхні стін збереглися доволі непогано.

Використана червона цегла міцна, покладена на вапняному розчині, простежується повністю мурування фундаменту. До позначки –0.90 вся його частина не збереглася. Плани кладки проглядаються по ямкам, що залишилися на збереженій частині, що робить прочитання плану досить надійним.

Вдалося вивчити техніку мурування. Воно закладалося у широкий котлован (за розмірами споруди), що мав глибину 2,2 м нижче похованого ґрунту.

Судячи зі збереженого мурування, воно велося з рову («робочий простір» простежується з його внутрішньої сторони). Зовнішня частина фундаменту повернута до стінки рову – необроблена, шов без розшивки, розчин білуватий, однорідний.

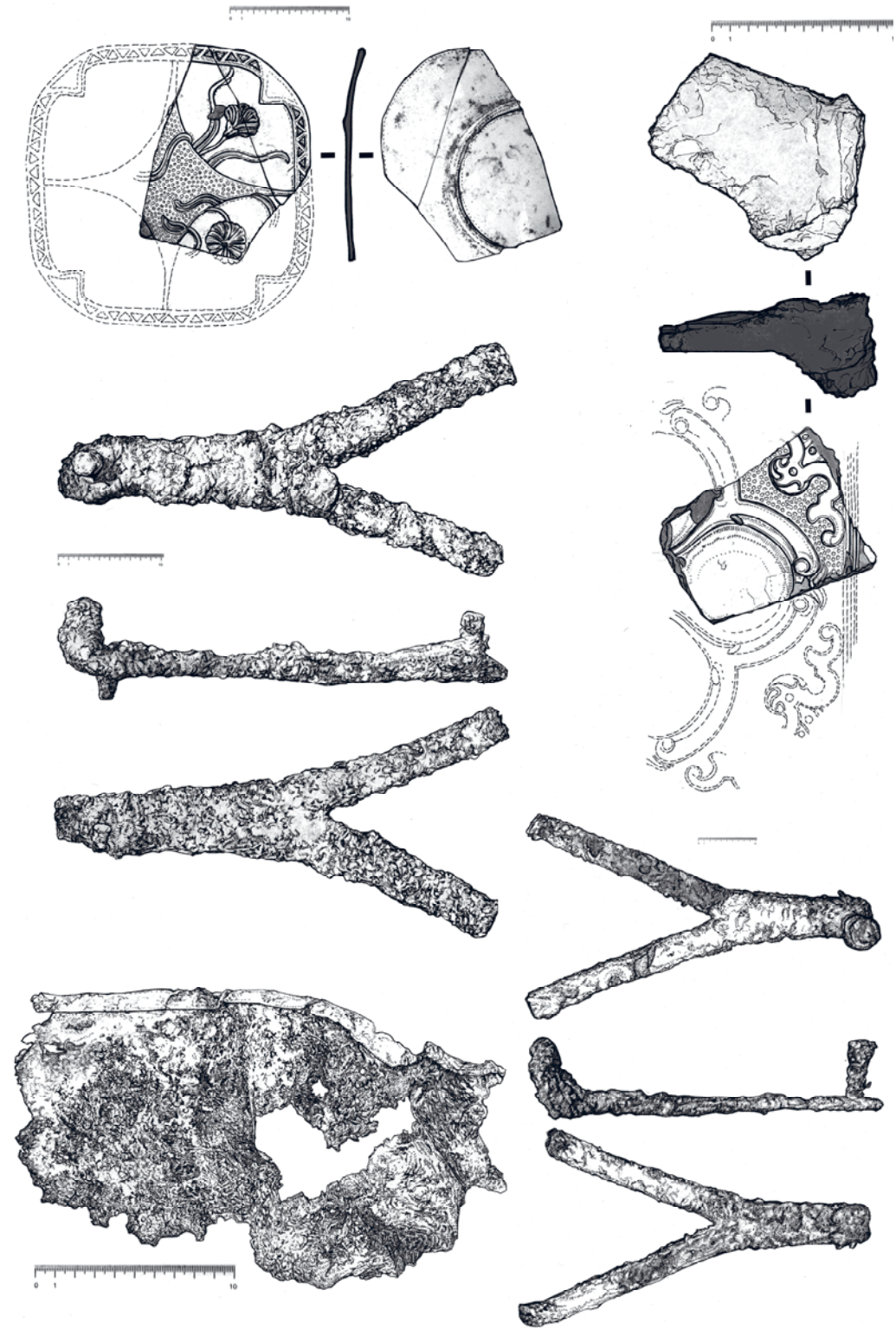

Рис. 2. Знахідки виявлені під час розкопок 2009 р. на території Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря (малюнок автора 2009 р.)

Довжина цегли 32 × 15 × 5,5 см. Загальна висота фундаменту більше 1,0 м при розмірах у плані 9,38 × 9,45 м. Далі починається підвальне приміщення. Ширина приміщення в рівні підвалу становить 2,9 м, довжина 5,26 м.

Загальні габарити споруди в плані реконструюються доволі легко – четверик був близьким до квадрату з зазначеними вище розмірами сторін.

На жаль, зовнішня прибудова до дзвіниці, яка потрапила до розкопу з півночі, поки залишилася недосяжна для досліджень, проглядається лише тонка стрічка фундаменту, що прямує у напрямку півночі за межами розкопу.

Зі збережених фрагментів давньої дзвіниці заслуговує на згадку підлога у підвальному приміщенні, що викладена з червоної цегли. Цегла вкладалася на піщану підсипку в рівні –2,0 м від похованого ґрунту.

Про деякі складові споруди, свідчать знахідки архітектурних та конструктивних деталей (рис. 2). Взагалі, знахідки архітектурних деталей нечисленні – слід згадати фрагменти металевого покриття дахів різних ярусів, залізні прути тяжів, кілька профільованих цеглин, залишки фасадного тинькування і т. п. На жаль, більшість знахідок – з перекопів чи сміттєвих ям більш пізнього часу, – належність їх до споруди дзвіниці викликає питання.

Стратиграфія, архітектурні та будівельні особливості надійно датуються часом існування дзвіниці – перша половина XIX ст. Оскільки для XIX ст. у монастирі, за архівними джерелами, відома лише одна кам'яна дзвіниця, для виявлених фундаментів можлива єдина атрибутація – це дзвіниця збудована у другій пол. 1820-х рр., зафіксована іконографією.

Логіка розміщення дзвіниці на території монастирського подвір'я також підтверджує її атрибутацію.

Збудована у 1820-х рр. кам'яна дзвіниця (принаймні, більша її частина) існувала до періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). У цей період під час жорстоких боїв комплекс колишнього монастиря серйозно постраждав. У 1950-ті рр. залишався каркас споруди в рівні першого поверху. В цей час ділянку з комплексом уцілілих будівель реконструйовано під будинок престарілих металургів за спеціально розробленим проектом. Під час реконструкції залишки споруди знищено. Набагато пізніше вцілілий під землею фундамент використовують для зведення водонапірної башти.

Втрачена споруда дзвіниці є рідкісним і цікавим прикладом культової архітектури першої чверті XIX ст., яка заслуговує на ретельне дослідження і подальше відтворення у комплексі Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря – найстарішого на теренах Дніпропетровщини.

Бібліографічні посилання

1. **Сочинский П.** Памятники Запорожья. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь / П. Сочинский // Календарь-ежегодник «Приднепровье». – 1910.

2. **Историческая записка о Пустынно-Николаевском монастыре.** – Одесса, 1838.

3. **Харлан О. В.** Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна та мистецька спадщина XVIII–XIX ст. / О. В. Харлан // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць. Вип. 2. – 2005. – С. 105–120.

4. **Феодосий (Макаревский).** Самарський Екатеринославской епархии Пустинно-Николаевский монастир / Феодосий (Макаревский) // Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии 1775–1917 годы. – Дніпропетровськ, 2001.

5. **Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.** Т. 2. Днепропетровская область. – К., 1983.

6. **Ф. 278. Таранушенко Стефан Андрійович**. – Інститут рукописів НБУ ім. Вернадського.

Надійшла до редколегії 4.04.2011.

РЕЦЕНЗІЯ, ІНФОРМАЦІЯ

УДК 902 «5/4» (477.7)

С. С. Бессонова

Інститут Археології НАН України

ПОПАНДОПУЛО З. Х. СКИФСКИЙ ГРУНТОВЫЙ МОГИЛЬНИК «СКЕЛЬКИ». – ЗАПОРОЖЬЕ, 2011. – 116 с

Недавно изданная монография «Скифский грунтовый могильник Скельки» будет с большим интересом воспринята на только скифологами, но и более широким кругом читателей, интересующихся древней итории Украины. Небольшая по объему книга очень информативна, а главное – она посвящена редкой категории памятников – грунтовых, то есть без земляных насыпей, некрополей. Их отыскание сопряжено с большими трудностями и обычно является счастливой случайностью.

Могильник у села Скельки Васильевского района Запорожской обл. обнаружен еще в 1957 году замечательным запорожским краеведом А. В. Бодянским на высоком берегу, размываемом водами Каховского водохранилища. Он сильно пострадал от хозяйственной деятельности окрестного населения и, в особенности, от грабителей, которые в поисках кладов, а фактически из-за нескольких бронзовых стрелок или стеклянных бусин безжалостно уничтожили целые участки могильника. Угроза полного разрушения памятника была предотвращена, когда в 1993 году создана охранная археологическая экспедиция, которую возглавила Зоя Харитовна Попандопуло – заведующая отделом истории края Запорожского областного краеведческого музея. В течение 11 полевых сезонов продолжалась самоотверженная работа, в которой самое активное участие принимали члены исторического клуба «КЛИО», учрежденного в 1987 году Запорожским областным краеведческим музеем совместно с Домом культуры Днепровского электронного завода. Территория могильника, сохранившаяся до наших дней, была исследована полностью. Учтены все сведения о единичных погребениях, раскопанных в прежние годы профессионалами и любителями.

В результате раскопок выяснилось, что круча над бывшей поймой реки Конка (левый приток Днепра), среднее и нижнее течение которой сейчас сливается с водами Каховского водохранилища, служила местом захоронения еще в эпоху бронзы, затем в скифскую, сарматскую и в эпоху средневековых кочевников. Но главным образом – это памятник скифской истории. На сегодняшний день он не только наиболее крупный грунтовой могильник в степном Поднепровье, но и исследованный полностью и с особой тщательностью. Всего здесь раскопаны 58 захоронений, а также другие объекты скифского времени, которые археологам очень редко удается зафиксировать, и лишь при раскопках сплошными площадями: жертвенные места, тризна, ритуальная площадка. Благодаря профессионально выполненному плану могильника удалось также проследить 9 групп могил, принадлежавших отдельным родственным группам.

Особый научный интерес памятник представляет в свете проблем этногеографии Скифии и хозяйственного уклада ее племен. Грунтовые могильники обычно свидетельствуют об оседлом образе жизни похороненных в них лю-

© С. С. Бессонова, 2012

дей. А поскольку могильник Скельки расположен на краю Великого Луга (так во времена запорожцев называлось междуречье Конки-Днепра с их разветвленной системой пойм), в центре Причерноморской Скифии V–IV вв. до н. э., он вполне справедливо рассматривается автором монографии как свидетельство оседания кочевников. Уже много лет продолжается дискуссия о расселении скифских племен (по данным древнегреческого историка Геродота), где важная роль отводится реке Пантикап, вдоль которой обитали оседлые или полуоседлые племена скифы-«георгой», что в буквальном переводе означает «земледельцы», а рядом с ними – кочевники скифы царские, самое могущественное племя. Современные исследователи [1; 2] склоняются к мысли, что Пантикап – это приток Днепра р.Конка. Именно кочевым скифам принадлежали так называемые дружинные некрополи, исследованные в 60–70-е годы прошлого столетия в окрестностях г. Днепрорудное того же Васильевского р-на. Среди них ставшие широко известными группы в уроч.Носаки, Гайматовой Могилы, Плоской Могилы (с. Балки), Казенная Могила (с. Шмальки) и другие. Грунтовые могильники рядового населения (Скельки, Благовещенка) и поселения (Лысая Гора возле г. Васильевка) здесь буквально единичны и тяготеют к пойме р. Конка.

Хотя З. Х. Попандопуло не заостряет внимание на хозяйственной деятельности населения, оставившего могильник Скельки и взаимоотношениях «дружинников» и оседлого рядового населения, опубликованный и тщательно проанализированный ею материал, представляет большой интерес для дальнейших обобщений в этом направлении. Главной задачей исследователя была качественная публикация материала. И эта задача с успехом выполнена. Особенно хочется отметить полноту публикации. Материалы могильника рассмотрены по отдельным эпохам, а внутри них по комплексам и категориям находок, все это хорошо иллюстрировано. И, что очень важно, работа дополнена большим приложением «Антропологический материал из грунтового могильника «Скельки», выполненным Л. В. Литвиновой. Антропологические данные содержат целый ряд важных сведений, в том числе о среднем возрасте умерших (преобладает молодой возраст), уровне детской смертности (28,8 %), поло-возрастной структуре популяции. Среди взрослых скелетов значительно преобладали женские, их почти в 2,5 раза больше по сравнению с мужскими. Такая структура популяции характерна именно для оседлого населения, что подтверждают и зафиксированные З. Х. Попандопуло случаи последовательных подзахоронений в одну могилу нескольких человек.

При анализе материалов раскопок автор уделяет особое внимание наиболее информативным аспектам – погребальному обряду и типам погребальных сооружений и несколько меньшее – находкам. Охарактеризованы в основном типы предметов вооружения, более кратко – керамика, орудия труда, украшения. Остается простор для дальнейшего анализа, в частности, женских украшений и оружия, а также уточнения датировок.

В кратких выводах указывается время функционирования могильника – конец V – IV вв. до н. э. – и отмечаются сходство и различия с иными грунтовыми могильниками Северного Причерноморья по ряду показателей. К последним относится разнообразие погребальных сооружений и деталей погребального обряда, что свидетельствует как о социальной, так и этнической разнородности населения. В то же время автор фиксирует ряд деталей погребального обряда и категорий инвентаря, находящих аналогии на Нижнем Дону и в целом у кочевого скифского населения, что также свидетельствует в пользу принадлежности погребенного на могильнике населения, в основном, к этому этническому массиву. В этой связи значительный интерес представляет группа женских погребений с оружием, условно названных «амазонками» (3). Этот обычай действительно был присущ номадам скифского времени, и в значительной степени номадам Приазовских степей, куда с V в. до н. э. проникло с востока значительное коли-

чество савроматов. Дальнейшее продвижение к Днепру этого кочевого населения, как справедливо отмечает автор монографии, и привело, вероятно, к появлению обычая класть оружие в женские погребения. Правда, здесь следует различать «собственное оружие» и то, которое положено для «передачи» умершему ранее супругу или даже для подтверждения брачного союза. В частности, в погребении 24 наконечник копья был скрыт под глиняной «подушкой», на которой покоились ноги женщины, что довольно необычно для «собственного оружия». Как уже упоминалось, среди погребенных на могильнике женщины значительно преобладают над мужчинами, часть которых погибла вдали от места обитания и не могла быть погребена на родовом могильнике, что обычно для кочевников да и вообще для людей неспокойных исторических эпох.

Нет сомнения, что исследованный З. Х. Попандопуло грунтовой скифский могильник «Скельки» станет отныне эталонным памятником, к которому будет обращаться не одно поколение исследователей.

Библиографические ссылки

1. **Мозлевський Б. М.** Етнічна географія Скіфії / Б. М. Мозлевський – К., 2005.

2. **Остапенко М. А.** Скифские бескурганные могильники Степного Поднепровья / М. А. Остапенко // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор – Москва – Киев – Запорожье, 2007. – С. 143–179.

3. **Фиалко Е. Е.** Погребения женщин с оружием у скифов / Е. Е. Фиалко // Курганы Степной Скифии. – К.,1991. – С. 4–18.

Надійшла до редколегії 6.03.2012.

УДК 902/904

Л. Н. Чурилова

Днепропетровский национальный исторический музей им. Д. И. Яворницкого

НОВОЕ СКИФСКОЕ ИЗВАЯНИЕ В КОЛЛЕКЦИИ ДНЕПРОПЕТРОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМ. Д.И. ЯВОРНИЦКОГО

Невелике зібрання скіфської скульптури ДНІМ поповнилося новою. Ця антропоморфна стела IV ст. до н. е. із Великоолександрівки Васильківського району Дніпропетровської області.

Ключові слова: антропоморфна стела, силуетна статуя, курганна скульптура, Лівобережжя Дніпра, Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького.

Небольшое собрание скифской скульптуры ДНИМ пополнилось новой. Эта антропоморфная стела IV в. до н. э. из с. Великоалександровки Васильковского района Днепропетровской области.

Ключевые слова: антропоморфная стела, силуэтная статуя, курганная скульптура, Левобережье Днепра, Днепропетровский национальный исторический музей им. Д. И. Яворницкого.

Small collection of scythian sculpture of DNHM was replenished with a new one. It is an anthropomorphous statue of the IV century B.C. from v. Velikoalexandrovka of Vasilkov district of Dnipropetrovsk region.

Key words: anthropomorphous statue, silhouette statue, burial mound sculpture, Left-bankness of the Dnieper, Dnipropetrovsk national historical museum named after D. I. Yavornitsky.

© Л. Н. Чурилова, 2012

До недавнего времени в коллекции монументальной курганной скульптуры ДНИМ было 5 скифских изваяний. В 2010 г. в музей поступило новое – 6. Это антропоморфная стела IV в. до н. э. из с. Великоалександровки Васильковского района, обнаруженная во время работы этнографической экспедиции музея. По свидетельству хозяина усадьбы, где нашли стелу, она лежала у входа в старую хату бывших хозяев. Вероятно, изваяние происходит из кургана, существовавшего на землях усадьбы. Находку перевезли в ДНИМ и установили у здания музея.

Первый осмотр стелы, сделанный на месте находки, привёл к выводу о её принадлежности к скифской культуре. На эту указывали особенности стиля статуи: выделенная округлая голова, покатые плечи, обозначенный пояс.

Изваяние является антропоморфной стелой, изготовленной из прямоугольной плиты серого гранита. Выделена округлая голова (половина головы отбита в древности), покатые плечи. Слегка обозначен пояс. Поверхность стелы с обеих сторон (лицевая и тыльная) подшлифованы. Размеры: высота – 1,65 м, ширина в плечах – 0,69 м, ширина в центральной части – 0,67 м, толщина – 0,12–0,14 м; высота головы – 0,26 м, ширина – 0,32 м, толщина – 0,06–0,08 м.

Самые близкие аналогии стеле из Великоалександровки – изваяние 1 из Первомаевки Херсонской области [2, с. 106] и Долинского Запорожской области [2, с. 119]. Они датируются IV в. до н. э. и подтверждают культурную принадлежность и хронологию публикуемого памятника.

Несмотря на иконографическую скромность, ценность нового памятника скифской скульптуры не вызывает сомнения. Скифские изваяния не так многочисленны, как половецкие: из 86 статуй коллекции ДНИМ только 5 – скифские, – стела из Великоалександровки шестая. Тип статуи – антропоморфная стела с переходом к силуэтным фигурам, – достаточно редкий. В коллекции ДНИМ – это первый образец силуэтной скифской скульптуры [1]. Стела из Великоалександровки – первое скифское изваяние ДНИМ, привезённая с левого берега Днепра. В настоящее время скифская антропоморфная стела из с. Великоалександровки Васильковского района экспонируется у здания ДНИМ, среди других памятников курганной монументальной пластики.

Рис. 1. Антропоморфная стела IV в. до н. э. из с. Великоалександровки

Библиографические ссылки

1. **Голубчик Л.Н.** Скифские изваяния из коллекции Днепропетровского исторического музея / Л. Н. Голубчик // Памятники бронзового и раннего железного века в Поднепровье. – Д., 1987. – С. 87–92.

2. **Ольховский В. С.**, Скифские изваяния VII–III в.в. до н. э. / В. С. Ольховский, Г. Л. Евдокимов. – М., 1994.

Надійшла до редколегії 27.02.2012.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бессонова Світлана Сергіївна (м. Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України.

Білецький Андрій В'ячеславович (м. Львів) – викладач І-ї категорії, з предмету «Історія України» Технологічного коледжу державного вищого навчального закладу «Національний лісотехнічний університет України».

Іванцов Артем Валентинович (м. Дніпропетровськ) – магістр історії, завідувач навчальної лабораторії археології кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ковальова Ірина Федорівна (м. Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мельник Олександр Олександрович (м. Кривий Ріг) – старший науковий співробітник Криворізького історико-краєзнавчого музею.

Ніколаєва Надія Олексіївна (м. Москва) – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, історії давнього світу та середніх віків, факультету історії, політології, права Московського державного обласного університету.

Стеблина Ірина Олександрівна (м. Кривий Ріг) – молодший науковий співробітник Криворізького історико-краєзнавчого музею.

Струкуленко Анастасія Степанівна (м. Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, викладач Дніпропетровського коледжу ракетно-космічного машинобудування Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Супруненко Олександр Борисович (м. Полтава) – провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській області, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України.

Фещенко Євген Леонорович (м. Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Харлан Олександр Вікторович (м. Київ) – кандидат архітектури, науковий співробітник Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.

Харитонова Олена Вікторівна (м. Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, інженер-програміст кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Чурілова Лариса Миколаївна (м. Дніпропетровськ) – старший науковий співробітник відділу археології Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

Чхаїдзе Віктор Миколайович (м. Москва) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Групи середньовічної археології євразійських степів Інституту археології РАН.

Шалобудов Володимир Миколайович (м. Дніпропетровськ) – старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії археології та історії Придніпров'я Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АО – Археологические открытия.

АП – Археологічні пам'ятки.

АС – Археологический сьезд.

ДІМ – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Я. Яворницького.

ЗНТШ – Записки Наукового товариства ім. Шевченка.

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України.

НЗКМ – Наукові записки Запорізького краєзнавчого музею.

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР.

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культури,

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.

НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАН України

НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

РА – Российская археология

РАН – Росийская академия наук

СА – Советская археология.

САИ – Свод археологических источников.

ЦЦАВОВ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Ковалева И. Ф. СКЕЛЯНСКАЯ КУЛЬТУРА:

ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ.....……3

Струкуленко А. С. ВИСВІТЛЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК ЕНЕОЛІТУ – БРОНЗОВОЇ ДОБИ У ПУБЛІКАЦІЯХ ВЧЕНИХ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ…….....12

Николаева Н. А. КАВКАЗ И БЛИЖНИЙ ВОСТОК В РАННЕБРОНЗОВОМ ВЕКЕ: ПРОБЛЕМА ДАТИРОВКИ ЛИСТОВИДНЫХ КОПИЙ

С ЧЕРЕНКОВЫМ НАСАДОМ……..…....21

Фещенко Е.Л. ЗАХОРОНЕНИЯ ВО ВХОДНЫХ КОЛОДЦАХ

КАК ЭЛЕМЕНТ ПОГРЕБАЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ

КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ……...…...32

Білецький А. В. ВОЗНЕСЕНСЬКЕ ПОХОВАННЯ:

ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ…….…….40

Чхаидзе В. Н. ПОГРЕБЕНИЯ НОГАЙЦЕВ В ВОСТОЧНОМ ПРИАЗОВЬЕ

И ИХ СТЕПНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ……..……..…49

Харитонова О. В. ЗМІНА ПРОВІДНИХ ФОРМ СКЛЯНОГО ПОСУДУ

ІНДИВІДУАЛЬНОГО ВЖИТКУ ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ XVI – XVIII СТ.....58

Іванцов А. В. ПРОЕКТ ПЕРЕБУДОВИ

ТА ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНІЇ 1764 РОКУ…….……67

ПУБЛІКАЦІЇ

Мельник О. О., Стеблина І. О. ДО ПИТАННЯ

ПРО АРХІТЕКТУРУ «ДОВГИХ МОГИЛ»……...……...71

Шалобудов В. Н. НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ

КОЧЕВНИЧЕСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ,

ОТКРЫТЫЕ НОВОСТРОЕЧНЫМИ ЭКСПЕДИЦИЯМИ ДГУ В 1972–1999 гг. 86

Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. САДИБА КОЗАЦЬКОГО ХУТОРА

ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст. НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ ДНІПРА…….....107

Харлан О. В. ФУНДАМЕНТИ ДЗВІНИЦІ ПОЧАТКУ XIX ст.

САМАРСЬКОГО ПУСТИННО–МИКОЛАЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ.…….…119

РЕЦЕНЗІЯ, ІНФОРМАЦІЯ

Бессонова С. С. ПОПАНДОПУЛО З.Х. СКИФСКИЙ ГРУНТОВЫЙ

МОГИЛЬНИК «СКЕЛЬКИ». – ЗАПОРОЖЬЕ, 2011. – 116 с…….....124

Чурилова Л. Н. НОВОЕ СКИФСКОЕ ИЗВАЯНИЕ

В КОЛЛЕКЦИИ ДНЕПРОПЕТРОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО

ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМ. Д.И. ЯВОРНИЦКОГО.....126

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ…….....…129

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ…….....130